

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
АКАДЕМИЯ

А. В. НАРБЕКОВ

ДИНШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

ТОШКЕНТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я

А. В. НАРБЕКОВ

ДИНШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланмаси

Тошкент 2008

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг
Таҳририят-ноширлик кенгашида маъқулланган*

Тақризчилар:

фалсафа фанлари номзоди, доцент

А. Ў. Ўтамуродов;

тарих фанлари номзоди, доцент

Э. Ҳ. Арифджанов

Нарбеков А. В.

Н-28 Диншунослик асослари: Ўқув қўлланмаси. – Т.: Ўзбекистон
Республикаси ИИВ Академияси, 2008. – 211 бет.

Қўлланма Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва амалдаги қонунлари асосида, диний сиёсатдаги ўзгаришлар, унинг ижтимоий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда тузилди. Унда диншунослик фанининг предмети ва вазифалари, диннинг вужудга келиши, илк шакллари, давлат, миллий ва жаҳон динлари хусусида фикр юритилади. Шу билан бирга, диний фундаментализм ва экстремизм, уларнинг мақсад ва таҳдиди, мамлакатимизда олиб борилаётган диний сиёсат каби масалалар батафсил таҳлил қилинади.

ИИВ Академияси тингловчиларига, олий ўқув юртларининг талабалари, ўқитувчилари, шунингдек барча қизиқувчиларга мўлжалланган.

ББК 86.3я73

**ЕХҲТнинг Ўзбекистондаги лойиҳалар Координатори
ёрдамида чоп этилди**

СЎЗ БОШИ

Комил инсонни тарбиялаш миллий мафкуранинг асосий ғояси ва давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири ҳисобланади. Мазкур вазифани ижтимоий ҳаётга татбиқ этиш давлат ташкилотлари, муассасалари ва жамоат бирлашмаларининг доимий диққат марказида туради. Зеро, ёш авлод нафақат бизнинг келажагимиз, балки ҳозирги долзарб муаммоларни ҳал этишда илғор ғоялар билан иштирок этувчидир.

Маълумки, маънавий етук, билимли, мустақил фикрга эга ва жисмонан соғлом авлодни тарбиялаш илғор маориф тизими ва малакали мутахассис кадрлар томонидан таъминланади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида, шу жумладан ёш авлодга таълим-тарбия беришда катта ютуқларга эришилди. Маориф соҳасида узлуксиз таълим тизимига ўтилди. Замонавий ўқув даргоҳлари қурилиб, янги техник воситалар билан жиҳозланди. Таълим жараёни халқаро тажриба ва миллий менталитетимизни ҳисобга олган ҳолда ташкил этилди. Билим даргоҳлари янги дарсликлар, қўлланмалар ва ўқув-методик материаллар билан таъминланди.

Ушбу ўқув қўлланма республикамызда олиб борилаётган диний сиёсатдаги ўзгаришлар, унинг ижтимоий аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда ёзилди. Унда диншунослик фанининг предмети, мақсад ва вазифалари, ёш авлодни тарбиялашдаги ўрни ва аҳамияти тўғрисида сўз боради. «Дин» тушунчаси, диннинг таркибий қисмлари, вазифалари, вужудга келиш ва жамиятда сақланиб қолиш сабаблари, тарихий даврларда унга муносабат каби масалалар таҳлил қилинади. Мазкур қўлланма диннинг жаҳолат, ақидапарастлик, ўзгалар фикрига тоқатсизлик ва ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи куч эканлиги ҳақидаги нотўғри тасаввурларга қаршилиги тўғрисидаги ижтимоий фикрнинг вужудга келишига кўмаклашади.

Диннинг илк шакллари инсоният тарихининг дастлабки даврларида ибтидоий одамнинг дунёқараши сифатида вужудга келган. Ўша даврлардан буён дин инсоннинг табиий эҳтиёжлари ва майлларини жиловлаш воситаси, маданиятнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган ижтимоий онг шакли ҳисобланади. Ижтимоий ҳаётдаги ўзга-

ришлар диний таълимотда ҳам ўзига хос жараёнларни келтириб чиқарган. Улар таъсирида давлат ва миллий динлар вужудга келган. Худратли худоларга сиғиниш ва кўпхудолик шаклланган. Халқлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, йирик империяларнинг пайдо бўлиши натижасида динлар давлат ва элатлар доирасидан чиқиб, умуминсоний аҳамият касб этган ва шу тариқа жаҳон динлари вужудга келган. Лекин диний қарашларнинг ривожланиш жараёни ҳозир ҳам давом этмоқда.

Мазкур қўлланмада жаҳон динлари таълимоти, ақидалари ва маросимларига кўпроқ эътибор берилган. Зеро, улар халқларнинг ижтимоий, сиёсий ва маданий тараққиётига ўз таъсирини кўрсатган. Жумладан, миллатларнинг урф-одатлари, анъана ва маросимларидаги умумийликда жаҳон динларининг таъсирини яққол кўриш мумкин. Бу жараёнлар динларнинг кескин рақобати шароитида ривожланган. Ҳозирги даврда улар ўртасидаги рақобат глобал муаммо даражасига кўтарилди. Бунга сабаб вайронкор кучларнинг диндан сиёсий манфаатлар йўлида фойдаланишга интилишидир.

Дунёвий тараққиёт йўлини танлаган Ўзбекистонда диннинг ижтимоий аҳамияти қайта тикланди. Диний конфессияларнинг расмий фаолияти учун барча шарт-шароитлар яратилди. Миллатлар ўртасида тинчлик, ҳамжиҳатлик ва ўзаро ишончга асосланган муносабатларни шакллантиришда динларнинг имкониятларидан кенг фойдаланилмоқда. Бу эса диннинг ёш авлодни маънавий тарбиялаш ва дунёқарашини шакллантиришдаги фаол иштироки билан боғлиқ.

Мазкур қўлланмани тайёрлашда диншунослик фанини ИИВ Академиясида ўқитиш даврида тўпланган тажриба ва материаллардан, Ўзбекистон ва хорижий мамлакатларда чоп этилган манбалар ва адабиётлардан, жумладан 1, 7, 8, 9 ва 10-мавзуларни ёзишда фалсафа фанлари доктори, профессор А. Ҳ. Ҳодировнинг материалларидан унумли фойдаланилди. Шунингдек, республикаимиз олий ўқув юртлари талабаларининг диншунослик фанидан мунтазам равишда ўтказиб келинаётган олимпиадаларда тўпланган айрим манбалар ҳам киритилди.

«Диншунослик асослари» ўқув қўлланмаси мазкур предметни ўрганиш ва ўқитишдаги тажриба ва билимларни умумлаштириш натижасидир. Шу боис муаллиф китобхонларнинг ушбу қўлланма юзасидан билдирган мулоҳазаларини миннатдорлик билан қабул қилади.

1-мавзу
ДИНШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ
ВАЗИФАЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Диншунослик фанининг моҳияти, предмети ва
вазифалари

Дин азалдан инсон ва жамият ҳаётининг маънавий асоси, пойдевори бўлиб келган. Дин воситасида инсоннинг биологик табиати, ҳайвонот олами билан умумий жиҳатга эга бўлган физиологик майллари, эҳтиёж ва инстинктлари жиловланди, уларга инсоний қиёфа берилди. Диний онгнинг ибтидосида «яхшилик ва ёмонлик», «эзгулик ва ёвузлик», «адолат ва адолатсизлик» каби ахлоқий категорияларнинг дастлабки элементлари шаклланди, дин кишилик жамоасини мазкур категориялар атрофида жипслаштира олгани боис, унда дунёқараш, интегратив, регулятив, компенсаторлик ва бошқа функциялар мустаҳкамланди.

Ҳозирги кунга келиб, дин ижтимоий ҳаётнинг муҳим омилига айланди, у ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрнини сақлаб қолди. Лекин унинг аҳамияти турли ижтимоий-сиёсий тузумларда турличадир. Дин етакчи мафкура ҳисобланган давлатлар ҳам талайгина. Дунёнинг қатор давлатларида дин ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш учун ҳаракат қилмоқда.

Мустақилликдан кейин диннинг ижтимоий-сиёсий салмоғи ўзгарган бўлса-да, у билан боғлиқ муайян муаммолар келиб чиқмоқда. Шу боис Ўзбекистон Конституциясида диннинг мамлакатимиздаги ижтимоий ўрни аниқ белгилаб қўйилган. Хусусан, унинг 31-моддасида: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди», – деб таъкидланади.

Истиқлол арафасида, Марказий Осиёда диний омил мавқеининг ортиб боришини ҳисобга олиб, 1991 йил 14 июнда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Бу қонун жамиятни демократлаштириш эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, тобора кучайиб бораётган мустақиллик учун ғоявий кураш таъсирида собиқ Ўзбекистон шўро ҳукумати томонидан қабул қилинган эди.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда динга муносабат тубдан ўзгарди. Мустабид тузум даврида динга нисбатан бир ёқлама

(тақиқловчи) муносабат ўрнини диний эътиқод эркинлиги эгаллади. Бу нарса асосан ижобий бўлса-да, секин-аста салбий тус ола бошлади. Диний билимлардан узоқ давр маҳрум бўлган айрим кишилар ғайридиний, экстремистик жангарилик руҳидаги, Имоми Аъзам мазҳабидан фарқ қилувчи айрим ақидаларга эргаша бошладилар. Диний эътиқодга ҳам ислохот ниқоби остида азалий диний анъаналаримизга зид бўлган турли оқим ва мазҳаблар вакиллари кириб кела бошладилар. Шу даврда қурила бошланган кўплаб масжидларда ўтмиши номаълум бўлган ғараз мақсадли кимсалар «ин кура» бошладилар. Улар жамият ҳаётида сиёсий мавқега эга бўлиш, ислом диний партиясини тузишга ҳаракат қилдилар. Айрим вилоятларда мавжуд ҳукумат органларига муқобил бўлган диний ташкилотлар ҳам тузилди.

Бундай зиддиятли даврда дин ривожига кўплаб ижобий натижаларга ҳам эришилди. Ислом динига беқиёс ҳисса қўшган буюк алломалар, дин пешволарининг номлари қайта тикланди, ислом динининг тараққиётига доир қатор тадбирлар, илмий-амалий анжуманлар ўтказилди. Бундай тадбирлар Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган бошқа диний конфессияларда ҳам амалга оширилди. Бу тадбирларнинг айримларини санаб ўтиш кифоя.

Масалан, 1991 йил 11 апрелда «Рўза ҳайити» ва «Ўзбон байрами»ни миллий байрам деб эълон қилиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони қабул қилинди. 1992 йил 7 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Дин ишлари бўйича қўмита ташкил қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, 1992 йил 1 апрелда эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинди.

Таъкидлаш жоизки, 1993 йил 16 сентябрда ислом динида нақшбандия тариқатига асос солган Хожа Баҳовуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги Бухоро шаҳрида кенг нишонланди. 1993 йил 23–24 октябрда Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарори билан ва Буюк Британиянинг Оксфорд университети иштирокида Самарқанд шаҳрида «Имом Бухорий: ҳаёти ва даври» мавзуида халқаро анжуман ўтказилди. 1994 йил 18 октябрда яна Самарқанд шаҳрида ислом илмига катта ҳисса қўшган аллома Хўжа Аҳрор Валий таваллудининг 590 йиллиги кенг нишонланди. 1995 йилнинг ноябрида Маҳмуд аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги ва Нажмиддин Кубро таваллудининг 850 йиллиги Хоразмнинг Урганч шаҳрида нишонланди. 1998 йил 23 сентябрда муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бо-

бохон таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман Тошкент шаҳрида ўтказилди. 1998 йил 23 октябрда эса Имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги Самарқанд шаҳрида нишонланди ва Имом ал-Бухорий мажмуаси очилди. Бу тадбирлар бевосита Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг ташаббуси ва қўллаб-қувватлаши натижасида амалга оширилди.

1998 йилга келиб мамлакатда дин ва диний фаолият шу қадар кенг қулоқ ёзган эдики, эзгу ишлар билан бир қаторда, ёвуз, қора ниятларни амалга ошириш, мамлакат ҳаётини диний ўзанга буриб юбориш учун шароит яратишга уринишлар ҳам кўзга ташланиб қолди. Бу ҳолат мантиқан ва тарихан 1991 йил 14 июнда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг ҳаётдан орқада қолганлигини кўрсата бошлади. Шу боис 1998 йил 1 майда ушбу қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши ҳаёт тақозоси бўлди. Бу қонун эскисидан фарқ қилиб, диндор шахс ва диний ташкилот фаолиятининг амалдаги Конституцияси ва қонунлар асосида тартибга солинишини, фуқаролар конституциявий ҳуқуқларининг поймол этилишига барҳам берилишини, Ўзбекистон танлаган тараққиёт йўлининг сақлаб қолинишини, мамлакатда демократия принципларининг ҳимоя қилинишини таъминлаши лозим эди.

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг ҳаётга жорий қилиниши динга ва диний ташкилотларга ғараз мақсадлар билан кириб олган, мамлакат ҳаётини диний ўзанга буриб юборишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган турли унсурларни безовта қила бошлади. Бундай қора ниятли унсурлар энди тўғридан-тўғри зўравонлик, куч ишлатиш йўли билан ўз манфур ва жирканч мақсадларига эришмоқчи бўлдилар.

Машъум 1999 йил 16 февраль, 2004 йил 29, 30 март – 1 апрель, 2005 йил 12–13 май воқеалари бу жараёнларнинг асл моҳиятини кўрсатди. Бунинг оқибатида кўплаб бегуноҳ одамлар ҳаётдан кўз юмдилар. Ушбу воқеалар диннинг жиддий мафкуравий омилга айланиб бораётганлигини, кўп миллатли давлат шароитида у диний низолар чиқиши учун айрим сиёсий кучларга қўл келиши мумкинлигини кўрсатди. Натижада динни, унинг таркиби ва жамият ҳаётидаги ўрнини илмий ўрганиш эҳтиёжи туғилди.

Ўзбекистон, миллий таркибига кўра, кўп миллатли давлат ҳисобланади. Ҳозир республикада 130 дан ортиқ миллат ва элатларнинг вакиллари истиқомат қилмоқда, 20 га яқин диний

конфессия (лотинча *confessionalis* сўзи эътиқодга оид, черковга тегишли деган маъноларни англатади) фаолият кўрсатмоқда, 80 дан зиёд миллий марказлар ишлаб турибди. Табиийки, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш демократик давлат шароитида нафақат давлат сиёсатининг изчил ва кучли бўлишини, балки, аввало, диний конфессиялар ўртасида ўзаро ҳурмат ва дўстона муносабатлар қарор топишини, энг асосийси, ҳар бир фуқаронинг дин, диний мазҳаблар, диннинг тарихи ва ҳозирги ҳаётда тутган ўрни ҳақида илмий тасаввур ва тушунчаларга эга бўлишини талаб қилади.

Айнан шундай эҳтиёжлар диншуносликнинг ижтимоий мавқеини ва ҳозирги аҳамиятини белгилайди. Диншунослик тарих, фалсафа, сиёсатшунослик, социология, ҳуқуқ ва бошқа фанлардан фарқ қилиб, дин ҳодисасининг тарихий, ижтимоий-сиёсий ва гносеологик (грекча *gnosis* – билиш, *logos* – таълимот деган маъноларни англатади) илдизларини очиб беради, диний ақидага умумилмий методлардан бири бўлган тарихийлик ва мантиқийликнинг диалектик бирлиги орқали ёндашади. Диншунослик фанининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, у динни илмий асосда, дунёвий нуқтаи назардан ўрганади, диншуносликнинг предметини, дин, унинг келиб чиқиши, вазифалари ва ривожланишини, тузилиши ва таркибий қисмларини, жамият тарихида намоён бўлиш шакллари, шахс ва жамият ҳаётида тутган ўрини, маданият соҳалари билан ўзаро алоқадорлигини таҳлил қилади.

Диншунослик ИИВ Академиясида ҳамда бошқа юридик ва ўрта махсус таълим муассасаларида ўрганиладиган мусулмон ҳуқуқи фанидан фарқ қилади. Диншунослик дин ҳодисасининг нафақат ҳуқуқий, балки ахлоқий-маънавий, маданий-маърифий, тарихий-иқтисодий жиҳатларини, диний ақидаларнинг моҳиятини, диний мазҳаб ва оқимлар, уларнинг асосий даъватлари, хусусан, мафкуравий даъволарини ҳам ўрганади. Шу маънода диншунослик кенг камровли хусусиятга эга бўлиб, диннинг мавжуд барча жиҳатларини умумлашган ҳолда таҳлил қилади, унинг ижтимоий мавқеини аниқлайди.

Диншунослик фанига эҳтиёж юзага келишининг яна бир сабаби шундаки, собиқ Иттифок даврида ўқитилган «Илмий атеизм» курси виждон ва эътиқод эркинлиги таъминланган мамлакатда ўз мавқеини йўқотди, диний эътиқодга кенг имкониятлар яратилди. Эътиқод эркинлигига ташна халқ ичида диний тасаввурларга эҳтиёж ниҳоятда ортиди. Аммо бу ҳолатдан ўз манфаати йўлида фойдаланишга уринувчи ёвуз кучлар ҳам пайдо бўлди. Дин, унинг таркиби ва вазифаси ҳақида

деярли тасаввурга эга бўлмаган кишилар, диний саводсизликлари сабабли, турли маккор сиёсий кучларнинг тузоғига илиндилар. Дин ниқоби остида иш кўрувчи манфур ва жирканч кимсалар азалий диний қадриятларимизнинг тикланишига йўл қўймай, диний билишни жанггарилик ва такаббурлик ўзанига буриб юборишга ҳаракат қилдилар.

Бундай ҳаракатларнинг мисоли сифатида Наманган вилоятидаги 1991–1992 йиллар воқеаларини келтиришимиз мумкин. У ерда бир гуруҳ унсурлар диний покланиш, азалий диний қадриятларни тиклаш ниқоби остида мавжуд конституциявий тузумни ўзгартириш, мустақил тараққиёт йўлига кирган ёш давлатни диний давлат тараққиёти ўзанига буриб юборишга ҳаракат қилдилар. Улар халқимизнинг азалий диний қадриятларидан фарқ қилувчи ваҳҳобийлик ғояларини тарғиб қилиб, диний билимлардан узоқ кишиларни ҳақиқий ислом ниқоби остида ўз таъсир доирасига тортдилар. Улар манфур мақсадларини амалга оширишда турли жинойтчи унсурлардан, жанггари каллакесарлардан фойдаландилар.

2005 йилнинг май ойидаги Андижон воқеалари эса диний мутаассиблик ва терроризмнинг ҳақиқий қиёфасини яна бир марта намоён қилди. Унинг ташкилотчи ва иштирокчилари мамлакатимиздаги барқарорликни қуролли фитна ва хориждаги «демократия» учун ёлланма курашчилар ёрдамида бузишга уриниб кўрдилар. Ислом байроғи остида конституциявий тузумни ағдариб ташлашга даъватлар халқимизнинг ғазаб тўлқинига урилиб, парчаланиб кетди. Афсуски, мамлакат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган вакилларининг муаммони тинч музокаралар билан ҳал қилишга уринишлари самара бермади. Диний экстремистлар ва террорчилар муросасизлик йўлини тутиб, тинч аҳолининг қурбон бўлишига сабабчи бўлдилар. Демократия хавф остида қолган юқоридаги вазиятда Ўзбекистон Президенти олиб борган оқилона сиёсати туфайли мустақиллигимизга таҳдид бартараф этилди. Оқибатда бундай ақидапарастларнинг пайи қирқилди. Адашган шахслар тўғри йўлнинг аҳамиятини кечроқ англаб етдилар (Бу ҳақда қўлланманинг сўнги қисмларида батафсил тўхталамиз).

Дунёвий, демократик сиёсий тараққиёт йўлини танлаган кўп конфессияли Ўзбекистон учун диний давлат қуриш миллий ва диний низоларнинг вужудга келишига шарт-шароит яратиши мумкин. Миллий ва диний таркиби жиҳатидан мураккаб бўлган мамлакатда фақат миллатлараро тенглик ва эркинлик муносабатларигина миллий бирлик учун шароит яратади.

Мазкур ижтимоий ҳолат диншунослик фанига эҳтиёжни янада оширади. Ушбу эҳтиёж яна бир муҳим ижтимоий ҳодиса билан боғлиқ. Маълумки, мустақил иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёт йўлига кирган Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланди. Аини вақтда у турли диний мафкураларга эга давлатлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Бундай шароитда нафақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларидан, балки ҳар бир фуқародан жаҳон динлари, турли диний оқим ва мазҳаблар ҳақида илмий тасаввур ва тушунчага эга бўлиш талаб қилинади.

Ўзбекистон ҳудудида, юқорида эслатиб ўтилганидек, кўплаб диний конфессиялар фаолият кўрсатмоқда. Диншунослик фани диний конфессиялар, уларнинг тарихий илдизлари, ватани, ҳозирги ҳолати ва мавқеи ҳақида ҳам билим беради. Шу маънода у фалсафий фанларга яқин туради. Диншунослик диний эътиқод ва унинг табиати, муайян диний дунёқараш ҳақида чуқур таҳлилсиз умумий илмий тасаввур ҳосил қилади. Диншунослик нафақат ислом, балки жаҳоннинг бошқа динлари – буддавийлик, христианлик, иудаизм, ҳиндуизм ва бошқа диний эътиқодлар ҳақида ҳам тасаввур беради. Динларнинг йўналишлари, оқимлари (мазҳаблари) ҳақида фақат диншунослик предмети орқали кенг тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Шу маънода, диншунослик, ўз таркиби ва табиатига кўра, умумлаштирувчи ва тартибга солувчи фан бўлиб, диний эътиқоднинг ибтидоий кўринишидан ҳозирги ҳолатига қадар бўлган тарихий эволюциясини ўрганади.

Диншунослик билимларнинг комплекс (лотинча *complexus* – алоқа, бирикма деган маъноларни англатади. Предметлар, ҳаракатлар ва воқеликларнинг бирикмаси бўлиб, улар бир бутунликка бирлашади) тармоғини ташкил этади. Ушбу фан илоҳиёт, фалсафий ва илмий фикр ривожини натижасида шаклланди.

Диний билимларнинг тарихан ташкил топган биринчи шакли илоҳиёт (теология грекча *teos* – худо ва *logos* – таълимот деган маънони англатади), яъни худони ўрганувчи таълимотдир.

Илоҳиёт муайян диннинг ақида (қоида)ларни, муқаддас ёзувлар ва диний ташкилотлар ҳужжатларини одамларга тушунарли тилда етказиб берувчи таълимотдир.

Динга илоҳиёт нуқтаи назаридан ёндашув динни унинг ичидан ўрганишидир, чунки илоҳиёт вакиллари динни фақат худога ишонган киши тушуниши мумкин деб ҳисоблайдилар.

Динни ўрганишда илоҳий йўналиш билан бирга фалсафий ва илмий йўналишлар ҳам мавжуд. Фалсафий ва илмий йўналишлар,

илоҳиётдан фарқли равишда, динни «ичидан» эмас балки «ташқаридан» ўрганади. Уларнинг динни ўрганиш усуллари илоҳиётниқидан фарқ қилади. Фалсафий ва илмий йўналишлар динни тафаккур, мантикий-назарий, эмпирик-илмий принципларга таяниб ўрганади.

Фалсафий ва илмий йўналишларнинг динга ёндашувидаги умумий жиҳатлари билан бирга ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд. Масалан, фалсафий ёндашув теварак атрофдаги воқеа-ҳодисаларнинг умумий принциплари ҳамда қонуниятларини топишга, нарса-ҳодисаларнинг моҳиятини аниқлашга интилади, уларга танқидий нуқтаи назардан ёндашади. Бундай ёндашув мавжуд дунёқарашнинг қанчалик тўғри эканлигини аниқлашга йўналтирилган бўлиб, унда ижтимоий ҳаётда исботланмаганлари инкор қилинади, исботини топганлари янада ривожлантирилади.

Фалсафий йўналишда хилма-хил оқимлар мавжуд бўлиб, улар динга нисбатан турлича муносабатда бўладилар. Масалан, дин фалсафаси оқими илоҳиётга ўхшаш вазифаларини бажаради. Лекин илоҳиётдан фарқли ўлароқ, худо ва диний қадриятларнинг объектив мавжудлигини илмий жиҳатдан исботлашга интилади.

XIX асрнинг ўрталарида динни ўрганишда илмий ёндашувнинг шаклланиш жараёни узил-кесил яқунланди. Шу даврда табиий ва ижтимоий фанларнинг ривожланиши натижасида қўлга киритилган ютуқларга таяниб, динни ердаги сабабларга боғлаб тушунтириш имконияти юзага келди.

Илмий йўналиш динни ижтимоий ҳаётнинг бир соҳаси сифатида унинг бошқа соҳалари билан ўзаро алоқадорликда ўрганади. У дин қандай шаклланган, кишиларда қандай қадриятлар, нормалар ва ҳуқ-атвор образларини вужудга келтириши, диний ташкилотларнинг қандай фаолият кўрсатиши, диннинг жамиятда қандай функцияларни бажариши кабиларни ўрганади.

XIX асрнинг охирларида динни илмий ўрганиш асосида билим-ларнинг махсус тармоғи – диншунослик фани шаклланган. Диншу-нослик фанининг **вазифалари** қуйидагилардан иборат:

- дин ва диний эътиқод ҳақида илмий, дунёвий тасаввур ҳосил қилишга ёрдам бериш;
- диннинг инсон ҳаётида тутган ўрни ва мавқеи ҳақида тўғри ту-шунчани шакллантириш;

– киши маънавиятида маънавий бўшлиқ (вакуум) юзага келишига йўл қўймаслик, турли ғайритабиий ва ғайриинсоний диний қарашлар шаклланишининг олдини олиш.

Бундан ташқари, диний эътиқод таркибида мавжуд инсонпарварлик, меҳр-шафқат ва имонлилик каби қадриятларга жанггарилик, шафқатсизлик, қонхўрлик даъватларининг бутунлай ёт эканлиги диншунослик орқали ойдинлашади, диний жаҳолатнинг маърифат орқали бартараф этилишига, диннинг ҳақиқий мавқеи тикланишига эришилади. Диншунослик, диний эътиқоднинг, қайси шаклда бўлмасин, эзгулик, одамийлик ва адолат ғояларига бўйсунганлигини исботлашга кўмаклашади, динлар ўртасида мазкур ғоялар асосида маънавий яқдиллик ва ҳамжихатлик алоқалари мавжудлигини исботлашга хизмат қилади.

Диншуносликнинг вазифалари ўзаро алоқадор бўлиб, уларни амалга оширишда бошқа фанлар билан ҳамкорлик қилиш талаб қилинади. Масалан, фалсафа кишиларнинг дунёқарашини, дунёга муносабати масалалари, уларни ўрганиш усуллари, диннинг жамиятдаги маънавий, ижтимоий, руҳий илдизларини ўрганади. Диншунослик динни ўрганишда фалсафий қонуниятлар, масалага ёндашиш усуллари, дунёқараш муаммолари кабиларга таяниши мумкин.

Ҳуқуқшунослик диннинг конституциявий мавқеи, ҳуқуққа таъсири, виждон эркинлиги, сўз эркинлиги кабиларга боғлиқлиги масалаларини ўрганади.

Ўзбекистон тарихи фани диннинг қадимги замонлардан ҳозирги даврга қадар жамият ҳаётидаги аҳамиятини, унинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётга таъсири жараёнларини ўрганади. Тарихда бу жараёнларнинг барча жабҳаларида диннинг ўрни ва ўзига хос таъсири бўлган. Диншунослик тарихий даврларда диннинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва аҳамиятини ўрганишда тарих фани маълумотларига таянади.

Диншунослик бошқа ижтимоий фанлардан фарқ қилувчи хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардан иборат:

– диншунослик динни ижтимоий-руҳий воқелик сифатида комплекс тарзда, бошқа ижтимоий фанлар эса динни ўз йўналишлари бўйича ўрганади. Жумладан, ҳуқуқшунослик диннинг ҳуқуқ билан боғлиқ жиҳатларини, фалсафа диний дунёқарашини, руҳшунослик (психология) диний ҳиссиёт ва кечинмаларни, диншунослик эса диннинг барча жиатларини бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганади;

– диншунослик динни ўрганишга илмий жиҳатдан холисона ёндашувга асосланади. Масалан, илоҳиёт худо ва диний қадриятларни ҳимоялаб, уларнинг устувор қадрият эканлигини исботлашга ҳаракат қилса, атеизм диннинг инсоният учун зарарли эканлигини исботлашга интилади. Аммо иккала ёндашув ҳам илмий ёндашувга зиддир.

Диншунослик фанини ўрганиш ички ишлар органлари ходимлари учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бу қуйидагиларда намоён бўлади. Биринчидан, диншунослик ички ишлар органлари ходимларининг дин тўғрисидаги билим, кўникма ва малакаларини оширишга ёрдам беради, муаммога мустақил муносабатни вужудга келтиради. Иккинчидан, бу фан ички ишлар органлари ходимларининг фуқаролар билан муомалада, уларнинг диний туйғуси, қадриятларини ҳурмат қилиш ва ўзаро ишончга асосланган муносабатларни ўрнатишларига кўмаклашади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, дин мураккаб, кўп тармоқли ижтимоий онг шаклидир. Шунинг учун ижтимоий фанлар динни ўрганишга доимо жиддий эътибор берадилар. Диншунослик динни ўрганишда бошқа фанларнинг ютуқларидан фойдаланиб, ижтимоий муносабатларнинг янада ривожланишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшмоқда.

Диннинг тузилиши ва функциялари

Дин – ўта мураккаб ижтимоий ҳодиса. У ўзига хос таркибга эга бўлиб, кишилиқ жамиятининг узок давом этган ижтимоий-тарихий тараққиёти ҳосиласидир. Дин кишиларнинг ғайритабиий кучларнинг мавжудлигига ишонишдан юзага келган. Зеро, «дин» сўзи араб тилидан олинган бўлиб, ўзбек тилида «ишонч», «ишонмоқ» деган маъноларни англатади.

Ҳозирги замон динлари мураккаб таркибий қисмга эга. Унинг таркибий қисмига диний онг, маросим ва ташкилотлар киради.

Диний онг диний дунёқараш таркибида муҳим ўрин тутади. Диний онг диний тасаввурлар, ғоялар, ҳис-туйғу ва кайфиятларни ифодалайдиган қарашлар тизимидир. Динни таркибий қисимлари қаторида диний онг устувор аҳамиятга эга, чунки диний маросим ва диний ташкилот кишилар онгида ва жамиятда диний тасаввурларни мустаҳкамлайди ва сақланиб қолишига кўмаклашади.

Диний онгнинг ўзаро боғлиқ ва нисбатан мустақил бўлган икки даражаси ёки босқичи мавжуд. Булар диний психология ва диний

идеологиядир. Диний психология – кишиларнинг диний ҳис-туйғулари, одатлари, анъаналари ва кайфиятлари мажмуи. Диний идеология эса диний ташкилотлар орқали малакали диний шахслар тарғиб этадиган турли диний ғояларнинг муайян тизимидир.

Диний психология ва диний идеология ўртасида муайян даражадаги умумийлик мавжуд. Бу умумийлик воқеликни саробий акс эттиришда, ғайритабиий кучларга сиғинишда намоён бўлади.

Тарихан диний психология диний идеологияга нисбатан олдин пайдо бўлган. Киши руҳияти барқарор воқелик эмас, чунки ижтимоий жараёнлар таъсирида ўзгариб туриши мумкин. Шунингдек, амалиёт билан диний идеологияга нисбатан яқиндан алоқада бўлади. У кишиларнинг табиат кучларидан кўрқишлари, улар олдида таслим бўлишлари ва уларни илоҳийлаштиришлари натижасида шаклланади. Диний идеология эса жамиятда меҳнат тақсимооти, синфлар ва давлатнинг вужудга келиши билан боғлиқ.

Диний психология тараққий этган сайин диний тасаввурлар ҳам такомиллашиб боради. Диний тасаввурлардан диний ғоялар шаклланган. Оқибатда қадимги диний эътиқод шакллари – сеҳргарлик, анимизм, фетишизм, шомонлик ва бошқалар келиб чиққан.

Диний идеология диний психологиядан фарқ қилади. Зеро, у муайян тушунча ва қарашларнинг тартибли тизимидир. Диний идеология инсоният тараққиётининг нисбатан юқори босқичларида юзага келади. Уни руҳонийлар, коҳинлар, динни ўрганувчи файласуфлар ишлаб чиқадилар ва тарғиб қиладилар.

Диний идеология айрим манбаларда теология деб юритилади. Теологиянинг асосини одатда диний идеологиянинг мунтазам ва муайян тизимли кўриниши бўлмиш муқаддас китоблар (Таврот, Забур, Инжил, Ҳуръон кабилар) ташкил қилади. Диний идеология қуйидаги таркибий қисмларга бўлинади:

1) догматика (грекча *dogmatos* – фикр, таълимот, ечим деган маъноларни англатади) диний таълимотнинг барқарор, кам ўзгарувчан қоидалари тизими;

2) апологетика (грекча *apologeomai* – ҳимоя қиламан деган маънони англатади) илоҳиёт соҳаси ва диний таълимотни инсоният тафаккури ҳамда тажрибасига асосланиб ҳимоя қилиш;

3) илоҳиёт ва ахлоқнинг ўзаро алоқадорлиги (дин ахлоқ қоидаларига илоҳий мазмун беради);

4) амалий илоҳиёт – черков ва мачитларнинг фаолияти ва худога сиғиниш тартибларини ишлаб чиқиш.

Диннинг таркибий қисмлари қаторида диний онг билан бирга диний маросим ҳам аҳамиятга эга. Биз динни ғайритабиий кучларнинг мавжудлигига ишонч ёки кишиларнинг ўзаро муносабати ва ҳаракатлари сифатида ҳам баҳолашимиз мумкин. Бундай муносабатлар диний маросим деб аталади.

Диний маросим индивид, гуруҳ ёки табақаларнинг манфаатлари, ғоялари ва орзу-истакларини ифодаладиган муносабатлар ва ҳаракатлар тизимидир. Диний ғоялар, қарашлар, ҳис-туйғулар ва ҳаракатлар тизими диний таълимотни вужудга келтиради. Диндорлар диний маросим орқали мулоқотнинг бошқа воситалари самара бермайдиган вазифаларни бажарадилар. Унда ҳаракат ёки муносабат муайян сирли мазмунни ифодалайди. Ҳар бир ҳаракат ёки ўқилган дуо рамзий мазмун касб этади. Инсон ва сиғиниш объекти ўртасида ғайритабиий алоқа мавжудлигига ишонч мустаҳкамланади. Киши диний маросимларни бажариш билан ғайритабиий кучни ўз иттифоқчиси ва мададкорига айлантиришга умид қилади.

Ҳадимда диний маросимнинг кенг тарқалган тури қурбонлик бўлган. Ҳурбонлик турли (озик-овқатларнинг бир қисмини ажратиш, ҳайвонлар сўйиш каби) усулларда амалга оширилган.

Ҳурбонлик негизида бошқа диний маросимлар юзага келган. Жумладан, диний маросимнинг энг ривожланган шаклларида бири сиғиниш ҳам қурбонлик асосида шаклланди. Ҳурбонлик диний маросимини бажариш жараёнида ғайритабиий кучга сиғиниш юзага келган ва кейинчалик ундан ажралиб чиққан. Сиғиниш диндорнинг сўз воситасида реал ёки уйдирма объектга таъсир қилишга қаратилган дуолари, рамзий хатти-ҳаракатлари мажмуасидир. Кишининг қандай ҳис-туйғуларни ифодалашига қараб, уни олқишловчи, миннатдорликни ифодаловчи, гуноҳларнинг кечирилишини сўрашга йўналтирилган ва бошқа турларга бўлиш мумкин.

Сиғиниш турли хатти-ҳаракатлар, хулқ-атворлар билан бирга моддий ҳодисаларни ҳам ўз ичига олади. Сиғинишнинг муҳим хусусияти ҳиссий-рамзий образларда ифодаланишидир. Сиғиниш таркибига турли

удумлар, анъаналар, курбонликлар, дуолар, ўзини ҳаёт неъматларидан чеклаш (жумладан, рўза тутиш) қабилар киради. Сиғиниш у ёки бу предметни илоҳийлаштириш (масалан, Каъбадаги қора тош, айрим дарахтлар, муқаддас қабрлар, қадамжолар) воситасида амалга оширилади. Сиғинишда турли туморлар, тасбех, диний либослар ҳам муҳим ўрин тутди. Буларнинг барчаси биргаликда сиғинишга ҳиссий-рамзий образ тусини беради ва кишининг руҳиятига қаттиқ таъсир қилади. Сиғинишнинг алоҳида аҳамияти шундаки, киши ўз ҳаётининг маъносини энг олий қадрият – нариги дунёда эришадиган лаззат ва фаровонлик билан боғлайди, бу дунёдаги ҳаётининг ўткинчи эканлигига, ўзининг қандайдир ташқи қудратли куч томонидан идора этилишига ишонади.

Швейцариялик олим К. Г. Юнгнинг фикрича, диний рамз (символ)лар инсон ҳаётига маъно бағишлайди. Унинг таъкидлашича, Америкадаги пуэбло қабиласининг ҳиндулари ўзларини Ҳуёш ота фарзандлари деб ҳисоблашади. Бу нарса уларга умид бағишлайди, тасалли беради, ҳаётини муайян мазмун ва маъно билан тўлдиради¹.

Умид кишига куч-қувват бағишлайди ва инсонни ночор реал ҳаётдан ташқари келажакда кутаётган роҳатбахш дақиқалар сари ҳаёлан етаклайди. Ғайритабиий кучга ишониш кишининг кундалик азоб-уқубатларни ўткинчи бир нарса деб қарашига, ҳатто ўлимдан ҳам кўркмаслигига ёрдам беради. Чунки тақводор киши келажакда фаровон ҳаётга эришишига ишонади. Диннинг кучи ҳам ана шунда. Кишининг худога ишониши бу дунёни ўткинчи сифатида англашига кўмаклашади, нариги дунёдаги «ҳаёти»га умид ва ишонч бағишлайди. Бундай ҳолатни мустаҳкамлаш учун дин турли-туман рамзий ҳодисалардан фойдаланади.

Диний маросимлар онгга таъсир қилади. Бу таъсир жараёнида у нафақат ахлоқий-маънавий, балки эстетик воситалардан ҳам фойдаланади. Масалан, диний маросимлар ўтказиладиган жойлар – масжид, черков, синагогаларни безашга катта эътибор берилади. Бундай жойларда бўлган кишининг руҳиятида ўзгаришлар юз беради. Буни христианликнинг католицизм йўналиши мисолида ҳам кўрсатиш мумкин. Черковнинг ички ва ташқи қисмлари рассомчилик, ҳайкал-

¹ Каранг: Юнг К. Г. Архетип и символ. – М., 1992. – С. 81.

тарошлик асарлари билан безатилади, маросимларга тантанали тус берилади, хор ва орган мусикасидан фойдаланилади. Диндор черковдан ўзини енгил ҳис қилиб чиқади, диний билими кенгаяди, эътиқоди мустаҳкамланади.

Ислом динида ҳам бадий-ҳиссий усуллардан усталик билан фойдаланилади. Масалан, Хуръонни ёки бирор-бир дуони қироат билан ўқиш, оғзаки нутқ маданияти, нотиклик санъати усулларида фойдаланиш ёрдамида бажарилади. Таъкидлаш жоизки, аксарият дин пешволари ва алломалар нутқининг таъсирчанлиги ҳатто баъзи машҳур профессорларникидан ҳам устун туради.

Дин таркибида эътиқод ҳам муҳим ўрин эгаллайди. *Эътиқод* – кишининг муайян ҳодиса, унинг хосса ва хусусиятлари ҳаққоний эканлигига ишончи. Ишонч эътиқоднинг асосини ташкил этади. Бироқ ҳар қандай ишонч ҳам эътиқодга айланавермайди. Гарчи ишонч ва эътиқод бир-бирига жуда яқин ва ўхшаш бўлса-да, бироқ улар ўртасида фарқ ҳам мавжуд. Одатда, эътиқод деганда диний эътиқод тушунилади. Аслида, эътиқод диний ҳам, дунёвий ҳам бўлиши мумкин. Диний эътиқод ғайритабиий кучлар ва ҳодисаларга ишониш, сиғиниш орқали шаклланади. Эътиқоднинг дунёвий кўриниши эса инсонни ўраб турувчи объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни ҳиссий тажриба ва илмий билиш асосида шаклланади.

Диний маросимларни диндорлар якка тартибда ёки жамоага бирлашиб амалга оширадилар. Уларнинг жамоага бирлашуви осонликча кечмайди. Шу тариқа диний ижтимоий институтлар шаклланади. Бундай институтларнинг бошланғич бўғини диндорлар гуруҳидир. Дастлабки диндорлар гуруҳи меҳнат, уруғ жамоалари негизида юзага келганлиги боис бутун уруғ ёки қабила аъзоларини бирлаштирган. Диний маросимларда барча уруғ аъзолари иштирок этган. Диний тажрибанинг ортиб бориши билан диний маросимларни бажаришни ташкил этувчи ва бошқарадиган мутахассислар – шомонлар, сеҳргарлар – ажралиб чиққан. Улар аста-секин мазкур фаолият турини ўзлаштириб, касбий гуруҳларга бирлашганлар.

Хусусий мулк, синфлар ва давлатнинг пайдо бўлиши билан диннинг ижтимоий вазифалари кенгайиб борган. Диннинг вазифаларидан бири ҳукмрон синф ва давлат манфаатларига хизмат қилиш

бўлган. Мавжуд сиёсий тизим ва ҳукмдорнинг шахси илоҳийлаштирилган.

Жамиятдаги ўзгаришлар диний маросимлар ва институтларга ҳам таъсир этган. Диний маросимларнинг мураккаб тизимлари шаклланган. Нисбатан мустақил фаолият кўрсатадиган коҳинлар корпорацияси юзага келган. Диний корпорация фаолият турига кўра бирлашган кишиларнинг ташкилоти бўлган. Лекин у давлат аппаратининг таркибий қисми сифатида фаолият кўрсатган. Шу даврдан бошлаб коҳинлар алоҳида табақага бирлашганлар. Давлат тузуми ва ҳукмдорнинг муқаддаслаштирилиши коҳинларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлаб борган. Коҳинлар ўз даврининг энг билимдон вакиллари сифатида давлатнинг сиёсий тизими шаклланишида фаол иштирок этганлар.

Ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий институтларнинг такомиллашуви жараёнида дин давлат сиёсий тизимининг таркибидан ажралиб чиққан ва мустақил фаолият кўрсата бошлаган. Диний ташкилот ҳам давлатнинг сиёсий тизимидан мустақил фаолият кўрсатувчи ташкилотга айланган.

Диний ташкилот диний қарашларга эга маслакдошларнинг муайян бирлиги бўлиб, умумий эътиқод ва сиғинишлар заминида юзага келади. У инсоният тарихий тараққиётининг турли босқичларида хилма-хил акс этади. Диний ташкилотлар кишилик жамиятида кескин синфий табақаланиш юзага келиши, ақлий меҳнатнинг нисбий мустақиллиги мустаҳкамланиши билан алоҳида ижтимоий мавқега эга бўлиб боради.

Диний ташкилотлар масжид (черков), секта (мазҳаб), харизматик маросим ва деноминация кабиларга бўлинади.

Черков – диний қарашлар ва ғояларни ишлаб чиқадиган, сақлайдиган ҳамда алмашадиган, диний фаолиятни ташкил этадиган, диндорларни назорат қиладиган, иерархия тизими асосида бошқариладиган диндорлар ташкилоти. Черковга тааллуқлилиқ мустақил танлов асосида эмас, балки анъана билан белгиланади. Унга қабул қилиниш учун диндор махсус маросимдан ўтиши керак. Черков, одатда, диндорларнинг маросимларни бажаришлари ёки хулқ-атворларини қатъий назорат қилмайди. Черковга аъзолик анъанага кўра белгиланса, секта аъзолари эътиқодига кўра бирлашадилар.

Секта (мазҳаб) – диний қарашлари ва маросимларидаги тафовутларига кўра расмий черковдан ажралиб чиққан гуруҳ ёки ташкилот. Диний секталар, одатда, давлат ҳокимияти ва расмий черковга мухолафатда туради. Шу боис секта аъзолари давлат ҳокимияти ва расмий дин вакиллари томонидан таъқиб қилиниши мумкин. Сектага аъзолик қатъий тартибга солинади, уларнинг бошқа ташкилотлар билан алоқаси чекланади ёки тақиқланади. Секта аъзоларининг тенглиги эътироф этилади. Улар руҳонийлар ва диндорларга бўлинмайди.

Харизматик маросим ташкил этилиш принципи (тамойили)га кўра сектага ўхшайди. Ташкилот ўткир заковат (харизма)га эга шахс атрофида маслакдошларининг жипслашуvidан юзага келади. Унда раҳбарнинг шахси илоҳийлаштирилиб, худо даражасига кўтарилади. Ташкилот аъзолари ўрнатилган тартиб-интизомга қатъий амал қилдилар. Ташқи алоқалари чекланади ёки бутунлай тўхтатилади, раҳбарга сўзсиз итоат этилади.

Ҳозирги динларда «деноминация» (лотинча *denominatio* – бошқа ном қўйиш, номини ўзгартириш) деган диний-ташкилий ҳодисани ҳам кузатиш мумкин. Илмий адабиётда бу ҳали чуқур ўрганилмаган. Бироқ деноминация ҳозирги замонда буддавийлик, христианлик, ислом ва иудаизм каби динларда катта аҳамиятга эга.

Деноминация диний ташкилотларнинг оралик ёки воситачи шакли бўлиб, черков ва мазҳаблар оралиғида туради. Уни дин фалсафаси ва дин социологияси фанлари ўрганади.

Диний ташкилотларнинг юқорида қайд этилган тартибда таснифланиши шартли аҳамиятга эга. Ижтимоий ҳаётда юз бераётган мураккаб жараёнлар таъсирида уларнинг сифати ўзгариши мумкин. Секталар черковга айланиши ёки янги секталар юзага келиши мумкин. Ҳозирги даврда жаҳон дини даражасига кўтарилган динларнинг дастлаб секта сифатида юзага келгани ва узок ривожланиш босқичидан ўтгани фикримизнинг исботидир.

Мамлакатимизда диний ташкилотлар Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги 1998 йил 1 май (янги тахрирдаги) қонуни асосида фаолият юритади. Мазкур қонун 1991 йил 14 июнда қабул қилинган вариантидан фарқ қилиб, диний ташкилотлар фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан мукаммалроқ кафолатлайди. Динлар таркибида, диний ташкилотлардан ташқа-

ри, турли мазҳаблар ҳам муҳим ўрин тутди. Мазҳаб муайян диний мафкуранинг хусусий кўриниши, ортодоксал, яъни фундаментал диний идеологиядан қисман фарқ қилувчи ёки унга мухолафатда бўлган диний маслақдошлар бирлашмасидир. Масалан, христианликда баптистлар, евангелистлар, кальвинистлар, лютеранлар, мурмонлар ва бошқа диний секталар мавжуд. Улар расмий христиан динининг айрим ғояларидан фарқ қилувчи диний тасаввурларни тарғиб қиладилар.

Ислом динида ҳам шунга ўхшаш исмоилий, зайдий, низорий, друз ва бошқа диний мазҳаблар мавжуд. Шунинг алоҳида қайд этиш жоизки, мазҳаблар нафақат соф диний, балки кўпинча сиёсий ва ҳуқуқий асосга ҳам эга бўлади. Улар кўпинча ўзларининг сиёсий ва ҳуқуқий манфаатларини диний ниқобда ифода этадилар. Жамиятдаги муайян табақанинг ҳукмрон сиёсий тартибдан ижтимоий норозиликни очик ифода эта олиши учун етарли шарт-шароитларнинг мавжуд эмаслиги ҳам бунга сабаб бўлади. Жамиятдаги ижтимоий адолатсизлик, давлатнинг бюрократлашуви фуқароларда норозиликни шакллантириши мумкин. Секталар эса буни диний қиёфада ёки дин воситасида ҳам ифода этишга ҳаракат қиладилар. Бундай уринишлар ривожлана бориб, очикдан-очик сиёсий тус олиши, диний давлат қуриш даъвосини юзага келтириши мумкин. Бунинг олдини олишнинг ягона йўли дунёвий қадриятларнинг устуворлигига эришиш, қонунийликни мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг рўёбга чиқиши учун реал шароит яратишдир.

Дин ўз мавқеи ва инсон ҳаётидаги ўрнига кўра ижтимоий ҳаётнинг муҳим қисми ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у инсон ва жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди ва аҳамиятига кўра турли вазифаларни бажаради. Одатда, дин дунёқараш, регулятив, интегратив, компенсаторлик, легитим (қонуний) ва шу каби бошқа вазифаларни бажаради.

Диннинг *дунёқараш* вазифаси шундан иборатки, диндор атрофдаги нарса ва ҳодисаларни ўткинчи деб, яъни инсоннинг реал ҳаётдаги фаолияти нариги (боқий) дунё учун фақат асос, тайёргарлик деб билади. Диндор (диний дунёқарашга асосланган киши) умр мазмунини нариги дунёга тайёрланиш, бу дунёнинг азоб-уқубатлари ва адолатсизликларига сабр-қаноат қилиш, чидашдан иборат деб ҳисоблайди. У ўлимни ҳеч қандай кўрқувсиз қабул қилиши керак, чунки

ўлим инсоннинг боқий ҳаётга ўтиш йўли, деб билинади. Дунёқараш вазифаси шу ўринда диннинг таскин бериш (компенаторлик) вазифаси билан уйғунлашиб кетади.

Диннинг *компенсаторлик* (лотинча *compensare* – тенглаштириш, мувозанатлаштириш, тўлдириш деган маъноларни англатади) вазифаси кишиларнинг ҳаётини бойитади, диққатларини кундалик муаммолардан бошқа нарсаларга жалб қилади, уларни овутади. Мазкур вазифа орқали дин кишиларда эртанги кунига ишонч туйғусини шакллантиради. Уларни ҳаётий қийинчиликларга таслим бўлмасликка ва ҳар қандай шароитда худога ишончини йўқотмасликка ўргатади.

Диннинг *интегратив* вазифаси жамият аъзоларини – ижтимоий келиб чиқиши, мавқеи, миллати каби хусусиятларидан қатъи назар – бирлаштирувчи куч эканлигида намоён бўлади. Интегратив ёки функционалистик ёндашувнинг асосчиларидан бири Э. Дюркгеймнинг фикрича, дин худди елим каби кишиларни умуммаънавий қадриятлар, эътиқод, урф-одат ва анъаналар асосида бирлаштиришга, яхлит бир мажмуага айлантиришга хизмат қилади. Э. Дюркгейм айниқса диний сиғиниш масаласига алоҳида эътибор беради. Унингча, дин сиғиниш орқали жамиятни бир бутун қилади, шахсни ижтимоий ҳаётга тайёрлайди ва итоат этишга ундайди, ижтимоий яхлитликни мустаҳкамлайди, анъаналарни қўллаб-қувватлайди, кишида қаноат ҳосил қилади.

Диннинг *интегратив* вазифаси билан *регулятивлик* (лотинча *regulare* – муайян тартибга бўйсундириш, тартибга солиш, ўрнатиш деган маъноларни англатади) вазифаси узвийдир. Регулятивлик вазифаси диний ҳуқ-атвор нормалари воситасида ижтимоий муносабатларни тартибга солади, ушбу нормаларни диндорларнинг бажаришларини назорат қилади. Бундай нормаларга диний урф-одатлар, маросимлар, анъаналар ва байрамларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Диннинг *регулятивлик* вазифаси диндорлар фаолиятининг тартибга солиниши қонунийлаштирилишини тақозо этади. Бу эса унинг *легитимлик* вазифасини келтириб чиқаради. Мазкур вазифани биринчи бўлиб америкалик социолог олим Т. Парсонс ажратган. Унинг фикрича, муайян қонунийликсиз, яъни легитимликсиз ҳеч бир ижтимоий тизим мавжуд бўла олмайди. Легитимлик воситасида жамият аъзоларининг хатти-ҳаракатлари муайян қолипга солинади, жамиятда

барқарорлик таъминланади. Т. Парсонс диний нормаларни жамият тараққиёти давомида шаклланиб, ўзгариб ва ривожланиб боровчи бошқа ижтимоий нормалардан устун қўяди, чунки диний нормалар жамиятнинг ахлоқий-маънавий тартибини белгилайди.

Легитимлик диндорларнинг эътиқод билан боғлиқ ўзаро алоқаларини тақозо этади. Бу эса унинг навбатдаги алоқа вазифасини юзага келтиради. Диннинг алоқа вазифаси диндорларни диний мафкура воқитида бирлаштиради. Шу билан бирга, жамият ва шахс ўртасида ўзаро алоқа ўрнатилишига ёрдам беради.

Юқоридаги таҳлилдан кўриниб турибдики, дин ўз таркибига кўра жуда мураккаб ва ранг-баранг мазмунга эга. У инсоннинг ҳиссий-образли фаолиятидан тортиб ҳаёт маъносини англаши билан боғлиқ бўлган юксак ахлоқий-маънавий фаолияти, тафаккури ва ижодига ҳос ҳодисаларни камраб олади. Дин таркибида ахлоқий элементлар билан бирга ҳуқуқий ва сиёсий жиҳатлар ҳам мавжуд. Шу боис динга фақат ахлоқий-маънавий ҳодиса деб қараш нотўғри. Унда қонунийлик ва уни сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган руҳий имконият ҳам мавжуд. Диннинг бундай жиҳатларини мазкур қўлланмада алоҳида мавзу тарзида ўрганамиз.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Диншунослик фанининг предмети ва вазифалари нималардан иборат?
2. Диншуносликнинг бошқа гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар билан алоқадорлигини таҳлил қилинг.
3. Диншуносликнинг бошқа фанлардан фарқли жиҳатларини аниқланг.
4. Ички ишлар органлари ходимларининг диншунослик фанини ўрганиш зарурияти нималардан иборат?
5. Диннинг таркибий қисмлари деганда нимани тушунасиз?
6. Диний психология нима?
7. Диний мафкура нима?
8. Диний мафкуранинг хусусиятларини айтиб беринг.
9. Диний маросимнинг қандай шакллари биласиз?
10. Диний ташкилот деганда нимани тушунасиз?
11. Дин жамиятда қандай функцияларни бажаради?

2-мавзу
ДИННИНГ ИЛК ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИНСОН
ДУНЁҲАРАШИГА ТАЪСИРИ

Диннинг вужудга келиш сабабларини ўрганишга асосий
ёндашувлар

Диннинг вужудга келиш сабабларини ўрганиш қадимдан инсониятни қизиқтириб келган ва ҳозир ҳам бу муаммо ўзининг долзарб аҳамиятини йўқотмаган. Масаланинг мураккаблиги шундаки, илк диний қарашлар пайдо бўлган инсоният тарихининг қадимги даврларидан бизгача етиб келган ашёвий манбалар ва этнографик маълумотлар илмий хулоса чиқаришимиз учун етарли эмас.

Ҳадимги даврлардан динни ўрганишда муаммога ёндашув ва уларни ҳал этиш усуллари билан ўзаро фарқ қиладиган илоҳиёт ва илмий йўналишлар юзага келган.

Илоҳиёт таълимотига кўра олам, ундаги барча нарса ва жонзодларни худо яратган. Оламдаги барча ходиса ва жараёнлар унинг иродаси билан юз беради. Жаҳон динларидан бири бўлган христианлик таълимотига биноан худо инсонни ўзининг жисмига монанд қилиб яратди ва моддий оламга эгалик қилишни буюрган. Худо борлиқни, шу жумладан, инсонни ҳам яратган вақтда у билан бевосита мулоқотда бўлган. Лекин, Одам Ато (Адам) ва Момо Ҳаво (Ева) худонинг иродасини бажармай гуноҳга йўл қўйганлиги сабабли, у билан бевосита мулоқот имтиёздан маҳрум бўлди. Лекин худо инсонга халос бўлиш имкониятини берди. Инсоният худони билиш, илоҳий ҳақиқатни идрок этиш салоҳиятини сақлаб қолди. Зеро, инсоннинг худо билан бевосита алоқани қайта тиклаш йўлидаги фаолияти умумий ном билан дин деб аталади.

Инсоният худо билан алоқадан маҳрум бўлганидан кейин жаҳолат, зулмат, адолатсизлик, ёвузлик ва муҳтожлик каби вайронкор кучларга қарши тинимсиз кураш олиб боришга дучор қилинди. Ҳийин синовларга дучор бўлган инсон худони билиш мақсадидан воз кечмади. Унинг бу борадаги дастлабки қадами худога ибодат қилишдан бошланган. Инжилда қайд этилишича, инсон дастлабки ибодатида худога қурбонлик келтирган. Машаққатли меҳнат билан топган маҳсулотининг бир қисmini қурбонликка бағишлаган ва йўл қўйган хатоси учун ҳар қандай синовлардан ўтишга тайёрлигини намоиш этган.

Илоҳиёт инсоният тарихини худони билиш тарихи деб билади. Одамзод асрлар давомида худони билишга интилиб, моддий дунё тўғ-

рисадаги билимларини такомиллаштириб борди ва бу жараён ҳали ниҳоясига етгани йўқ.

Киши худога эътиқод қилишни дастлаб яқка худога сиғинишдан бошлаган. Кейинчалик турли объектив ва субъектив сабаблар туфайли табиат воқеликларини илоҳийлаштирган ва кўпхудолик пайдо бўлган. Узоқ вақт давом этган изланишлардан кейин ягона худога сиғиниш яна қайта тикланди. Илоҳиёт анъаналарига асосланадиган диншунослар дин тарихини юқорида қайд этилган принциплар асосида ўрганади.

Фан диннинг вужудга келиш сабабларини ўрганишда бошқа принцип ва қонуниятларга асосланади. Оламнинг ғайритабиий куч фаолияти натижасида пайдо бўлганлиги ғояси инкор қилинади. Фан динни маданиятнинг таркибий қисми сифатида илмий услубларга таяниб ўрганади. Динни илмий ўрганиш далилларга асосланади. Диншунослик бу далилларни табиий ва ижтимоий фанлардан олади.

Тарихий манбаларга кўра инсоният ҳозирги ҳолатга эга бўлиши учун бир неча миллион йиллик тадрижий ривожланиш даврларидан ўтган. Бу жараён бир қатор босқичларга бўлинади. Милoddан аввалги 40–35-минг йилликларда «Хомо хабилис» (ишбилармон одам) ўрнини «Хомо сапиенс» (онгли одам) эгаллаган. «Хомо сапиенс»нинг дастлабки вакили «кроманьон одам» аждодларидан жисмоний тузилиши, физиологик ва руҳий имкониятлари билан кескин фарқ қилган. Шу даврдан бошлаб маданиятнинг муҳим элементлари тил орқали мулоқот қилиш, қон-қардошлик алоқалари, ўзаро муносабатларни ахлоқ нормалари асосида тартибга солиш сингари маданият элементлари вужудга келган.

Бизгача етиб келган археологик манбаларнинг тасдиқлашича, юқори палеолит давридан бошлаб одамлар вафот этган уруғдошларини кўмиш маросимини амалга оширганлар. Марҳумларнинг танасига рангли бўёқ суртилган, қабрига ов ва меҳнат қуроллари, маиший буюмлар қўйилган. Ҳоя ва ғорларда чизилган сюжетларда одамлар ярим одам ва ярим ҳайвон қиёфасида тасвирланган. Ушбу маълумотлар ҳам ўша вақтда диннинг пайдо бўлганлигини кўрсатади.

Диннинг вужудга келиш сабабларини илмий ўрганиш қадимги даврлардан бошланган. Дастлабки илмий қарашлар Ҳадимги Шарқ ва Ҳадимги Ўрта Ер денгизи цивилизацияларида намоён бўлган. Ўрта Ер денгизи ҳавзасида вужудга келган Ҳадимги Грек ва Рим цивилизацияларида диннинг вужудга келишини илмий ўрганишда катта ютуқлар қўлга киритилган. Ҳадимги грек мутафаккирлари бунга

муносабат масаласида икки оқимга бўлинади. Биринчи оқим тарафдорлари одамларнинг худога эътиқод қилиши сабабларини руҳий (идеал) кучларнинг объектив мавжудлиги билан боғлаб тушунтирганлар; иккинчи оқим тарафдорлари эса диннинг вужудга келишини табиий ва ижтимоий сабабларини ахтариб топишга ҳаракат қилганлар. Уларнинг фикрларига кўра, дин ўз-ўзидан (имманент) вужудга келмаган, балки у одамларни кўрқитиш ва жамият қонунларини бажаришга мажбур қилиш учун ўйлаб топилган. Ҳадимги грек мутафаккирларидан бири бўлган Демокрит динни одамларнинг табиатдаги даҳшатли кучлардан кўрқинишлари ва улар олдидаги ожизликлар сабабли вужудга келган деб ҳисоблаган. Албатта, буни инкор этиб бўлмайди, лекин худога муносабатда одамларда кўпроқ кўрқинч ҳисси эмас, балки меҳр-муҳаббат туйғуси устуворлик қилади. Бундан ташқари, кўрқинч ҳиссининг одамда нафратни вужудга келтиришини ҳам унутмаслик керак.

Антик давр хурфикрлиги диннинг вужудга келиши сабабларини моддий борлиқ билан узвий боғлаб тушунтиришда эришган ютуқлари илмий диншуносликнинг вужудга келишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта асрларда ижтимоий ва сиёсий шарт-шароитлар таъсирида диннинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўрни ва мавқеи янада ортди. Черков ва руҳонийлар дунёвий ҳокимиятга даъвогарлик қилиш билан бирга хурфикрликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши кескин курашдилар. Мутафаккирларнинг ҳақиқатни излаш йўлидаги саъй-ҳаракатларида диний догмалар доирасидан четга чиқишга йўл қўйилмади.

Европада Уйғониш даврига келиб, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётда амалга оширилган ўзгаришлар (капиталистик муносабатларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, фан ва санъатнинг юксалиши, гуманизм ва реформация ҳаракатлари) натижасида хурфикрлилик аста-секин қайта тиклана бошлаган. Инглиз мутафаккири Томас Гоббс (1588–1679 йиллар) диннинг вужудга келиши сабабларини одамларнинг табиат ва жамият ривожланиши қонуниятларини билмаслиги, улар олдидаги ожизлиги, доимо таҳлика ва кўрқувда яшашлари билан боғлаб тушунтирган. Нидерландиялик мутафаккир Б. Спиноза эса (1632–1677 йиллар) Т. Гоббснинг ғояларини ривожлантирган. У ўз кучига ишонмаслик, умид ва кўрқув ўртасида доимий иккиланиш одамларга хос деб ҳисоблаган ва диний эътиқоднинг улар таъсирида вужудга келгани тўғрисидаги ғояни ишлаб чиққан.

XVIII асрда феодал тузум инқирози сабабли буржуа революцияларининг янги куч билан Европада ёйилиши мутафаккирларнинг динга муносабатида ўта кескин намоён бўлган. Дин – феодал тузумнинг инқирози сабабчиси ва ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи куч, деган кайфият устуворлик қилган. Бундай фикр айниқса француз маърифатпарварларининг қарашларида кескин намоён бўлган. Маърифатпарвар П. Гольбах (1723–1789) динни кишининг хаёлида вужудга келган сафсата деб баҳолаган. Ф. Вольтер (1694–1778) диний эътиқод ва черков анъаналарини танқид қилиб, агар дин бўлмаганида уни ўйлаб топиш керак эди, деб П. Гольбахнинг фикрини қўллаб-қувватлаган. Маърифатпарвар П. С. Марешаль (1750–1803) динни танқид қилишда янада кескин фикр билдирган ва дин инсон учун афюндир деган хулосага келган.

Маърифатпарвар мутафаккирларнинг дин вужудга келиши сабабларини ўрганишда айтган мулоҳазаларини амалиётдан йироқ деб бўлмайди. Лекин уларнинг муаммони ўрганишдаги илмий-объектив ёндашувлари бузилганлиги шубҳасиздир, чунки динни қуруқ сафсатадан иборат воқелик ёки инсон учун афюн деб баҳолаш унинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятини тўлиқ инкор этишдан бошқа ҳеч нарса эмас. Айни дамда маърифатпарварларнинг, ўта кескин бўлса-да, диннинг вужудга келишини ижтимоий ҳаёт билан боғлаб тушунтиришга уринишлари антик давр ҳурфикрлигининг қайта тикланиши ва жамиятда мустаҳкам ўрнига эга бўлишига шароит яратганини қайд этиш лозим.

XIX асрда диннинг моҳияти ва вужудга келиши сабабларини комплекс ўрганиш бошлаган. Илмий диншунослик мактаблари, йўналишлари ва таълимотлари пайдо бўлган. Биринчилар қаторида В. Гримм, М. Мюллер каби шахслар раҳбарлигида мифологик мактаб вужудга келган. Ушбу мактаб вакиллари диний эътиқодларни қадимги мунажжимлар бажарганлар ва афсоналарда таърифланган маросимларни ўрганишдан пайдо бўлган деб ҳисоблаганлар. Аммо мактаб вакиллари ривожланган диний тизимларни таҳлил қилишда аниқ хулосалар бермаганлар.

Диннинг пайдо бўлишини ўрганишда ўша даврда антропологик мактабнинг вужудга келиши муҳим бўлди. Ушбу мактабнинг вакилларида бири Л. Фейербах (1806–1880) динни тушунтиришда унинг ердаги манбалари ва илдизларини излаб топишга ҳаракат қилган. Одамлар дин тимсолида ўзларининг тасаввурлари орқали вужудга келтирилган образларга соғинади деб диний қарашлар ва ҳиссиётлар кишиларда туғма мавжудлиги тўғрисидаги илоҳиёт ғоясини танқид

қилган. Унинг вужудга келиши сабабларини одамларнинг руҳий физиологик хусусиятлари ва қуршаб турган табиатдан ахтариб топишга ҳаракат қилган. Мутафаккир диний эътиқоднинг вужудга келишида салбий ҳис-туйғулар, яъни кўрқиш, қайғу-изтироб кабилар билан бирга шодлик, меҳр-оқибат, севги, миннатдорлик сингари ижобий ҳис-туйғулар ҳам иштирок этишини қайд этган.

XIX асрнинг ўрталарида вужудга келган марксизм динни ўрганишда ўзгача ёндашувга асосланади. Унда ижтимоий шарт-шароитлар ва жамият ривожланиши даражасига алоҳида эътибор берилади. Марксизм таълимотига биноан, индивид шахс сифатида тарихий шарт-шароитлар таъсирида шаклланади. Шу боис диний тасаввурлар инсон онгида эмас, балки тарихий жараёнлар таъсирида пайдо бўлади. Дин турларининг ривожланиши ҳам ўз-ўзидан юз бермайди. Улар ижтимоий шарт-шароитларнинг пишиб етилиши ва жамиятнинг ривожланиши таъсирида ўзгариб боради.

Марксизм диннинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти масаласида динни ҳукмрон синфларнинг афкор халқ оммасини эзиш воситаси, ижтимоий тараққиётга қарши куч ҳамда маънавий зулм шакли деб баҳолаган.

XX асрда диннинг вужудга келиши сабабларини антропологик ёндашувидагидек ибтидоий одамнинг абстракт тафаккури маҳсули, онгнинг мантиқ қоидаларига зид келиши натижаси сифатида баҳолаш ва марксизмдаги ҳукмрон синфларнинг афкор халқ оммасини эзиш воситаси, ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи куч кабилар билан боғлаб тушунтиришдан фарқ қилувчи ғоялар вужудга келган.

XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида динни социологик ўрганишда катта ютуқлар қўлга киритилган. Бу соҳада немис мутафаккири М. Вебер (1864–1920) ва француз мутафаккири Э. Дюркгеймларнинг (1858–1917) хизматлари катта бўлган.

М. Вебернинг фикрига кўра, социологияни диннинг манбалари ва метафизик моҳияти масаласи эмас, балки унинг мавжудлиги, шарт-шароитлари қизиқтиради. Социология эса диний ғоялар ва тасаввурларнинг кишилар хатти-ҳаракатлари ва ижтимоий ҳаётга таъсири каби масалаларни ўрганиши керак.

М. Вебер социология предметини диннинг социал функциясидан келиб чиққан ҳолда белгилаган. Динни индивид ва жамиятнинг аҳамияти, символлари ва қадриятларини белгиловчи маданий тизим, ижтимоий институт деб ҳисоблаган.

Дин қадриятларнинг бирламчи асосидир. Зеро, дин киши ҳаракатига маъно ва мазмун бахш этувчи энг муҳим усул сифатида унинг мақсадини белгилайди. Дин воситасида дунё манзараси ишлаб чиқилади, унда амал қиладиган қадриятлар ва нормалар тизими ҳосил қилинади. Бу эса ҳаёт учун нималар аҳамиятли ёки аҳамиятсиз эканлигини аниқловчи восита вазифасини бажаради.

Э. Дюркгейм динни ўрганишда М. Веберга нисбатан тамоман бошқача ёндашади. У динни ўрганишда социологик тадқиқотларнинг умумий принципларига таянади. Унинг фикрига кўра, социал маълумотларнинг манбаи тафаккурда ёки алоҳида олинган кишиларнинг хатти-ҳаракатларида эмас, балки жамиятдадир. Социал воқелик ҳосил бўлиши учун камида бир неча киши бирлашиб ҳаракат қилиши ва бу жараён янги натижани вужудга келтириши керак. Мазкур жараёнларнинг натижаси индивид онгидан ташқарида юзага келганлиги сабабли, индивидуал тафаккурлар учун хатти-ҳаракатлар, қадриятлар ва нормалар намунаси вужудга келади ва мустаҳкамланади. Натижа ижодий жараёнда иштирок этаётган индивид учун объектив воқеликка айланади. Дин ижтимоий воқелик бўлиб, унда бошқа ижтимоий институтларни ўрганишдаги услублар ва баҳолаш мезонларидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Дин муайян ижтимоий эҳтиёжларни таъминлаш мақсадида юзага келган ижтимоий институтдир. Унинг манбаи одамларнинг ижтимоий ҳаётидан келиб чиқади. Дин орқали жамият ўзини илоҳийлаштиради. Унинг мавжудлиги ва моҳияти ижтимоий ҳис-туйғуларни муқаддаслаштиришга, жамиятнинг шахсга таъсирини мустаҳкамлашга хизмат қилишдан иборат бўлади.

Динни социологик ўрганиш уни ижтимоий воқелик сифатида ёндашувга асосланади. Лекин дин нафақат социологик, балки руҳий воқелик ҳам ҳисобланади. Дин психологияси вакиллари уни ўрганишда ушбу жиҳатларига алоҳида эътибор берадилар. Улар диннинг вужудга келиши сабабларини одамни ўраб турган ташқи дунёдан эмас, балки инсоннинг ўзида, ички борлиги ва ҳиссий-иродавий кечинмаларида деб ҳисоблайдилар.

Дин психологиясини ўрганишда З. Фрейднинг (1856-1939) хизматлари катта бўлган. З. Фрейд динни инсон фаолиятининг маҳсули деб ҳисоблаган. У диннинг киши табиатга қарамлиги сабабли вужудга келганлигини қайд этган ҳолда билишнинг иррационал (лотинчада – мантиқсизлик, тафаккурга зид қарашлар деган маъноларни англа-

тади) механизмларини ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлиги алоҳида таъкидлаган.

3. Фрейднинг таълимотига кўра, инсон психикаси уч даражанинг ўзаро ҳамкорлигидан ҳосил бўлади: онгсизлик, онг олди ва онглилик даражалари. Буларнинг ичида онгсизлик даражаси психикада катта аҳамиятга эга. Инсон психикасининг бу даражасида табиий инстинклар ва «бирламчи майллар» устуворлик қилади. З. Фрейд асосий майллар қаторида жинсий майлларни устун қўйган. Индивиднинг онгсизлик билан боғлиқ майллари жамият учун катта хавф-хатар туғдиради. Жамият ўзини киши майлларидан ҳимоя қилиши учун ижтимоий нормалар ва бошқа маданият элементларидан иборат устқурма механизмларни вужудга келтирган. Ўта кучли табиий эҳтиёжларни ижтимоий нормалар билан тийиб туриш дин ёрдамида мустаҳкамланади. З. Фрейднинг фикрига кўра, табиий майлларнинг тийилиши индивид психикасида невроз ҳолатини вужудга келтиради. Дин ҳам жамоа неврозининг бир туридир. Лекин дин жамоа неврози сифатида кишини индивидуал изтироблардан сақлайди, индивидуал неврознинг ривожланишини тўхтатади ва фожиали оқибатларга олиб келишига йўл қўймайди.

Юқорида қайд этилган фикрлардан келиб чиқиб, динни вужудга келиши сабабларини унинг алоҳида хусусиятларини ўрганиш билан тўлиқ тушунтириб бўлмаслигига амин бўламиз. Масалага бундай ёндашув динни комплекс ўрганишни тақозо этади. Зеро, комплекс ўрганиш унинг жамиятда такрор ишлаб чиқаришга сабаб бўладиган илдизларини аниқлашга ёрдам беради.

Диннинг вужудга келиши, авлоддан-авлодга ўтиб бориши ва ривожланиши учун шарт-шароитларни шакллантирувчи омиллар унинг илдизлари деб аталади. Диннинг илдизлари уч қисимга бўлинади. Уларнинг ҳар бири динни ўрганишда жуда муҳим. Бу қисимлар биргаликда диннинг вужудга келиши учун шарт-шароит яратади. Улар қуйидагилардан иборат:

1) диннинг ижтимоий илдизи кундалик ҳаётда кишиларнинг турмушини белгилувчи моддий ва маънавий муносабатлар тизимидан иборат. Диннинг ижтимоий илдизида моддий шароитлар устувор. Сиёсий устқурма институтлари динга иккиламчи таъсир этади.

Диннинг ижтимоий илдизини ташкил этувчи жабҳалардан бири ижтимоий ҳаётни стихияли қонуниятлар асосида ривожланишидир. Ундаги бошқариб бўлмайдиган жараёнлар жамиятда иқтисодий, сиёсий ва маънавий инқирозларни, урушларни, касалликларни кел-

тириб чиқаради. Табиийки, индивид уларнинг вайрон қилувчи таъсирларидан ўзини ҳимоя қилишга интилади ва оқибатда ғайритабиий кучлардан нажот сўраб мурожаат қилишга мажбур бўлади.

2) диннинг гносеологик (грекча *gnosis* – билиш, *logos* – таълимот деган маъноларни англатади) илдизи кишининг билиш фаолияти жараёнида диний эътиқоди вужудга келишига имконият яратадиган шароитлардир. Табиат ва жамиятни билиш диалектик жараён. Тажрибасизлик, субъективлик, нарса ва ҳодисаларни абсолютлаштириш воқеликнинг нотўғри идрок этилишига олиб келади. Бундан ташқари, диний ғояларнинг пайдо бўлиши борлиқни ҳиссий идрок этишдан бошланади ва у рационал билиш босқичида аҳамиятини сақлаб қолади.

Диннинг гносеологик илдизига алоқадор ва барча тарихий даврларда такрорланиб турадиган хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

а) билишнинг субъектив жиҳатларини абсолютлаштириш (лотинчада – воқелик билан боғланмаган нарса, нисбатсизлик, сўзсиз деган маъноларни англатади), яъни бўрттириб кўрсатиш;

б) абстракт (лотинча *abstractio* – диққатни четга тортиш деган маънони англатади), яъни тафаккур;

в) тафаккурнинг умумлаштириш қобилияти.

3) диннинг руҳий илдизи. Диннинг вужудга келишида кишининг билиш фаолиятига боғлиқ жараёнлар билан бирга унинг ҳиссиёти, кайфияти ва кечинмалари ҳам иштирок этади. Диний тасаввурлар дастлаб кишиларнинг ҳис-туйғулари орқали вужудга келади.

Диннинг руҳий илдизи индивидуал ва ижтимоий руҳиятларга бўлинади. Индивидуал руҳиятга шахсий изтироб, ғам-ташвиш, ўлимдан кўрқиш, ёлғизлик, муҳаббат, меҳр-шафқат, миннатдорлик сингари ижобий ва салбий кечинмаларни мисол келтириш мумкин.

Ижтимоий руҳиятга гуруҳлар ва жамиятларга хос воқеликлар – ижтимоий фикр, оммавий кўрқиш ҳисси, тақлид, анъана ва урф-одат кабиларни мисол келтириш мумкин.

Диннинг руҳий илдизлари деганда диний ғояларни қайта ишлаб чиқарилиши ва ўзлаштирилишига қулай шарт-шароитлар яратадиган жамиятлар, гуруҳлар ва индивидларнинг руҳий ҳолати, жараёнлари ва механизмлари тушунилади.

Руҳий кечинмалар инсонга хос хусусиятдир. Уларсиз инсон яшай олмайди. Одам ўзининг ижобий ва салбий ҳис-туйғуларини бошқаришга ҳаракат қилади, лекин руҳият турли объектив ва субъектив шарт-

шароитларга боғлиқлиги, мураккаблиги сабабли уларни барқарорлаштирадиган кучга эҳтиёж сезади. Дин ана шундай куч вазифасини бажариши мумкин.

Хулоса сифатида қайд этиш лозимки, диннинг вужудга келиши сабабларини ўрганиш унинг одамлар онгига таъсири, жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини яхшироқ тушунишга, унинг яратувчилик жиҳатларидан инсоният манфаатлари учун янада кенгроқ фойдаланишга имкон беради, вайронкор кучларни жамиятдаги барқарорлик, фуқаровий тотувлик, ўзаро ёрдам ва ҳамжиҳатликни барбод қилишга қаратилган фаолиятига самарали курашади.

Диннинг илк шакллари ва уларнинг хусусиятлари

Киши онгида диний дунёқараш пайдо бўлиши учун тафаккур билан боғлиқ шароитлар талаб этилади. Масалан, абстракт тафаккур, кучли ҳис-ҳаяжон, тасаввур, тўғри ва нотўғри мантикий боғлиқликларни фарқлаш қобилияти кабилар шулар жумласидандир. Ҳозирги замон фани хомо хабилисларнинг шундай имкониятга эга бўлганлиги тўғрисида аниқ маълумотларга эга эмас, лекин хомо сапиенснинг дастлабки вакили – кроманьон одам воқеликни таҳлил қилиш, фикрлаш, кундалик фаолиятида орттирган тажрибаларини ёдда сақлаш ва авлоддан-авлодга ўтказиш сингари имкониятларга эга эди. Шунга қарамай, кроманьонларнинг аجدодларига нисбатан имкониятлари қанчалик кенг бўлмасин, билим ва имкониятлари чекланганлиги боис улар табиат кучлари олдида ожиз бўлганлар. Кроманьонларда кўп йиллик тажрибалар асосида тўпланган билимлар билан бирга хаёлий фантастик қарашлар ҳам шаклланган.

Кроманьон тафаккурининг ривожланиши диний қарашларнинг абстракт фикрлайдиган «ярим-ёввойи» мавжудотнинг онгида пайдо бўлмаганлиги, балки кишиларнинг жамоаларга бирлашиб меҳнат қилишлари (ов қилиш, озиқ-овқат топиш, меҳнат қуроллари ясаш каби фаолиятлари) натижасида, уларнинг доимий ижтимоий мулоқотлари жараёнида шаклланганлигидан далолат беради.

Ибтидоий жамиятда диний қарашлар қудратли худоларга сиғиниш шаклида вужудга келмаган. Одамлар руҳларга, табиат ходисалари (сув, олов, ой, қуёш сингари)га ва мавжудотлар (от, буғу, мушук кабилар)га сиғинганлар. Шу боис ибтидоий дин шакллари умумий ном билан диний комплекс (лотинча *complexus* – алоқа, бирикма деган маъноларни англатади) деб аталади. Диний комплекс – предмет-

лар ва мавжудотларда ғайритабиий кучларининг мавжуд эканлигига ишонувчи кишиларнинг қарашлари ва махсус ҳаракатлари тизими.

Ибтидоий дин шакллари хилма-хил кўринишга эга. Энг қадимги диний эътиқод турларидан бири тотемизмдир (Шимолий Америка ҳиндулари тилида *ототем* – унинг уруғи деган маънони англатади). Тотемизм – одамлар жамоаси (уруғ, қабила)нинг ҳайвон, ўсимлик ёки предметлар билан қон-қардошлик алоқаси мавжуд эканлигига ишонишлари. Тотемизмнинг асосий хусусияти шундаки, тотем сифатида қабул қилинган ҳайвон, ўсимлик ёки предметлар уруғ ёки қабиланинг аждоди деб тан олинади ва уни тан олган жамоа аъзолари қариндош ҳисобланадилар. Тотем ҳайвон, ўсимлик ёки бошқа предметлар жуда кўп талабларга жавоб бериши керак бўлган. Масалан, тотем ҳайвон биринчи навбатда хўжалик учун зарурлиги ва фойдалилигига қараб аниқланган.

Тотемизм одамларнинг бирликни англашларидан пайдо бўлган. Бу бирликнинг ташқи белгиси сифатида табиат воқеликлари қабул қилинган. Чунки одам ибтидоий жамиятнинг илк босқичларида ўзини табиатдан ажратмаган, ундаги мавжудотлар билан ўзини қиёслаган. Шу асосда, одамларда тотемистик қон-қардошлик туйғуси уларнинг физиологик қон-қардошликларидан олдин пайдо бўлган.

Тотемизм қуйидаги муҳим вазифаларни амалга оширган:

- одамлар жамоаларининг бирлигини тотеми ёрдамида янада мустаҳкамлаган. Уларни «ўзиники» ва «бегона»ларга ажратиш орқали инсонларнинг ўзлигини тушунишларига ёрдам берган;

- инсонни табиатга ҳурмат руҳида тарбиялаган ва у билан уйғун яшашга ўргатган.

Тотемизм миллий-давлат ва жаҳон динлари таълимотларининг шаклланиши ва ривожланишига таъсир кўрсатган ва ҳозир ҳам унинг айрим кўринишлари сақланиб қолган. Тотемизмнинг таъсирини давлат рамзларида, ҳарбий қисимларнинг атамаларида, ҳарбий кийимларда, айрим ҳайвонларнинг гўштини истеъмол қилишнинг тақиқланиши кабиларда кўриш мумкин.

Тотемизм маросимлари билан одамларнинг майл ва эҳтиёжларини чеклайдиган қоидалар тизимини ифодаловчи табу (полинезия этноси тилидан сўзма-сўз таржимаси қатъий тақиқлаш деган маънони англатади) тушунчаси бевосита алоқадор.

Табу деб муайян ҳаракатларни бажариш ёки ҳаракатсизликка йўл қўйишнинг қатъиян ман этилишига айтилади. Унинг бошқа чеклаш

ва тақиқлашлардан асосий фарқи шундаки, жорий қилинган қоидаларнинг сабаблари кўрсатилмайди ва асосланмайди.

Табу инсон учун яширин хавф-хатарларнинг мавжудлигини билиш ва уларнинг олдини олишга интилиш сабабли вужудга келган. Мазкур хавф-хатарлар одамлар ёки гуруҳлар табу қоидаларига амал қилсалар, ўзлигини намоён қилмайди. Агар қоида бузилса, нафақат қоидабузарликка йўл қўйган киши, балки бутун жамоа хавф-хатарга дучор бўлиши мумкин. Демак, табу одамларга хавф туғдирувчи мавжуд, лекин кўзга кўринмас хавф-хатарларнинг олдини олиш мақсадида жорий қилинган.

Ибтидоий жамиятнинг диний эътиқод турларидан яна бири сеҳргарликдир. Сеҳргарлик деб одам, ҳайвон, предмет ва руҳларга ғайритабиий таъсир этиш мақсадида амалга ошириладиган дуолар, ҳаракатлар ва маросимлар тизимига айтилади.

У душманга зиён-заҳмат етказиш, ҳарбий, даволаш, меҳнат ва севги сеҳргарликлари каби турларга бўлинади. Сеҳргарликнинг мақсади ҳаётий муаммоларни бевосита ҳал қилишдан иборат. Бунда сеҳргар фақат ўз иқтидори ва кучига таянади. Сеҳргарлик жуда кенг қамровли воқелик ва ундан ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида фойдаланиш мумкин.

Сеҳргарлик амалиётида дуолар ёхуд ҳаракатларнинг таъсири ва самарадорлиги турли шарт-шароитларга, жумладан ташқи таъсирларга ҳам боғлиқ бўлади. Ундаги ташқи таъсирларга эътибор белгиларга ишонишни вужудга келтирди. Бундай ишонч дастлаб одамларнинг муайян ҳаракатларига таъсир этувчи шарт-шароитдан кейинчалик уларнинг тақдирини белгилайдиган эътиқодга айланган.

Сеҳргарликнинг муҳим хусусиятларидан бири – фан билан айрим жиҳатларига кўра яқинлиги. Фан табиат ва жамиятда юз бераётган воқеа ва ҳодисаларнинг умумий принциплари ва қонуниятларини топишга хизмат қилади. Унда тасодифларнинг олдини олишга ҳаракат қилинади. Сеҳргарлик ҳам воқеа ва ҳодисаларнинг макон ва замонда қатъий белгиланган тартибини ишлаб чиқишга интилади. Бир хил сабаб бир хил оқибатни келтириб чиқаради. Сеҳргар белгиланган маросим ва дуоларни аниқ бажарса, белгиланган мақсадига эришади. Тасодиф бўлиши мумкин эмас. Ҳодисаларнинг кетма-кетлигини фақат ундан кучлироқ сеҳргар бузиши мумкин.

Фан каби сеҳргарлик ҳам воқеа ва ҳодисаларнинг умумий тартибини ахтариб топишга ва ҳар қандай тасодифларнинг олдини олишга интилади. Сеҳргарликнинг ҳозиргача ижтимоий ҳаётда сақланиб қо-

лишининг муҳим омилларидан бири унинг замонавий фан ютуқларидан кенг фойдаланиши ёки кишиларда шундай ёлғон тасаввурлар ҳосил қилишидир.

Сеҳргарликнинг таъсири ривожланган диний тизимларда ҳам сақланиб қолган. Исломда пайғамбар, эшон ва муллаларнинг ғайритабиий мўъжизалари тўғрисидаги ҳикоялардан кенг фойдаланилади. Дуолар орқали ғайритабиий кучларга таъсир этиш мумкинлиги тан олинади. Масалан, исломда «калимаи шаҳодат»нинг одамни турли ёвуз кучлардан ҳимоя қилиши тўғрисидаги ақида мавжуд.

Биз кундалик турмушимизда сеҳргарликнинг оқ (даволайдиган) ва қора (зиён-заҳмат етказадиган) сеҳргарлик, мунажжимлар башорати, фолбинлик каби турларидан фойдаланишимиз мумкин.

Ибтидоий одамлар предметларни ҳам ғайритабиий кучга эга деб ҳисоблаганлар. Ибтидоий жамиятда пайдо бўлган бундай эътиқод тури *фетишизм* (португал тилида *fetiko* – сеҳрли, мўъжизакор деган маъноларни англатади) деб аталади.

Фетишизм деб ғайритабиий кучга эга мавжудотларга ва предметларга сиғинишга айтилади. Фетишизм руҳларнинг жонзодлар ва предметларга «кўчиб ўтиши», нарсаларда жон борлиги ва уларнинг ғайритабиий кучга эга эканлигига ишонишдан вужудга келган. Ибтидоий одам хаёлини ўзига жалб қилган исталган предметни фетиш сифатида қабул қилиши мумкин эди. Унинг объекти ҳисобланган предметлар орасида энг кўп тарқалганлари одам ёки ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари, қабр тошлари бўлган. Суяк қолдиқлари фетиш эгасини табиий офатлардан, касалликлардан, ёвуз руҳлардан сақлайди деб ҳисобланган. Ҳабр тошлари вафот этган кишининг тинчлигини кўриқлайдиган руҳлар жойлашган предмет вазифасини ўтаган. Ҳабр жойлашган ҳудудга сиғиниш натижасида кейинчалик муқаддас қадамжолар вужудга келган. Бундай қадамжоларда макбаралар, кўрғонлар қурилган.

Ҳадимда жонсиз фетишлар билан бирга жонли фетишлардан ҳам фойдаланилган. Жонли фетишларга сиғиниш барча халқларда мавжуд бўлган. Энг кўп тарқалган жонли фетишларга илон, қарға, бўри, айиқ, хўкиз сингари ҳайвонларни мисол келтириш мумкин. Жонсиз фетишлар элатга хос хусусиятларни ифодаламаганлиги учун, қабилада жонли фетишлар кўп бўлган.

Фетишлар асосан кучли руҳни ўзида мужассамлаштирган ва ижтимоий ҳаётнинг айрим соҳаларидаги муаммоларни ҳал этишга ёрдам берган.

Фетишизмнинг кўринишларидан бири *бутпарастликдир*. Бут одам ёки ҳайвоннинг қиёфаси тасвирланган предмет бўлиб, унда ғайритабиий куч мужассамлашган деб ҳисобланади.

Диний тизимлар вужудга келганидан кейин ҳам фетишизмнинг қолдиқлари сақланиб қолган. Унинг таъсирини муқаддас қадамжолар, туморлар, хоч тақиш, дин йўлида изтироб чекиб авлиё деб тан олинган кишиларга сиғиниш каби ҳолатларда кўриш мумкин.

Дин билан боғлиқ бўлмаган фетишизм қолдиқларини ҳам ижтимоий турмушда кўплаб учратиш мумкин. Давлат арбобларининг шахсини улуғлаб ҳайкаллар қўйиш ёки суратларини асраш, сумалак тошини сақлаш, ҳайвонларнинг аъзоларини олиб юриш ва шу каби ҳолатларни қайд этишимиз мумкин.

Фетишизм рухнинг кўчиши тўғрисидаги қарашлардан вужудга келган. Моддий оламда рухлар мавжуд эканлигига ишонишдан анимизм шаклланди. *Анимизм* деб (лотинча *anima* – жон, рух деган маъноларни англатади) табиат воқеликлариди, ҳодисаларда рухларнинг мавжудлиги, уларнинг инсон ва жамият ҳаётида фаол иштирок этишига ишонишга айтилади.

Инсоният тафаккури тараққиётининг илк босқичларида пайдо бўлган анимизм ибтидоий эътиқоднинг универсал шаклига айланган, чунки у кишидан нафақат эътиқод қилиш, балки муайян удум ва маросимларни бажаришни талаб қилган. Бу эса кейинчалик диний урф-одат ва маросимларни вужудга келтирган.

Анимистик тасаввурларга биноан жонзодларда рух мавжуд. Мавжудотнинг танаси рух учун қобик вазифасини бажаради, лекин у танадан мустақилдир. Рух танани истаган вақтда тарк этиши мумкин. У танани тарк этса, киши фаоллигини вақтинча йўқотади (ҳушидан кетади, туш кўради) ёки вафот этади. Рух ўзининг «қобиғини» тарк этганидан кейин ҳам индивидуаллигини сақлаб қолади.

Рухлар дунёси предметларда, жонзодларда жойлашган ва танадан мустақил фаолият кўрсатувчи рухларга бўлинади. Тана ёки предмет билан боғланмаган «олий» рухлар илоҳий ва моддий дунёдаги воқеа-ҳодисаларни бошқариб туради, одамларнинг ҳаёт йўлини ва вафот этганидан кейинги тақдирини белгилайди. Одамлар рухларнинг норозилигини вужудга келтирувчи ишларга эмас, балки уларнинг кўнглини олишга ҳаракат қилишлари керак. Шу боис рухлар шарафига диний маросимлар уюштирилади, байрамлар ўтказиб, қурбонлик қилинади.

Рух нафас, буг ёки соя кўринишига эга. Унинг кўринишидан қайси шахсга тегишли эканлигини аниқлаш мумкин. Рух одам вафот эти-

ши сабабли «қобиғини» тарк этганидан кейин инсонларга турлича муносабатда бўлади. Дастлабки одамларга зарар етказиши мумкин, чунки унда ўзидан омадлироқ бўлган бошқа кишиларга нисбатан ғаразгўйлик ҳисси уйғонади. Лекин, вақт ўтиши билан унинг одамларга муносабати ўзгаради. Ўлганига кўп вақт бўлган одамларнинг руҳлари ўз қонунлари билан яшайдиган жамоани ташкил этадилар. Бундай руҳлар одатда инсонларга ёрдам берадилар, фақат одамларнинг айби билангина уларга ёмонлик қилишлари мумкин.

Нариги дунёда руҳ фаолиятининг давом эттирилиши тўғрисидаги ғоя таъсирида вафот этган кишини ҳаётлигида тўплаган бойликларининг бир қисми билан қўшиб кўмиш маросими вужудга келган. Кейинчалик марҳумга нафақат бойликларининг бир қисми, балки хизматкорлари, яқин кишилари ҳам қўшиб кўмилган. Одатда марҳумга қўшиб кўмиладиган хизматкорлар бегона кишилар бўлган. Бундай тартиб қабила бошлиқлари ва ҳатто оддий кишиларнинг ҳам нариги дунёга хизматкори билан кетишларига имконият деб ҳисобланган.

Катта миқдордаги бойликларнинг марҳум билан қўшиб кўмиб юборилиши ва одамларни қурбонлик қилиш қабила ичидаги ўзаро муносабатларга салбий таъсир этган, қўшни қабилалар билан алоқаларни издан чиқарган. Шу боис руҳнинг нариги дунёдаги саргузаштлари тўғрисидаги ғоя такомиллаштирилган ва фазилатли яшаш тириклар учун муҳимроқ эканлиги ҳақида ғоя ишлаб чиқилган. Кейинчалик руҳнинг нариги дунёдаги тақдири кишининг тириклигидаги хизматлари билан белгиланадиган бўлган. Ушбу ақидага биноан нариги дунёда роҳат-фароғат ҳаммага насиб ҳам қилавермайди, балки унга ҳаётини фақат ўзининг элатига хизмат қилишга бағишлаган, душманларга қарши курашган, барча урф-одатлар ва дин талабларини муқаддас билиб, уларни сидқидилдан бажарган кишилар эришишлари мумкин ва халқига хиёнат қилган сотқинлар, фақат ўзини ўйлаб яшаган бефарқ ва заиф одамларнинг руҳлари абадий қийноққа дучор қилинади ёки зулматга ғарқ бўлиб кетади, деб ҳисобланган.

Ибтидоий дин шакллари каби афсона ҳам катта аҳамиятга эга. Ўша даврда инсонлар табиат ҳодисаларини жонли шерик сифатида қабул қилганлар ва уларда индивидуал тафаккур, ирода сингари сифатлар мавжуд деб ҳисоблаганлар. Одамлар бу жараёнларни ҳис этганлар, фикрлаганлар ва тушунтириб беришга ҳаракат қилганлар. Афсона шу аснода вужудга келган.

Афсона деб табиий ёки ижтимоий ҳодисаларни содда ҳаёлий образлар ёрдамида ўрганиш ва тушунтириш воситасига айтилади. Аф-

сонада образлиликни фикрдан ажратиб бўлмайди. У фикр ва воқеликни идрок этиш шакли ва дунёни билиш усули ҳисобланади. Шу асосда одам борлиқнинг моҳиятини тушунишга интилади. Афсона воқеликни тушунтиришга интилиши билан эртақдан, аниқ тарихий воқеага асосланганлиги билан эса дostonдан фарқланади.

Инсоният узоқ ўтмишдан афсонанинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилиб келган бўлса-да, ҳанузгача унинг умум қабул қилинган назарияси ишлаб чиқилгани йўқ. Бундай ҳолат уни ўрганишда тадқиқотчиларнинг диққатга сазовор қарашларига тўхталиб ўтишни тақозо этади.

Италиялик тадқиқотчи Ж. Вико биринчилардан бўлиб афсонанинг фалсафий назариясини ишлаб чиққан. У афсонани одамларнинг устидан ҳукмронлик қиладиган олий кучларни ҳис этишлари ва улардан кўрқишлари сабабли вужудга келган хаёллар ўйини деб ҳисоблаган.

Ҳадимги даврда табиий ва ижтимоий кучлар олдида инсоннинг ожизлиги кундалик фаолиятида доимо ўзини намоён қилиб турса-да, борлиқни ҳиссий-мантикий идрок этган.

Инглиз этнографи Э. Тейлорнинг фикрига кўра, афсоналар ва диний эътиқодларнинг асосини анимизм ташкил этади. Ҳадимда одамлар предметлар ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушунтиришда ҳар бир нарсада руҳлар мавжудлигига ишонишдан келиб чиқиб, теварак-атрофдаги жараёнларни руҳлар фаолиятининг натижаси сифатида талқин қилганлар. Афсона одамларнинг воқелик тўғрисидаги содда фикрлари бўлиб, туш кўриш ва аждодлар руҳлари билан мулоқоти натижасида пайдо бўлган деб ҳисобланади.

Афсонани ўрганишда тадқиқотчи Б. Малиновскийнинг қарашлари алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Тадқиқотчи афсонани назарий таълимот деб ҳисобламайди. Унинг фикрига кўра, афсона воқеликни тушунтирмайди, балки эътиқодни воқелик сифатида идрок этади. Ҳақиқатан, қадимги даврлар ҳақида ҳикоя қилувчи афсоналар одамларнинг эътиқодини ифодалайди ва умумлаштиради, жамиятда қарор топган ахлоқ нормаларини асослайди, маросим ва удумларнинг мақсадга мувофиқлигини қайд этади, хулқ-атвор қоидаларини ўзида муҷассамлаштиради. Шу боис афсона борлиқ ҳақидаги содда қарашлар ва тасаввурлар эмас, балки фаол ижтимоий куч, диний эътиқод ва ахлоқни ифодаловчи ҳаёт қонунидир.

Ҳозирги вақтда афсона нафақат халқ оғзаки ижодиёти тури ва диний эътиқоднинг таркибий қисми сифатида мавжуд, балки ижти-

мойи ҳаётнинг сиёсат, иқтисод, фан-техника каби бошқа соҳаларида ҳам сақланиб қолган. Масалан, кенг тарқалган ҳозирги замон афсоналари сифатида номаълум учувчи объект ҳақидаги ёхуд электрон ҳисоблаш машиналарида жон борлиги тўғрисидаги афсоналарни қайд этишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, диннинг илк шакллари нафақат ибтидоий жамиятнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга воқелик бўлган, балки тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида ва ҳозир ҳам ижтимоий ҳаётда ўз таъсирини сақлаб қолган.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Дин қачон вужудга келган?
2. Диннинг юзага келиши сабабларини ўрганишнинг асосий ёндашувлари нималардан иборат?
3. Диннинг ижтимоий илдизлари деганда нимани тушунасиш?
4. Диннинг қандай функциялари мавжуд ва уларга хос хусусиятларни аниқланг.
5. Диний комплекс нима?
6. Диний комплекснинг диний тизимдан фарқи ва хусусиятлари нималардан иборат?
7. Тотемизмнинг интеграцияловчи ва регулятивлик функциялари деганда нимани тушунасиш?
8. Нима сабабдан анимизм ибтидоий диннинг универсал шакли деб аталади?
9. Сеҳргарликка хос қандай хусусиятлар мавжуд?
10. Фетишизмнинг асосий шакллари нималардан иборат?

3-мавзу МИЛЛИЙ ДИНЛАР

Месопотамия диний тизимининг вужудга келиши ва ривожланиши

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, меҳнат тақсимоти, хусусий мулкчилик, синфлар ва давлатнинг вужудга келиши натижасида диний комплекслар (ибтидоий дин шакллари) диний тизимлар (миллий ва давлат динлари) билан алмашди. Диний тизимларнинг асосий хусусиятлари қудратли худоларга сиғиниш ва кўп худоликдир. Илк дин шаклларига хос бўлган табиат воқеликлари, яъни дарахт, тош, ҳайвон кабиларни илоҳийлаштириш янги тарихий шароит талабларига мос келмай қолди. Табиат воқеликларини ифодаловчи аниқ шаклга эга бўлмаган ғайритабиий мавжудотлар аниқ қиёфали қудратли худолар билан алмаштирилди. Қудратли худолар дастлаб ибтидоий дин турлари таъсирида ярим одам, ярим ҳайвон қиёфасида тасвирланган.

Кўпхудолилик диний тизимга хосдир. Унинг дастлаб кўпхудолилик шаклида пайдо бўлиши объектив ва субъектив шарт-шароитлар билан боғлиқ. Объектив шарт-шароитларга, биринчи навбатда, ишлаб чиқариш муносабатларининг таъсирини киритиш лозим. Меҳнат тақсимоти жамиятда кишиларни касб соҳаси билан ўзаро фарқланувчи гуруҳларга ажратди. Мазкур гуруҳлар ўзига хос фаолият тури, меҳнат муносабати ва маданиятини ишлаб чиқдилар. Улар ўз соҳасига ҳомийлик қилувчи ғайритабиий кучларга, яъни худоларга сиғинганлар.

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши таъсирида қабилалар иттифоқи вужудга келди. Бу иттифоқ ҳукмрон қабила атрофида ўнлаб қабилаларнинг бирлашуви тарзида амалга оширилди. Ҳукмрон қабила атрофга бошқа қабилаларни бирлаштириш билан бирга, ўз қадриятларининг иттифоқда устун бўлишини таъминлашга ҳаракат қилган. Шу аснода, унга ҳомийлик қилувчи худо қабилалар иттифоқининг бош худоси деб тан олинган. Қабилалар ҳукмрон қабила худосининг устунлигини тан олишлари билан бирга ўзларининг маҳаллий худоларига сиғинишни давом эттирганлар. Айти пайтда, бошқа қабилалар ва юртларнинг худолари ҳам қабул қилинган. Оқибатда одамлар юзлаб, ҳатто минглаб худоларга ва ғайритабиий мавжудотларга сиғинганлар. Масалан, Ҳадимги Миср фиръавни Рамзес II билан Хетт давлати ҳукмдори Хеттусили III ўртасида тузилган тинчлик шартномасига мингта Миср ва шунча Хетт худоси қафил бўлган.

Кўпхудоилик кундалик ҳаёт талабидан келиб чиққан. Зеро, ўша даврда жамиятдаги нисбий барқарорлик ва фаровонлик шу қадар заиф бўлганки, инсон эришилган даражани сақлаб қолиш ва янада ривожлантириш учун ҳар қандай тасодифларни ёки ғайритабиий таъсирларни ҳисобга олиши ва улардан ўзини ҳимоя қилиши керак эди.

Юқорида қайд этилганидек, қабила худолари хўжаликнинг алоҳида соҳаларига ҳам ҳомийлик қилган. Ҳабилада кундалик ҳаёт ташвишларини ҳал этилишига бевосита ёрдам берадиган худоларнинг мавқеи баланд бўлган. Чунки одамлар худоларга сиғинар экан улардан ўз ҳаётини муаммоларининг ҳал этилишида ёрдам беришларини сўраганлар.

Диний тизим деб ғайритабиий кучга эга, табиат ва жамиятдаги ҳодисалар ривожланишини белгилайдиган, ишлаб чиқариш соҳаларига ҳомийлик қиладиган ва ижтимоий ҳаётдаги мавқеи билан ўзаро фарқ қиладиган қудратли худоларнинг мавжудлигига ишонишга айтилади.

Қудратли худоларга сиғиниш диний тизимнинг асосини ташкил этса-да, у бир қадар кенгроқ таркибий тизимга эга. Бу борада, биринчи навбатда, ибтидоий дин шакллариининг унга таъсирини ҳисобга олиш талаб қилинади, чунки янгилик ўз-ўзидан вужудга келмайди, балки ижтимоий тараққиётни акс эттирувчи занжирнинг бир ҳалқаси ҳисобланади. Бунда ижтимоий онг даражасини ҳам ҳисобга олиш зарур. Оддий халқ вужудга келаётган янги диний тизимга ўзининг кундалик тасаввурлари, ҳаёт нормалари, урф-одатлари ва анъаналарини ҳам олиб киради. Бу муносабатлар диний тизимда ўтмиш қолдиқларининг сақланишини таъминлаш билан бирга, жамиятда мустаҳкамланиб қолишига кўмаклашади.

Диний тизимдаги ўтмиш қолдиқларига турли хил хурофий қарашлар, сеҳргарлик усулларида фойдаланиш, белгиларга ишониш ва шу қабиларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Лекин уларга ўтмиш қолдиқлари деб эътиборсизлик билан муносабатда бўлиш нотўғри. Ўтмишдан сақланиб қолган таъсирлар мазмунан кескин ўзгариб, янгиликнинг муҳим қисмига айланиши мумкин. Масалан, ибтидоий жамиятдаги руҳларга сиғиниш диний тизимларда руҳнинг кўчиши (буддавийликда) ва абадийлиги (христианлик ва ислом динларида) тўғрисидаги ақидаларга асос бўлди. Демак, ўтмишнинг таъсири нафақат хурофий қарашлар мисолида янгиликда сақланиб қолади, балки унинг муҳим таркибий қисмига айланиши мумкин.

Диний тизимнинг шаклланишида диний комплекс катта аҳамиятга эга бўлса ҳам, эски диний қарашлардан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Унинг муҳим фарқларидан бири шундаки, диний комплекс асосий ва асосий бўлмаган қисмларга бўлинмайди. Ибтидоий жамият қабиласида диний комплекснинг бир тури бошқаларига нисбатан кўпроқ қўлланилса ҳам, унинг бошқа турлари бу ерда аҳамиятини йўқотган, деган хулосага келиш хатодир. Чунки диний комплекснинг алоҳида бир турининг қабиладаги устуворлиги нисбий бўлиб, у ўз ўрнини осонлик билан бошқасига бўшатиб бериши мумкин. Диний тизимда худолар жамиятдаги мавқеи жиҳатидан гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳнинг аниқ белгиланган вазифалари мавжуд. Худратли худолар диний тизимнинг энг юқори бўғинини ташкил этади ва уларга бошқа қисмлар бўйсундирилади. Ғайритабиий кучлар ўртасидаги муносабатлар синфий жамиятдаги каби қуйидан юқорига бўйсунтириш тамойили асосида ташкил этилади.

Диний тизимнинг муҳим хусусиятларидан яна бири диний ташкилотнинг мавжудлигидир. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши таъсирида аҳоли пунктлари йириклашиб борган, маъмурий, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ марказлари ҳисобланувчи шаҳарларнинг пайдо бўлиши, диний таълимот, маросим ва урф-одатларнинг тобора мураккаблашуви қабила таъсирида диний ташкилотлар – ибодатхоналар вужудга келган. Ибодатхоналар динга алоқадор вазифаларни амалга ошириш билан бирга иқтисодий, сиёсий ва маданий марказ сифатида ҳам фаолият юритган.

Диний тизимларда давлат бошлиғининг мавқеи юқори бўлиб, унинг шахси илоҳийлаштирилиб, худо даражасига кўтарилган. Таъкидлаш жоизки, ҳукмдорнинг шахсини илоҳийлаштириш амалиёти барча халқларда қўлланилмаган. Бу фаолият кўпроқ сиёсий аҳамиятга эга бўлган. Давлат тузумини мустаҳкамлаш ёки барқарорлигини таъминлаш мақсадида аҳолининг онига мавжуд сиёсий тартиб худонинг иродаси билан вужудга келтирилган, ҳукмдор эса худонинг назари тушган шахс, яъни ердаги вакили деган ғоялар сингдирилган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, диний тизим диний комплекснинг мантикий давоми, ижтимоий тараққиётнинг объектив ҳосиласи сифатида пайдо бўлган. Худратли худоларга эътиқод қилиш янги ижтимоий-сиёсий тузумнинг мафкураси вазифасини бажариш билан бирга маданиятнинг ривожланишига ҳам хизмат қилган.

Инсоният тарихида илк диний тизимлар вужудга келган қадимги марказлардан бири Месопотамия (Икки дарё оралиғи)дир. У ерда диний тизим милoddан аввалги IV ва III минг йилликлар чегарасида пайдо бўлган.

Месопотамияда диний тизимнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ўрганишда ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларни ҳисобга олиш талаб этилади. Минтақада Ҳадимги Шарқнинг бошқа марказларидан фарқли ўлароқ, айрим истилочи ҳукмдорлар (Саргон, Хаммурапи) сиёсий режимларини ҳисобга олмаганда, кучли, барқарор, марказлашган давлат ташкил топмаган. Минтақадаги шаҳар-давлатлар ўртасида сиёсий ҳукмронлик учун ўзаро урушлар тўхтовсиз давом этган. Шунинг учун Месопотамиядаги сиёсий вазиятнинг ўзига хослиги шаҳар-давлатлар ҳукмдорларининг мавқеига таъсир этган. Бу ерда давлат бошлиқларининг шахси улуғланиб, худолар даражасига кўтарилмаган, уларга «худонинг фарзанди», «ердаги худо» деган унвонлар берилмаган. Маҳаллий ҳукмдорлар бош руҳоний ва худо билан бевосита алоқада бўлувчи вакил, диний маросимларга раҳбарлик қилувчи ва халқнинг илтижоларини худога етказувчи воситачи ҳисобланган.

Месопотамияда давлат бошлиқларини сакраллаштириш (лотинча *sacer* – муқаддас деган маънони англатади)нинг ўзига хослиги, минтақада марказлашган давлатнинг ташкил топмаганлиги, худолар ўртасидаги ўзаро муносабатларга ҳам таъсир этган. Худолар ўзаро сиёсий ҳукмронлик учун кескин кураш ва рақобат гирдобига тортилмаган. Шу сабабли бўлса керак, турли худоларга сиғинувчи аҳоли тинч-тотувликда яшаган, ҳақиқий ва сохта эътиқод тарафдорлари ўртасида душманлик муносабатлари ва тўқнашувлар вужудга келмаган.

Месопотамия диний тизими кўпхудоликка асосланган. Минтақадаги худоларни, ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятига кўра, маҳаллий ва умумдавлат худоларига бўлиш мумкин.

Маҳаллий худоларга ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва маҳаллага ҳомийлик қилувчи худоларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Шаҳар, қишлоқ ва маҳалланинг марказида унга ҳомийлик қилувчи худога бағишлаб саждагоҳ (зиккурат) қурилган. У конуссимон шаклдаги тўртбурчак бино бўлиб, ташқи кўринишидан юқорига қараб қисқариб борадиган зинани эслатади. Саждагоҳ 3–7 қават қилиб пишиқ ғиштдан қурилган. Бинонинг юқори қаватларига зиналар ёки нишаб шаклда қурилган йўлақлар орқали кўтарилган. Одатда зиккуратнинг

юқори қавати осмон жисмлари ҳаракатини кузатишга мўлжалланган обсерватория вазифасини бажарган.

Одамлар ҳомий худоларига сиғинганлар, қурбонликлар қилганлар. Ҳомий худо, қайси соҳага ихтисослашганлигидан (осмон худоси, ер худоси, ҳосилдорлик худоси ва ҳоказо) қатъи назар, ундан нажот сўраб мурожаат қилган одамга илоҳий ёрдам беради деб ҳисобланган.

Икки дарё оралиғи халқининг ижтимоий онгида умумдават худолари қадимдан шакллана бошлаган. Афсоналарга кўра, илк шаҳар-давлатлар пайдо бўлган даврларда Шумер пантеони (грекча *pantheion* – барча худолар деган маънони англатади) вужудга келган. Ҳадимги Шумер худолари одамлардек ҳаёт кечирган ва кўпайган. Масалан, осмон худоси – Ан ва ер маъбуди – Кидан ҳаво худоси – Энлиль ва сув худоси – Эа туғилган. Худолар ўзаро мураккаб муносабатларга киришган. Бу муносабатларга тарихий даврлар, сиёсий вазият ва сулолаларнинг ўзгариши таъсир этган.

Шумер худоларига ҳаво худоси – Энлиль бошчилик қилган. Унинг ҳокимияти расмий аҳамиятга эга бўлган. Энлиль тенглар орасида биринчи бўлган. Ҳокимиятни қўлга киритиш учун унинг қариндошлари бўлмиш етти жуфт буюк худолар ўзаро курашганлар. Ўзаро курашда мағлуб бўлган худо ҳокимиятдан четлатилиб, ер остидаги ўликлар подшолигига бадарға қилинган. Худолар боқий бўлганлиги боис ер остидаги ўликлар подшолигига тушиб қолган худо узоқ қийинчиликлар ва синовлардан ўтганидан кейин жаҳаннамдан қайтиб чиқиб, худолар пантеонидаги аввалги мавқеини қайта тиклаган ёки вазифасининг ўзгариши сабабли халқ хотирасидан аста-секин унутилиб кетган.

Худолар даражасидаги ҳокимият учун курашнинг натижалари кўпроқ ердаги ижтимоий-сиёсий вазият, сулолаларнинг алмашиши ёки шаҳар-давлатлар ўртасидаги кучлар нисбатининг ўзгаришига боғлиқ бўлган. Минтақада сиёсий ҳукмронликни қўлга киритган шаҳар-давлат ўзининг худосини бош худо деб эълон қилган.

Худоларнинг кўпчилиги антропоморф (грекча *anthropos* – одам, *morphe* – шакл деган маъноларни англатади) қиёфада тасвирланган. Лекин уларнинг айримлари (сув худоси – Эа ёки уруш худоси – Нергал) ярим одам, ярим ҳайвон (зооморф) қиёфасида тасвирланган. Бу ибтидоий дин шакллари, хусусан тотемизмнинг кучли таъсиридан далолат беради. Худоларни тасвирлашда ҳайвонлар қиёфасининг сақланиб қолиши билан бирга аҳоли ҳайвонларга сиғинишни ҳам давом эттирган. Муқаддас ҳайвонлар орасида буқа ва илон алоҳида улуғлан-

ган. Месопотамияликлар худоларни «қудратли буқалар» деб атаганлар. Шунингдек, буқа ҳосилдорлик тимсоли ва эркаклик ибтидоси бўлган. Илон (донишмандлик, уддабуронлик, эпчиллик тимсоли) аёллик ибтидоси рамзи бўлган.

Икки дарё оралиғи халқларининг диний таълимотини акс эттирувчи муқаддас битиклар яратилмаган, аммо унинг асослари халқ оғзаки ижоди намуналари (афсона, достон, ривоят, матал, эртак кабилар)да баён қилинади. Бизгача «Дунёнинг яратилиши ҳақидаги достон», «Агуаёя ҳақидаги достон», «Адапа ҳақидаги достон», «Гильгамеш ҳақидаги достон» ва бошқалар етиб келган. Бу манбалардан Икки дарё оралиғининг диний тизими тўғрисида қимматли маълумотларни олиш мумкин.

Икки дарё оралиғининг диний тизими асрлар давомида ривожланиб, такомиллашиб борган. Бу жараёнда турли қадимги халқларнинг иштирок этиши ҳам янги қирраларнинг очилишига хизмат қилган. Милоддан аввалги II минг йилликнинг бошларида минтақада ривожланган диний тизим узил-кесил шаклланган. Шу даврда Бобил шаҳар-давлати кучайган ва унинг ҳокимияти Икки дарё оралиғига ўрнатилган. Бобил шаҳрининг ҳомийси Мардук (оламдаги тартибни таъминловчи худо) бош худо сифатида тан олинган. Афсоналарда қайд этилишича, Мардук худоларга қарши чиққан махлуқ Тиамат (ибтидоий тартибсизлик тимсоли)ни енгган. Бош худонинг ўзгариши сабабли, худолар ва бошқа ғайритабиий мавжудотларнинг вазифалари қайта кўриб чиқилган. Бобил шаҳри инқирозга учраганидан кейин Мардук ҳам бошқа қудратли давлатнинг ҳомий худосига ўрнини бўшатиб берган. Шу тариқа диний тизимда ўзгаришлар давом этган.

Месопотамияда худолар одамлардек яшайди деб ҳисобланган. Одамлар ҳаётидаги ўзгаришлар худолар турмушида ҳам шунга ўхшаш жараёнларни вужудга келтирган. Жамиятда синфлар ва давлатнинг вужудга келиши билан ғайритабиий кучга эга мавжудотлар орасида ҳам табақаларга бўлиниш бошланган. Диний тизимда бош худо ва унга хизмат қилувчилар гуруҳи пайдо бўлган. Ғайритабиий мавжудотлар ҳам қуйидан юқорига бўйсунуш (иерархия) принципи асосида бошқарилган. Ҳанузгача сеҳргарлик ва фолбинлик каби ибтидоий дин турлари худоларга хизмат қилувчи воситалар сифатида сақланиб қолган.

Одатда, худолар шарафига бағишланган диний маросимларга қўғинлар раҳбарлик қилган. Давлат бошлиғи айна пайтда бош қўғин вазифасини бажарар эди. Ҳукмдорнинг бош қўғинлик мақоми қўғин-

ларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлади. Коҳинлар ибодатхоналарда яшаганлар, ибодатхона мулкларига эгалик қилганлар ва бошқарганлар. Дин пешвоси, илм соҳиби, мураббий ва мулкдор сифатида коҳинларнинг жамиятдаги нуфузи жуда баланд бўлган.

Ибодатхона диний вазифалар билан бирга дунёвий вазифаларни ҳам бажарган: катта экин майдонлари, чорва моллари ва яйловларга эгалик қилган; ички ва ташқи савдо ишларида иштирок этган. Унинг қошида ҳунармандчилик устахоналари қурилган. Ибодатхона маданият ва маърифат маркази вазифасини бажарган. Уларда давлат архиви, кутубхона ва мактаб жойлашган. Мактабларда эса коҳинлар муаллимлик қилганлар.

Диний эътиқодда ахлоқий қадриятлар алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Коҳинлар диний маросимларда кишиларни худоларга шак келтирмаслик, уларни ҳурмат қилиш, ёлғон гувоҳлик бермаслик ва ёлғон гапирмаслик, ўғрилиқ қилмаслик, одам ўлдирмаслик, зино қилмаслик, ота-она ва катталарни ҳурмат қилиш, заиф ва камбағал одамларга зулм қилмаслик, қариндош-уруғлар орасига рахна солмаслик, қабиладошларга ёрдам бериш, қабила ишларига эътиборсизлик қилмаслик каби фазилатларга даъват этганлар.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Икки дарё оралиғи (Месопотамия) диний тизими минтақадаги ижтимоий-сиёсий шароит таъсирида жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олишга даъвогарлик қилмаган; жамиятда дин билан боғлиқ бўлмаган муносабатлар, қарашлар ва тартибларнинг амал қилишига тўсқинлик қилмаган. Диний тизимнинг ушбу хусусияти кейинчалик Ўрта денгиз ҳавзасида унинг таъсирида пайдо бўлган маданиятларда ҳурфикрликнинг ривожланишига қулай шарт-шароит яратган.

Ҳадимги Миср диний тизими

Икки дарё оралиғи диний тизимининг пайдо бўлиши билан бир вақтда Ҳадимги Миср диний тизими ривожланган. Иқтисодий турмуши ўзаро яқин бўлган бу икки халқ ижтимоий-сиёсий тизими, динларининг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилувчи маданиятни вужудга келтирган.

Ҳадимги Миср хўжалигининг ўзига хослиги диний тизимнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатган. Бу ерда сунъий суғоришга асосланган қишлоқ хўжалиги, мураккаб ирригация иншоатларини қуриш ва иш ҳолатида сақлаб туриш учун аҳоли кучини давлат миқёсида бирлаштириш ва унинг негизида ягона хўжалик тизимини ву-

жудга келтириш талаб қилинган. Милоддан аввалги IV минг йилликнинг охирлари – III минг йилликнинг бошларида иқтисодий зарурат таъсирида Нил воҳаси ягона марказга бирлаштирилган.

Марказлашган давлат бошлиғи фиръавн деб аталган. Фиръавн чекланмаган сиёсий ҳокимиятга эга бўлган ва унинг шахси илоҳийлаштирилиб, худо даражасига кўтарилган. Ҳадимги мисрликлар фиръавнни худонинг ердаги тимсоли (ердаги худо) деб билганлар. Фиръавн худо Амон Ранинг ердаги аёл билан муқаддас никоҳи натижасида туғилган худо сифатида улуғланган. Одамлар унга зиён етказишдан қўрқиб, ҳатто исмини ҳам тилга олмаганлар. «Фиръавн» атамаси истиора сўз бўлиб, катта уй, буюк уй деган маъноларни англатади.

Давлат бошлиғи шахсининг илоҳийлаштирилиши коҳинларнинг жамиятдаги мавқеини мустаҳкамлаган. Улар руҳонийлик билан бирга марказий ва маҳаллий давлат ҳокимиятининг амалдори, суд ишларини бажарувчи мансабдор шахс, мунажжимлик, меъморлик, мураббийлик сингари дунёвий ишларни бажарганлар. Руҳонийлар жамиятда алоҳида имтиёзларга эга тоифани ташкил этиб, ҳокимиятни эгаллаш учун ҳатто фиръавн ва унинг ворислари билан ҳам рақобат қилганлар.

Ҳадимги мисрликлар қудратли худолар, ғайритабиий кучга эга мавжудотлар, табиат кучлари ва ҳайвонларга сиғинганлар. Диний тизим қўшни халқлар худоларининг қабул қилиниши ҳисобига ҳам кенгайиб борган. Ҳар бир шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг сиғинадиган маҳаллий худоси бўлган. Уларга бағишлаб ибодатхоналар қурилган, қурбонликлар қилинган, диний байрам ва маросимлар ўтказилган.

Ҳадимги Мисрнинг шаҳар-давлатлари ягона марказга бирлаштирилганидан кейин умумдавлат аҳамиятига эга худолар гуруҳи вужудга келган. Гуруҳга бош худо раҳбарлик қилган. Бош худо сифатида Ҳуёш худоси – Амон Ра тан олинган. Милоддан аввалги III минг йиллик охирларидан бошлаб Фива шаҳрининг ҳомийси Амон Ранинг бош худо сифатидаги мавқеи янада мустаҳкамланган.

Ҳадимги Мисрда умумдавлат худоларига сиғинишнинг вужудга келиши тўғрисида турли диний таълимотлар мавжуд. Улар орасида Гелиополь мактабининг таълимоти алоҳида аҳамиятга эга. Унда тўққизта умумдавлат худоси ҳақида ҳикоя қилинади. Ушбу таълимот «еннеада» деб аталади. Унга кўра, дастлаб ибтидоий уммон тимсоли сифатида Нун мавжуд бўлган. Нундан абадият худоси – Атум ажралиб чиққан. Атум қанотли илон қиёфасида тасвирланади. У худолар – Шу ва Тефнутларни яратган. Улардан худолар – Геб ва Нут туғилган. Ке-

йинчалик ҳаво худоси – Шу осмон маъбуди Нутни ер худоси – Гебдан ажратган. Геб ва Нут никоҳидан ўлиб-тириладиган табиат тимсоли, на-риги дунё худоси – Осирис, ҳосилдорлик, сув ва шамол маъбуди – Иси-да, ўлган одамлар руҳига ҳомийлик қилувчи маъбуд – Нефтида, чўл ху-доси – Сет туғилган. Умумдавлат худоларига дастлаб Атум раҳбарлик қилган. Лекин ҳокимиятга даъвогарлик қилувчи худолар билан рақо-батда у қуёш худоси Ра (Амон Ра)га енгилган. Милоддан аввалги III минг йилликнинг охири – II минг йилликнинг бошларида Ра ўз ҳокимиятини янада мустаҳкамлаган.

Мемфис шаҳри мактабининг космогоник (грекча *kosmogonia* – дунёнинг пайдо бўлиши деган маънони англатади) таълимотига кўра, Птах (яратувчи худо, Мемфисда ўликлар худоси сифатида улуғлана-ди, у мумиёланган одам қиёфасида тасвирланади) борлиқни ва барча худоларни яратган. Птах борлиқни сўз ва ижодий қобиляти ёрдами-да яратади, деб ҳисобланган. Илоҳий ирода унинг юрагида пайдо бўл-ган. Христианликда ҳам борлиқнинг вужудга келиши тўғрисида шун-га ўхшаш таълимот мавжуд. Ҳаварий (апостол) Иоаннинг евангелия-сида худо борлиқни сўз орқали яратганлиги қайд этилган.

Ҳадимги мисрликлар худоларни қудратли ва қасоскор ғайрита-бий мавжудотлар деб билганлар. Одамлар худоларга хизмат қилиш учун яратилган, агар улар ўз бурчларини унутсалар ёки уларни сид-қидилдан бажармасалар, худоларнинг ғазабига дучор бўладилар, деб ҳисобланган. Шу боис давлат хазинаси ва фуқаролар шахсий дарома-дининг жуда катта қисми худоларга бағишланган, яъни ибодатхона-лар қурилиши, қурбонликлар ва бошқа кўплаб диний маросимларни бажаришга харажат қилинган. Масалан, фиръавн Хуфунинг мақбара (пирамида)си милоддан аввалги XXVII асрда юз мингдан ортиқ ки-шилар томонидан 20 йил давомида қурилган.

Худолар тотемизм таъсирида дастлаб асосан хўжаликда фойдала-ниладиган уй ҳайвонлари қиёфасида тасвирланган. Кейинчалик ди-ний таълимотнинг такомиллашиб бориши билан улар одам ёки ярим одам, ярим ҳайвон қиёфаларида тасвирланган. Масалан, Осирис, Иси-да, Хатор каби худолар одам қиёфасида, Гор бургут бошли одам, Сет хўтик бошли, Тот лайлак бошли мавжудот қиёфаларида тасвирланган.

Диний қарашларда тотемизм билан бирга анимизмнинг таъсири кучли бўлган. Бу ўлган одамларни кўмиш маросимида яққол намоён бўлган. Ривоятларда айтилишича, одамнинг руҳи ўлмайди. Инсонда «Ка» ва «Ба» руҳлари мавжуд. Улар турли вазифаларни бажарадилар.

«Ка» руҳи одам вафот этганидан кейин жисмда қолади. «Ба» руҳи эса танани тарк этиб, нариги дунёда сафарини давом эттиради ва охиروқибатда илгариги жасадга қайтиб келади. Шундан кейин одам қайта тирилади ва абадий роҳат-фароғат ҳукмрон бўлган илоҳий жамиятда ҳаётини давом эттиради.

Одамнинг қайта тирилиши учун бир қатор вазифаларнинг ҳал этилиши талаб қилинган. Биринчи навбатда «Ка» руҳини танада сақлаб қолиш керак бўлган. Бунинг учун марҳумнинг жасади мумийланган. Агар мумий вақт ва табиат кучларининг таъсирида чириб кетса, кўшимча восита сифатида қабрга кишининг тасвири чизилган ёки ҳайкали қўйилган. «Ка» руҳининг танада сақланиб қолиши «Ба» руҳининг нариги дунёда худо билан савол-жавоб ва турли хавф-хатарлардан муваффақиятли ўтишига ёрдам беради деб ҳисобланган; иккинчидан, «Ба» руҳи нариги дунёда кишининг тириклигида қилган ишлари учун худо олдида жавоб беради деб ҳисобланган. Бундан ўта олмаса руҳни аждаҳо ютиб юборган, оқибатда унинг нариги дунёдаги сафари якунланган. Сўровдан ижобий натижа билан ўтган руҳ эса танага қайтган ва одамнинг қайта тирилишига қадар Иалу водийси (жаннат)га тушган.

Ҳадимги Мисрда сиёсий ҳокимиятнинг марказлашуви ва давлат раҳбарининг чекланмаган ҳокимиятга эга эканлиги жаҳонда биринчи бўлиб яккахудолилик таълимотининг юзага келишига сабаб бўлган. Милоддан аввалги XV асрнинг охириларида мамлакатни бошқарган фиръавн Аменхотеп IV (оқсуяк зодагонлар ва коҳинларнинг ҳокимиятни ундан тортиб олиш учун курашига зарба бериш мақсадида) диний ислоҳот ўтказган. Ислоҳот натижасида кўпхудолилик бекор қилинган ва ягона худо Атон (Ҳуёш)га сиғиниш жорий қилинган. Эски ибодатхоналар ёпиб қўйилган ва уларнинг мулклари мусодара қилинган. Мамлакатнинг пойтахти янги қурилган Ахетатон шаҳрига кўчирилган. Фиръавн ўзини Эхнатон (Атонга хуш ёқадиган) деб аталган. Лекин ислоҳот учун ҳали тарихий зарурат пишиб етилмаган ва жамият яккахудоликни қабул қилишга ҳам тайёр бўлмаган. У кўпроқ сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, оқсуяк зодагон ва коҳинларнинг жамиятдаги иқтисодий ва сиёсий қудратига зарба бериш мақсадида амалга оширилган. Шу боис унинг муваффақиятсизлик билан тугаши олдиндан маълум бўлган. Фиръавн вафот этганидан кейин диний ислоҳот бекор қилинган ва у даҳрий деб лаънатланган. Вақт ўтиши билан аввалги худоларга сиғиниш яна қайта тикланган.

Хулоса сифатида қайд этиш керакки, Ҳадимги Миср динининг ғоялари Ўрта денгиз ҳавзасидаги Ғарб ва Шарқ халқлари маданиятининг вужудга келиши ва ривожланишида жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Рухнинг ўлмаслиги, нариги дунё, кишининг худо олдида жавобгарлиги ва қайта тирилиши каби фикрлар кейинчалик минтақада вужудга келган яккахудолик таълимотларининг ғоялари сифатида қабул қилинган ҳамда Ҳадимги Миср маданиятининг ривожланишига таъсир этган. Ҳадимги Шарқ маданий марказларининг таъсирида Ўрта денгиз ҳавзасида антик (лотинча *antique* – қадимги деган маънони англатади), яъни Юнонистон (Греция) ва Рим давлатларининг маданияти вужудга келди.

Ҳадимги Греция диний тизими

Ҳадимги Греция диний тизими антик маданиятнинг таркибий қисми сифатида бошқа қадимги динлар каби узоқ ривожланиш босқичидан ўтган. Бу давлатда диний тизим Ҳадимги Шарқ цивилизацияларидан ўзгача шарт-шароитларда юзага келган ва ривожланган. Грецияда Миср ва Месопотамиядаги каби йирик дарёлар бўлмаган. Хўжаликнинг асосини ташкил этувчи аграр соҳада экин майдонлари лалмикор ерлар бўлиб, уларнинг асосий қисми хусусий мулкдорларга қарашли бўлган. Мамлакатнинг сиёсий тузуми классик кулчилик муносабатларига асосланган шаҳар-давлатлардан ташкил топган. Маълумки, Ҳадимги Грециядан фарқли ўлароқ, Ҳадимги Шарқда куллар ҳеч қачон асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлмаган.

Биринчи бўлиб Ҳадимги Грецияда давлатни демократик бошқариш шакли пайдо бўлган. Кейинчалик чекланган демократия деб баҳоланган давлат бошқарув шакли, гарчи жуда кўп камчиликлари бўлса-да, аҳолининг маълум бир қисмига кенг ҳуқуқ ва эркинликлар берган. Чекланган демократия одамларнинг ўз ички қобилиятлари ва истеъдодларини намоён қилишлари учун Шарқ давлатларидагига нисбатан кенг имкониятлар яратган. Инсоннинг олий қадрият эканлиги тўғрисидаги ғоя пайдо бўлган ва ривожлантирилган. Юқорида қайд этилган хусусиятлар мамлакат диний тизимида ўз аксини топган.

Ҳадимги Греция диний тизими ривожланишини икки босқичга бўлиб ўрганиш мумкин: биринчи босқич милоддан аввалги III минг йилликнинг охиридан II минг йилликнинг охирларигача бўлган даврни қамраб олади. Биринчи босқич Миной (милоддан аввалги III минг йилликнинг охири – милоддан аввалги II минг йилликнинг биринчи

ярми) ва Ахея (милоддан аввалги 1500 – милоддан аввалги 1100 йиллар) даврларига бўлинади.

Миной даврида диний қарашлар, ибтидоий дин шакллари­нинг таъсири кучли бўлганлиги сабабли жуда содда бўлган. Диний таълимотда табиатни жонли ва ғайритабиий кучга эга деб тасаввур қилиш, худоларни ярим одам, ярим ҳайвон қиёфасида тасвирлаш, афсоналар воситасида диний таълимотни тушунтириш кенг қўлланилган. Табиат воқеликлари қаторида она ер алоҳида улуғланган. Грекларнинг диний ривоятларига кўра, бутун олам Ердан пайдо бўлган.

Диний қарашларда она заминни улуғлаш ва унга сиғиниш грек жамиятида ҳали матриархатнинг таъсири кучли эканлиги ва деҳқончилик хўжаликнинг асосий тармоғига айланганидан далолат беради. Лекин ижтимоий ҳаётда ибтидоий дин шакллари­нинг таъсири қанчалик кучли бўлмасин, қудратли худоларга сиғиниш узил-кесил қарор топган ва кенг ёйилган. Дастлаб худолар табақаларга бўлинмаган. Кейинчалик Крит оролининг йирик шаҳар-давлат атрофида бирлаштирилиши (милоддан аввалги III минг йилликнинг охири) натижасида худолар даражасида ҳам табақавий бўлинишлар бошланган. Зевс худоси (грекча *zeus* – ёруғ осмон деган маънони англатади; осмон, ёруғлик, момақалдирок ва чакмоқ худоси) бош худо ва Миной подшоларининг аждоди сифатида улуғлана бошланган. Худолар асосан одам (антропоморф) ва қисман ярим одам, ярим ҳайвон (зооморф) қиёфаларида тасвирланган. Табиат воқеликларида ғайритабиий мавжудотлар (ярим худолар) мавжудлигига ишониш сақланиб қолган.

Бу даврнинг диний тизимида тотемистик тасаввурларнинг таъсири кучли бўлган. Афсоналарга кўра, подшоҳ ва давлат ҳокимияти асослари хўкиз ва сигир худоларининг қўшилишларидан пайдо бўлган. Хўкиз ҳосилдорлик тимсоли бўлган. Шу боис унинг тасвири маиший буюмлар, кийим-кечаклар, биноларнинг безаклари ва бошқа жойларда кўплаб учратилган.

Милоддан аввалги XV асрдан бошлаб Ҳадимги Грециянинг катта қисмини Ахея қабилалари босиб олган. Шунинг учун милоддан аввалги XV асрдан милоддан аввалги XI асргача бўлган муддат Ахея даври деб аталади. Ахея қабилалари босиб олинган халқнинг илғор маданиятини, жумладан динини йўқ қилиб ташламаганлар. Ахеяликлар греклар диний тизимини қабул қилганлар. Айни пайтда ўзларининг худоларидан ҳам воз кечмаганлар. Натижада худоларнинг вази­фалари ўзгарган ва янги худолар юзага келган. Шу вақтдан эътиборан ҳосилдорлик ва узумчилик худоси – Дионис, денгиз худоси – Посей-

дон, савдо-сотиқ худоси – Гермес, уруш худоси – Аресга сиғиниш бошланган. Уларнинг худолар орасидаги мавқеи мустаҳкамланган ва кейинчалик улар Олимпия худолари қаторига киритилганлар.

Ҳадимги Греция диний тизими ривожланишининг иккинчи даври милoddан аввалги XI аср охирларидан бошланган. Бу Гомер («Илиада» ва «Одиссея» дostonларининг муаллифи) даври деб аталади. Гомер даврининг бошланиши Ҳадимги Грецияда асилзодалар (аристократия) ҳокимиятининг вужудга келиши ва мустаҳкамланиши даврига тўғри келади. Асилзодалар ҳокимиятининг мустаҳкамланиши даврида диний тизимда умумхалқ худолари гуруҳи ажралиб чиққан. Греклар уларни «Олимпия худолари» деб атаганлар. Олимпия худолари гуруҳининг шаклланиш даври узоқ вақт давом этган ва милoddан аввалги VI–V асрларга келиб бу жараён узил-кесил якунланган. Олимпия худолари ўн иккита худодан иборат бўлиб, уларга Зевс бошчилик қилган. У асилзода худолар Аид (ўликлар подшолиги худоси), Посейдон (денгиз худоси) ва бошқаларга таяниб дунёни бошқарган. Зевс бошчилигидаги бош худолар гуруҳи умумхалқ худолари сифатида тан олинса-да, аҳоли орасида жуда кўп маҳаллий худоларга сиғиниш анъанаси сақланиб қолган.

Худолар шу вақтдан бошлаб одам қиёфасида тасвирлана бошлаган. Улар кишиларга нафақат ташқи қиёфаси билан ўхшаган, балки озиқ-овқат, кийим-кечак, меҳнат ва уруш қуроллари кабилардан фойдаланган, ҳашаматли қасрларда яшаган, одамлардек туғилган ва инсонлардаги иллатларга ҳам эга бўлган. Худолар одамлардан фақат илоҳий қудрати ва боқийлиги билан фарқ қилган. Инсонлар худоларнинг қаҳрини келтирмасликка ва уларнинг эътиборини қозонишга ҳаракат қилиб, ҳашаматли ибодатхоналар қурганлар, жуда кўп қурбонликлар келтирганлар ва худолар шарафига бошқа кўплаб диний маросимлар ўтказганлар.

Милoddан аввалги VI–V асрларда кулдорлик шаҳар-давлатларининг янада ривожланиши диний таълимотнинг моҳиятини ўзгартирган. Диний тизим шаҳар-давлат фуқароларининг куллар устидан ҳукмронлигини мустаҳкамлаган, унинг грек жамиятидаги аҳамиятини ҳимоя қилган. Шу даврдан бошлаб, жамиятда ҳунармандчилик ва савдо-сотиққа ҳомийлик қилувчи худоларнинг ижтимоий нуфузи ортган. Уларнинг вазифалари ўзгарган. Шаҳар-давлатга ҳомийлик қилувчи худо айна пайтда ҳунармандчиликка ва савдо-сотиққа ҳам ҳомийлик қиладиган бўлган. Жамиятнинг ўрта ва қуйи табақалари орасида Олимпия худоларини асилзодаларнинг ҳомийси ва улар ҳокимияти-

нинг ҳимоячиси эканлигига доир қарашлар мустаҳкамланган. Улар Олимпия ўзларининг маҳаллий худоларига сиғинишни давом эттирганлар.

Ҳадимги Грецияда коҳинлар ижтимоий мавқеининг ўзига хослиги билан ажралиб турганлар. Улар ижтимоий ҳаётда алоҳида табақани ташкил этмаганлар ва асосан ибодатхонадаги ишларни бошқариш билан шуғулланганлар. Диний маросимларга одатда давлат хизматчилари ёки файласуфлар раҳбарлик қилганлар. Греklar коҳинларни худоларнинг ўзлари танлашлари керак деб ҳисоблаганлар. Шу боис коҳинлар даъвогарлар орасидан куръа ташлаб аниқланган ва ибодатхоналарда яшаганлар. Ибодатхонада бир ёки бир неча коҳин бўлган. Ибодатхона қайси худога бағишлаб қурилганлигига қараб, эркак ёки аёл коҳинлар хизмат қилганлар. Коҳинларнинг турмушини тартибга солувчи умумий қоида ҳам ишлаб чиқилмаган. Айрим ибодатхоналарда аёл ёки эркак коҳинларнинг турмушга чиқиши ёки уйланиши тақиқланган бўлса, айримларида уларнинг албатта оилали бўлишлари талаб қилинган. Коҳинларга давлат иш ҳақи тўламаганлиги сабабли, улар асосан эҳсонлар ҳисобидан яшаганлар. Уларга ибодатхоналарда худоларга қурбонлик қилинган чорва молларининг гўштини истеъмол қилиш, териси, шохи ва туёқларини бозорда сотишга рухсат берилган. Ибодатхона давлат хазинасини ва хусусий қимматбаҳо нарсаларни сақлаганлиги учун ҳақ олган. Одатда коҳинларни моддий турмуши жиҳатидан ўрта табақа вакилларига киритиш мумкин.

Диний тизимда қаҳрамонларга сиғиниш, улар шарафига қурбонликлар қилиш маросими мавжуд бўлган. Греklar Ватан учун жонини қурбон қилган кишиларни қаҳрамонлар деб аташган. Афсоналарда одатда худо билан одамнинг никоҳидан туғилган қаҳрамонлар тўғрисида ҳикоя қилинади. Улар ўз Ватанининг шон-шарафи учун жангда жасорат кўрсатганлар, юртдошларини турли хавф-хатарлардан ҳимоя қилганлар. Бундай кишилар вафот этганларидан кейин уларнинг эл-юрт учун қилган хизматлари тақдирланиб, худолар қаторига қабул қилинганлар. Қаҳрамонлар худо бўлганидан кейин ҳам ўз юртига ҳомийлик қилишни давом эттиради, деб ҳисобланган.

Греklar Ватан учун қурбон бўлган кишиларни эъзозлаш билан фуқароларда ватанпарварлик туйғусини шакллантиришга, юртнинг тинчлиги, равнақи ва порлоқ келажаги учун қайғурадиган комил инсонларни тарбиялашга ҳаракат қилганлар.

Ҳадимги Грецияда тақдири азалга, одамлар ва ҳатто худоларнинг ҳам тақдири олдиндан белгиланганлигига ишониш мавжуд эди.

Диний ривоятларга кўра, ҳатто қудратли худолар ҳам ўз қисматини ўзгартира олмаганлар. Тақдири азал барчанинг устидан ҳукмронлик қилган. Одамлар ва худоларнинг тақдирини мойралар (грекча *moira* – қисмат, тақдир деган маъноларни англатади) тўқиган.

Тақдири азалга ишониш башоратчиликнинг кенг ёйилишига сабаб бўлган. Греklar бирон муҳим ишни бошлашдан олдин башоратчининг фикрини билишга ҳаракат қилганлар. Башоратчилар турли усуллардан фойдаланиб воқеа-ҳодисаларни олдиндан айтиб беришга ҳаракат қилганлар. Бу иш билан асосан коҳинлар шуғулланганлар. Улар кўпроқ қурбонлик қилинган ҳайвоннинг ички аъзолари жойлашуви ва ҳолатига қараб башорат қилиш усулидан кенг фойдаланганлар. Бундай усул харуспиция (этруск тилида *harus* – ички органлар, латинча *specio* – кузатаман деган маъноларни билдиради) деб аталган. Ҳадимги даврда Дельфа оролидаги Пифия ибодатхонаси башоратчилари бутун Элладада (греklar ўз юртини шу ном билан атаганлар) машҳур бўлганлар. Тарихий маълумотларга кўра, македониялик Искандар ҳам Эронга юриш қилишидан олдин Дельфа оролига келиб, башоратчиларнинг фикрини билган.

Ҳадимги Грециядаги сиёсий тарқоқлик диний тизимга ҳам таъсир қилган. Бу ерда умумхалқ аҳамиятга эга диний ташкилот бўлмаган. Шунингдек, грек қулдорлик демократияси диний таълимотда ҳам турли қарашларнинг ўзаро курашини келтириб чиқарган. Оқибатда Ҳадимги Грецияда биринчи яширин диний жамиятлар ва маросимлар вужудга келган. Улар орасида Деметра (ҳосилдорлик, деҳқончилик, никоҳ ва оилавий ҳаёт маъбудаси) ва Дионис (узумчилик ва виночилик маъбуди)га бағишланган сирли маросимлар энг машҳур бўлган. Деметра сирли маросими (Элевсин маросимлари) йилда бир марта ўтказилган. Маросим нариги дунёнинг сирларини билишга бағишланган. Унда иштирок этувчилар шу асосда нариги дунёга кетишга тайёргарлик кўраётганлигини намойиш қилганлар. Маросимда иштирок этувчиларга гуноҳларидан халос бўлиш, руҳларининг нариги дунёда роҳат фароғатда яшаши ваъда қилинган.

Дионис сирли маросимларининг иштирокчилари рамзий равишда ўлиб-тирилиб, нариги дунё тилсимотларини тушунишга интиланлар. Маросим давомида қурбонлик қилинган ҳайвоннинг хом гўшти ва қони истеъмол қилинган.

Диний тизимда яширин диний жамиятларнинг вужудга келишига демократик сиёсий тузум ва диний ақидалар талқинидаги тафовутлар

билан бирга ижтимоий табақаларнинг турмушидан норози эканлиги ҳам таъсир этган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ҳадимги Греция диний тизими таълимотида айрим инсонлар худо даражасига кўтарилган. Диний қарашларда ибтидоий дин шакллариининг таъсири кучли бўлса-да, худолар одам қиёфасида тасвирланган, инсонлардек яшаган ва ўзаро мулоқотда бўлган. Одамлар ғайритабиий мавжудотлар ва ҳатто худолар билан рақобат қилганлар.

Диний тизим ижтимоий ҳаётни тўлиқ назорат қилишни даъво қилмаган. Диний тартиблар кўпроқ тавсия мазмунига эга бўлган. Ҳар бир кишининг уларга амал қилиши ёки ўз хоҳишига кўра яшаши мумкин бўлган. Лекин инсонлар хулқ-атворлари ва хатти-ҳаракатлари учун шахсан жавобгар бўлганлар.

Ҳадимги Греция диний тизими таълимоти ва маросимлари кейинчалик христианлик таълимоти ва маросимлариининг шаклланишида муҳим манба вазифасини бажарган.

Ҳадимги Ҳиндистон дини

Ҳадимги Ҳиндистон диний тизимининг пайдо бўлишида турли элатлар иштирок этган. Диний тизим маҳаллий ва кўчиб келган халқлар динларининг синтези натижасида юзага келган.

Милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида Ҳиндистоннинг шимолий ва марказий қисмларини тахминан Помир тоғлари воҳаларида яшаган кўчманчи Орий (асилзода) қабилалари босиб олганлар. Уларнинг бу ерларга келиши синфлар ва давлатнинг пайдо бўлиши даврига тўғри келган. Кўчманчи қабилалар одатдагидек маҳаллий аҳолига сингиб кетмаган. Орийлар ўз урф-одатлари, анъаналари ва удумларини сақлаб қолиши билан бирга маҳаллий халқ маданиятининг ривожланишига катта ҳисса қўшган. Орийларнинг маҳаллий маданиятга таъсири диний эътиқодда айниқса салмоқли бўлган. Уларнинг диний ақидалари худоларга қурбонлик қилиш (худога энг катта қурбонлик одам ҳисобланган, ундан кейин қайд этиш тартибига кўра от, ҳўкиз, қўй ва эчки турган) ҳамда бошқа маросимлари муқаддас битикларда тасвирланган. Милоддан аввалги II минг йиллик охирилари – I минг йилликнинг бошларида мазкур битиклар асосида муқаддас матнлар тўплами – ведалар (санскрит тилида – билим деган маънони англатади) яратилган. Ведалар матни қадимги худолар тўғрисидаги ҳикоялар, худоларга қурбонликлар қилиш тартиби ва бу

маросимларни бажаришда айтиладиган қўшиқлар, худолар шарафига айтиладиган мадҳиялар ва афсунлардан тузилган.

Ведалар 4 та тўпламга бўлинади ва қуйидагилардан иборат:

1) Ригведа – худоларга бағишланган мадҳиялар. Худоларнинг саргузаштлари, ўзаро алоқалари ва асосий вазифалари шеърӣ услубида тасвирланган;

2) Самведа – асосан Ригведа мавзуларини такрорловчи шеърӣ тўплам;

3) Яджураведа – қурбонликлар қилиш қоидаларидан иборат;

4) Атхарваведа – ёвуз руҳларга қарши қўлланиладиган жоду ва афсунлардан тузилган.

Милоддан аввалги II минг йиллик охирлари – I минг йилликнинг бошларида Ҳадимги Ҳиндистонда вужудга келган дин муқаддас битик – ведалар шарафига шу ном билан аталган. Веда дини асрлар давомида такомиллашиб борган. У кўпхудоликка асосланган. Даус осмон худоси ҳисобланган ва ер илоҳи Питхиви борлиқни яратган, худолар ва одамларнинг аждоди бўлган. Улардан Индра (иссиқлик, ёруғлик, ёмғир ва тўфон худоси, оламнинг ҳукмдори), Агни (олов худоси, оила ҳомийси, бахт ва соғлом фарзанд ато этувчи, худолар ва одамлар ўртасидаги воситачи худо) туғилган. Орийларда кенг тарқалган худолар қаторида яна Сурия (куёш худоси), Митра (ёруғлик худоси), Варуна (тун худоси, абадий тартибни таъминловчи, айбдорларга жазо, айбига иқрор бўлиб тавба қилганларни кечирувчи худо)ни қайд этиш мумкин. Улар орасида одамларнинг кундалик юмушини ҳал қилинишида бевосита иштирок этувчилари алоҳида улуғланган.

Ҳиндистонда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, меҳнат тақсимоти, табақа (варна)лар ва қадимги давлатларнинг вужудга келиши сабабли диний эътиқодда ўзгаришлар бўлган. Веда дини брахманизм билан алмаштирилган.

Брахманизм жамиятнинг табақаларга бўлинишини, брахманларнинг имтиёзлари ва давлатни муқаддаслаштирган. Янги диннинг диққатга сазовор жиҳатларидан бири шуки, унда диний ақидалар брахманлар матнлари муқаддас битигида баён қилинган. Брахман матнлари яратилганидан кейин ҳам ведалар сақланиб қолган ва улар ведаларни шарҳловчи муқаддас битик вазифасини бажарган.

Брахман матнларида брахманларнинг энг юқори табақа эканлиги баён қилинган, каста тузуми муқаддаслаштирилган ва уларнинг алоҳида яшаш қоидалари белгиланган. Ҳар бир диндор муайян каста аъзоси бўлганлиги учун унинг қоидалари асосида яшаган.

Брахманизм таълимотига кўра моддий борлиқ ундан ташқарида мавжуд бўлган ягона боқий руҳнинг эманацияси (лотинча *emanatio* – оқиб чиқиш, ўтиш деган маъноларни англатади, илоҳ ижодий энергиясининг оқиб чиқиши) натижасида вужудга келган. Тирик жонзодлардаги руҳ унинг бир заррасидир. Руҳ боқий. Унинг қайта туғилиши тўхтатилмаса, танадан-танага чексиз равишда кўчаверади. Руҳнинг кўчишини сансара (санскрит тилида – шаклланиш, кўчиш, вужудга келиш деган маъноларни англатади) ақидаси тартибга солади. Сансара барча тирик мавжудотларнинг ўткинчилиги, ўзгарувчанлиги, руҳнинг танадан-танага кўчишининг ягона занжири тўғрисидаги таълимотдир.

Руҳнинг кўчиш тартиби, яъни руҳнинг қайси мавжудотнинг тана-насига кўчиши унинг ҳаёт йўли ёки кармасига (санскрит тилида – ҳаракат, бурч, фаолият деган маъноларни англатади) боғлиқ. Карма – илоҳий куч бўлиб, одамнинг содир этган хатти-ҳаракати, хулқ-атвори, интилишлари ва мақсадларини умумлаштиради ва руҳнинг қайси жонзодга кўчишини белгилайди. Брахманизмда карманинг асосини каста қоидалари ташкил этади. Кастада белгиланган қоидаларни бузиш оғир гуноҳ саналади ва бу руҳнинг кўчиши масаласини ҳал этиши мумкин.

Карма ақидалари дхарма (санскрит тилида – қонун, бурч, қоида, фазилят каби маъноларни англатади) таълимотида баён қилинган. Дхарма – фуқаровий, ахлоқий ва маданий қоидалар тизими бўлиб, унинг худо томонидан яратилганлиги қайд этилади. Дхарма қоидалари ҳинд халқи турмуш тарзига айланган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, брахманизм ҳинд жамиятида ижтимоий тараққиётнинг мулкый тенгсизлик, хусусий мулк ва давлат вужудга келиши босқичида ҳукмрон табақанинг манфаатларига хизмат қилувчи диний таълимот тарзида пайдо бўлган ва ривожланган. Брахманизм ақидалари олдинги тарихий даврларда мавжуд бўлган диний қарашларнинг мантиқий давоми сифатида кейинги босқичларда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Ҳадимги Хитой дини

Милоддан аввалги II минг йилликнинг бошларида Ҳадимги Хитой дини вужудга келган. Ҳабила иттифоқи давлатга ўсиб ўтиши натижасида ҳукмрон Инь қабиласининг ҳомийси Шанди бош худо сифатида қабул қилинган. Ҳудратли худоларга сиғиниш уруғ-қабилалари негизида шаклланганлиги сабабли унда тотемиз ва анимизм-

нинг таъсири кучли бўлган. Хитойликлар Шандини улуғ аجدод сифатида қадрлаганлар. У элат фаровонлигининг ҳимоячиси, аждодлар анъаналарига амал қилинишининг назоратчиси сифатида мазкур тартибни бузганларни жазолаган. Одамлар унга ўз кундалик муаммоларини ҳал этишда кўмак сўраб сиғинганлар. Шандининг улуғ аждод сифатидаги вазифаси кейинчалик аждодлар руҳига сиғинишнинг мамлакатда кенг ёйилишига шарт-шароит яратган.

Милоддан аввалги XI асрда Хитойда Чжоу сулоласининг ҳукмронлиги даврида Шандига эътиқод Осмон худоси ва аждодлар руҳига сиғиниш билан алмашган. Шу билан бирга, ҳукмдорнинг Осмон худоси билан наслий боғлиқлиги ғояси вужудга келган ва Хитой «осмонности империя» деб аталадиган бўлган.

Осмон худоси борлиқни белгиловчи ўзгармас коинот тартибини ифодалайди. Коинотда амал қилувчи тартиб жамиятда ахлоқ нормаларида намоён бўлади. Фозилликка интилиш Осмон қонуниятларига амал қилиш билан айнийлаштирилган. Бунда кишининг асосий вазифаси Осмон билан тўғри муносабатда бўлиш, жаҳоний тартибга мос келишдир. Жаҳоний тартиб борлиқда, табиатда ўзини намоён қилади. Зеро, борлиқ ва табиат илоҳий мукаммалликнинг бир кўриниши экан, инсон бу тартибни бузишга ҳақли эмас. Киши табиат билан уйғун яшаши, ундаги мукаммалликка интилиши керак. Табиатдаги мукаммалликка интилиш одамлар ўртасидаги муносабатларга таъсир этган. Хитойликлар ҳар бир одамда ижтимоий аҳволидан қатъи назар мукаммаллик мавжуд деб қарайдилар.

Ҳадимги Хитой динининг хусусиятларидан яна бири шундаки, коҳинлар табақаси жамиятда кучли мавқега эга, лекин бу ерда коҳин ва давлат хизматчисининг вазифаси бир бўлган. Чунки император Осмон худосининг ердаги вакили, биринчи коҳин сифатида диний маросимларни бажариш вазифасини давлат хизматчиларининг зиммасига юклаган. Уларнинг асосий вазифаси давлатнинг барқарорлигини таъминлаш бўлганлиги сабабли Осмон худосига сиғиниш расмий-бюрократик мазмун касб этган.

Шанди, Осмонга ва аждодлар руҳига сиғиниш Ҳадимги Хитой маданиятининг асоси вазифасини бажарган. Уларнинг асосида даосизм ва конфуцийлик диний-фалсафий таълимотлари шаклланган.

Ҳадимги Хитой диний фалсафий таълимотлардан бири даосизмдир. У фалсафий таълимот сифатида милоддан аввалги VII асрда вужудга келган. Милоддан аввалги IV–III асрларда диний таълимот си-

фатида мустаҳкамланган. Даосизм таълимотнинг асосчиси – мутафаккир мураббий Лао-цзы.

Мазкур диний таълимотнинг асосини Дао тўғрисидаги қарашлар ташкил этади. Дао – борлиқ, коинот тўғрисидаги қонун, дунёнинг универсал бирлиги, илоҳий абсолют (лотинча *absoluts* – чекланмаган, сўзсиз, шубҳасиз деган маъноларни англатади, борлиқнинг абадий ибтидоси)дир. Даони ҳеч ким яратмаган, борлиқ ундан бошланади ва унга қайтади.

Дао илоҳий ибтидо ва айни бир вақтда илоҳий «йўл»дир. Дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар, жумладан буюк Осмон ҳам шу йўлдан боради. Бахтга эришишни орзу қиладиган барча одамлар шу йўлдан бориши, Даони англаши ва унга қўшилиши керак. Одам микрокосм, Дао макрокосм ва абадийдир. Унинг ўлими бу руҳнинг танадан ажралиб чиқиши ва макрокосмга сингиб кетишидир. Одамнинг вазифаси руҳнинг жаҳон тартиби билан қўшилиб кетишига ҳаракат қилишдан иборат. Бунга қуйидагича эришилади.

Дао таълимотига кўра, Дао йўлига Де кучи хосдир. Де орқали ҳар бир кишида Дао намоён бўлади. Де одамларни мақсадга эришишларида фаолликка ундамайди. Де уларни табиат тартибларини бузишдан сақлайдиган фаолсизликка чорлайди. Одам ўзлигини англашдан борлиқни билиш сари боради. Даонинг идеали – табиат билан уйғунликда, унинг маромига монанд яшайдиган кишилар.

Даосизм Ҳадимги Хитой диний тизимининг диний мистик соҳаси ривожланишига катта ҳисса қўшган бўлса, конфуцийлик диний эътиқоддаги ҳаётийлик, ижтимоийлик ва ахлоқийлик жиҳатларини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлган. Конфуцийликнинг асосчиси Ҳадимги Хитой мутафаккири Кун-цзыдир.

Конфуций қарашларини шогирдлари билан ўзаро суҳбатларда баён қилганлиги сабабли ёзма манбаларни қолдирмаган. Унинг ғояларини шогирдлари ва дўстлари ёзиб борган. Мазкур ҳужжатлар асосида кейинчалик «Лунъ-юй» («суҳбат ва мулоҳазалар») номли китоб чоп қилинган.

Ўша даврда давлатда ўзаро урушлар кучайиб, ижтимоий барқарорлик йўқолган. Шу боис Конфуций жамиятни мустаҳкамлашнинг диний-ахлоқий асосларини ишлаб чиқишга, ижтимоий барқарорликка эса қадимги эътиқод ва анъаналарни қайта тиклаш билан эришишга

интилган. Мутафаккир кишиларни осмонга ва аجدодлар руҳига сиғи-нишнинг илгариги аҳамиятини қайта тиклашга даъват этган.

Ҳадимги анъаналарга кўра, дунё тартибли ва ўзаро алоқадор аба-дий ибтидо бўлиб, бир хил қонуниятлар асосида спиралсимон ривож-ланади. Одам ўзаро алоқадор ва тартибли оламда ўз ўрнини топиши керак. Бунинг учун у мукаммалликка интилиши зарур. Конфуций му-каммалликка интилувчи «идеал киши» тўғрисидаги ғояни ишлаб чиқ-қан. Олам билан ҳамоҳанг яшашга қодир бўлган инсонни «олижаноб эр», унинг антиподини «паст киши» деб атаган. Идеал кишига қуйи-даги бешта сифат хос: ҳиссийлик, бурч, билим, меъёрни билиш ҳисси ва ишонч.

Олижаноб инсон бурч ва қонунга итоат этади. Паст киши «ёғли» жойни эгаллашга ва кўпроқ фойда олишга интилади. Биринчиси ўзи-га иккинчиси одамларга талабчандир. Олижаноб инсон тўғрисида унинг майда ишларига қараб баҳо бериб бўлмайди, лекин катта иш-ларни унга ишониб топшириш мумкин. Паст кишига катта ишларни ишониб топшириб бўлмайди, унинг майда ишларига қараб хулоса чи-қарса бўлади. Биринчиси одамлар билан келишиб яшайди, лекин уларга тақлид қилмайди. Паст киши бошқаларга эргашади, лекин улар билан келишиб яшай олмайди. Олижаноб инсонга хизмат қилиш осон, лекин уни хурсанд қилиш қийин, чунки у заруратдан шодлана-ди. Иккинчисини хурсанд қилиш осон, лекин унга хизмат қилиш қийин. Олижаноб инсон инсонпарварлик ва зарурат сабабли ўлимга тик боради, аммо паст киши умрини ўз жонига қасд қилиш билан якунлайди. Олижаноб инсон уч нарсадан: Осмон амридан, буюк ин-сонлардан ва ақлли сўзлардан кўрқади. Паст киши Осмон амрини билмайди ва ундан кўрқмайди, амали катта ақлли одамлардан наф-ратланади, уларнинг маслаҳатларига амал қилмайди¹.

Барқарор жамият тўғрисидаги ғоялар ижтимоий тартиботнинг асосий тамойилини ишлаб чиқирилишига асос бўлган. Ота оталигини, фарзанд фарзандлигини, ҳукмдор ҳукмдорлигини, хизматчи хизмат-чилигини қилсин, яъни ҳар бир киши ўз вазифаси ва ҳуқуқини билсин ҳамда талаб қилинган ишни бажарсин. Жамият шу асосда юқори (бошқарувчи) ва паст (меҳнаткаш) табақаларга ажратилган.

¹ Каранг: Древнекитайская философия: Собр. текстов. Т. 1. – М., 1972. – С. 170.

Табақалар ўртасидаги тафовут насл-насаби, давлати билан эмас, балки билими ва фазилатлари билан белгиланган. Бу паст табақа вакилларининг истеъдоди ва фазилатлари билан мансаб шоҳсупасидан императоргача кўтарилишига имкон берган. Хитой тарихида паст табақа вакилларининг император тахтини эгаллаб, ўз сулоласига асос солган ёки давлат бошлиғи лавозимига кўтарилганлиги тўғрисида кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Конфуцийликда аждодлар руҳига сиғиниш маросимлари асосий ўринни эгаллаган ва уларнинг аниқ бажарилишига катта эътибор берилган. Маросим орқали ҳар бир киши коинотнинг чексиз оқимида ўз ўрнини топади, деб ҳисобланган.

Диний этикада «сяо» таълимоти қабул қилинган. Унга кўра, ҳар бир фарзанд ота-онасини ҳурмат қилиши ва доимо уларга содиқ қолиши талаб қилинади. Оқил фарзанд ота-онаси ким бўлмасин, улардан воз кечишга ҳақли эмас. Хитой диний ривоятларида ота-онаси оч қолганда, уларга танасини кесиб, ундан таом тайёрлаб берган фарзандлар тўғрисида ҳикоя қилинган.

Аждодлар руҳига сиғиниш ва «сяо» таълимоти оилавий қадриятларнинг жамиятда мустаҳкамланишига ёрдам берган. Оила жамиятнинг негизини ташкил қилган ва шахс манфаатларидан оила манфаатлари устун қўйилган. Оилавий муносабатларни ташкил этишда ҳиссиёт, туйғулар муҳим эмас. Муҳаббат ўткинчидир. Унинг йўқлиги эрхотиннинг асосий бурчи ҳисобланувчи кўп фарзандли бўлиш ва уларга тарбия бериш вазифасининг бажарилишига ҳалақит бермаслиги лозим.

Аждодлар руҳига сиғинишнинг муҳим жиҳатларидан бири – катталарга сўзсиз бўйсунуш. Ҳар қандай катта кишига, ота-она, давлат хизматчиси ёки ҳукмдорга кичик, ходим ёки фуқаро сўзсиз итоат этиши лозим. Ёшларни каттага кўр-кўрона бўйсунуши фозиллик ҳисобланган.

Хулоса сифатида қайд этиш лозимки, ҳозирги даврда конфуцийлик Хитойда олдинги мавқеини йўқотган бўлса-да, диний эътиқод сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолган.

Иудаизм дини

Иудаизм дини Фаластинда милoddан аввалги II минг йилликнинг охирлари – I минг йилликнинг бошларида вужудга келган. «Иудаизм» атамаси яҳудий қабилалар иттифоқига кирган (Рувит, Симон, Левин ва Иуда сингари) 12 қабиланинг энг каттаси номидан олинган.

Милоддан аввалги X асрда улар Иуда қабиласи атрофида бирлаштирилган. Ҳабила вакили Довуд Исроил-яхудий давлатининг подшоҳи лавозимини эгаллаган.

Милоддан аввалги XIII асрда яхудий кўчманчи қабилалари Фаластинга бостириб келишига қадар тотемизм, анимизм ва сеҳргарлик авж олган ва кўпхудолик амалда мавжуд бўлган. Яхудийларнинг диний эътиқодида яккахудолик ғоялари Фаластинни босиб олганидан кейин шакллана бошлаган. Бу жараён узок вақт давом этган. Дастлаб бош худо сифатида Яхве (Иегова) тоғлар, чакмоқ, момақалдирик ва сув худоси қабул қилинган бўлса-да, аҳоли кўпхудолик анъаналарини сақлаб қолган. Милоддан аввалги 622 йилда подшо Иосиф кўпхудолик амалиётини тугатиш мақсадида Яхведан бошқа худоларга сиғишни бекор қилган. Лекин яккахудоликни жорий қилиш мақсадида давлат томонидан кўрилган чоралар ҳам самара бермаган. Милоддан аввалги 586 йилда Янги Бобил подшоси Навуходоносор Иудеяни босиб олганидан кейин вазият тубдан ўзгарган. Навуходоносорнинг буйруғи билан Худдусдаги иудаизмнинг бош ибодатхонаси вайрон қилинган. Яхудийларнинг бир қисми Месопотамияга мажбуран кўчирилган. Исроилда мустақиллик учун кураш бошланган. Иудаизм дини яхудийларнинг давлат мустақиллигини қайта тиклаш ва мажбуран кўчириб юборилган юртдошларини Ватанига қайтариш учун курашида (диаспора) мафкура вазифасини бажарган. Шу вақтдан бошлаб яккахудолик ғояси яхудийларни бирлаштирувчи диний мафкура сифатида жамиятда мустаҳкамланган.

Иудаизм дини ақидалари ва маросимлари муқаддас манбаларда баён қилинган. Улар муқаддас битиклар (Танак) ва муқаддас ривоятлар (Талмуд – қадимги яхудий тилида *ламейд* – ўрганиш деган маънони англатади)га бўлинади.

Танак – христианликнинг муқаддас китоби Инжил (Библия)нинг Эски аҳд қисмига киритилган. Танак манбаларда Таврот деб қайд этилади. Таврот милоддан аввалги X–V асрларда ёзилган ва қуйидаги китоблардан иборат: Борлик, Чиқиш, Ловий, Сонлар, Иккинчи қонун. Милоддан аввалги V асрда муқаддас битик ягона тўплам сифатида дастхат қилинган. Тавротнинг қисмларида Яхвенинг ягоналиги, оламнинг яратилиши, Адам ва Еванинг жаннатдан қувилганлиги, уларнинг авлодларини саргузаштлари ҳамда худо билан мураккаб муносабатлари тасвирланган.

Муқаддас манбаларда қайд этилган ривоятларга биноан, пайғамбар Муса (Моисей)га Синай тоғида худо Яхведан ваҳий келган. Худо

Яхве унинг воситачилигида яҳудий халқи билан аҳднома «завет» тузишни таклиф этган. Аҳдноманинг асосини иккита шарт ташкил этади. Биринчиси – яҳудий халқи Яхвени худоларнинг энг қудратлиси эмас, балки ягона худо, борлиқнинг яратувчиси ва унда юз бераётган ҳодисаларни белгиловчи сифатида тан олиши лозим. Иккинчиси – яҳудийларга Яхвега содиқлигини исботласа, худонинг назари тушган халқ имтиёзи берилади ва унинг ҳимоясида бўлади.

Яҳудийлар худонинг севимли бандаси бўлиб, уларга ерда инсон-парварлик, тенглик, фаровонлик, ҳамжиҳатлик ва боқий ҳаётга ҳукмрон илоҳий жамиятни қуриш мессиясини бажарувчи халқ масъулияти юклатилганлиги ақидаси мавжуд. Бинобарин, унга асосланиб раввинлар (қадимги яҳудий тилида *рабби* – менинг устозим деган маънони англатади), яъни руҳонийлар милоддан аввалги 444 йилда яҳудийларнинг бошқа халқлар билан қуда-андачилик муносабати ўрнатишини тақиқловчи қонун қабул қилинишига эришганлар. Масаланинг диққатга сазовор жиҳати шундаки, бир томондан, бу қонун яҳудийларни бошқа халқларга қарши қўйиш (ҳатто уларнинг таъқиби)га сабаб бўлса, иккинчи томондан, халқни қийин синовларни енгиб ўтиш йўлида жипслаштирувчи восита вазифасини бажарган.

Яхве Мусага Синай тоғида «аҳднома» берган. Аҳдноманинг мазмуни Тавротнинг «Чиқиш» ва «Иккинчи қонун» қисмларида қайд этилган. У ўнта диний ақидалар, ахлоқий-ҳуқуқий нормалардан тузилган. Улар қуйидагилардан иборат:

- 1) фақат Яхвега сиғиниш;
- 2) Яхведан бошқа осмондаги, ердаги, сувдаги ёки ундан пастда турган нарсалар ва мавжудотларни илоҳийлаштирмаслик, уларнинг бутларини яратмаслик ва сиғинмаслик;
- 3) худонинг номини бесабаб тилга олмаслик;
- 4) ҳафтанинг олти кунида ишлаб, шанба кунида худога сиғинишни унутмаслик (зеро, худо дунёни олти кун давомида яратиб, еттинчи кунида фатво берган ва уни муқаддаслаштирган);
- 5) ота-онани ҳурмат қилиш;
- 6) одам ўлдирмаслик;
- 7) зино қилмаслик;
- 8) ўғрилиқ қилмаслик;
- 9) яқин кишиларга ёлғон гувоҳлик бермаслик;
- 10) яқин кишиларнинг ҳақиқага хиёнат қилмаслик.

Аҳднома шартлари яҳудийлар учун амал қилади ва бошқа халқлар вакиллари билан муносабатларда легитимлик кучига эга эмас.

Зеро, «жонга-жон, қонга-қон» ақидаси бу муаммога кўпроқ ойдинлик киритиши эҳтимолдан холи эмас.

Тавротнинг «Чиқиш» китобида яккахудолик Моисейнинг яҳудийларни Миср куллигидан қутқарганидан кейин жорий қилинганлиги тўғрисида ҳикоя қилинган. Тарихда яҳудийларнинг Мисрда тутқунликда бўлганлиги қайд этилмаган. Ривоятда акс эттирилган ҳодисалар яҳудийларнинг Фаластинни босиб олиш учун кураши даври бўлса керак.

Иудаизмнинг муқаддас ривоятлари Талмуд (қадимги яҳудий тилидаги *ламейд* сўзидан олинган бўлиб, ўрганиш, таҳлил қилиш деган маъноларни англатади) ҳисобланади. Диаспора даврида Тавротнинг матнларига шарҳлардан тузилган. Милоддан аввалги II–I асрларда Талмуд оғзаки анъана шаклида ёйила бошлади. Милодий III–V асрларда дастхат қилинган. Жиной ва фуқаровий муносабатларни тартибга солувчи қонунлар, ахлоқ нормалари, диний ақидалар ва қоидаларнинг шарҳлари, оилавий ва шахсий ҳаёт масалалари юзасидан маслаҳатлардан тузилган.

Диний ақидаларни тафсир қилиш кейинги даврларда ҳам давом эттирилган. Ўрта асрларда иудаизм ўзининг эски мазмунини сақлаб қолган ҳолда бироз ўзгарган. XI–XII асрларда иудаизмда ҳукмронлик қилган раввинлар унинг кўп томонларини қайта ишлаб чиққанлар. Ўрта асрнинг кўзга кўринган файласуфларидан бири бўлган раввин Маймонд иудаизмнинг 13 та асосий ақидасини тузиб чиққан. Улар қуйидагилардан иборат: 1) оламни яратувчи худо бор; 2) у битта; 3) у жисмсиз; 4) у ибтидосиз; 5) фақат худонинг бир ўзига сиғиниш керак; 6) табиий сир – ҳақиқат; 7) Мусо пайғамбарларнинг энг улуғи; 8) тора (таврот), яъни инжилнинг биринчи беш китоби Мусога худо томонидан берилган; 9) Мусонинг қонунларини бошқа қонунлар билан алмаштириб бўлмайди; 10) коинот худонинг иродаси билан бошқарилади; 11) яхшиларга яхшилик, ёмонларга жазо бор; 12) Исроилга халоскор келади; 13) ўлганнинг тирилиши ҳақиқат.

Маймонд ёзган юқоридаги ақидалар орқали иудаизмни янада кучайтириш, унинг феодализм манфаатларини кучлироқ ҳимоячисига айлантириш, динни шаккоклик ва куфрлардан ҳимоя қилиш, иудаизмни замонавийлаштиришга уриниш эди. Янги ақидаларда иудаизмнинг халоскорлик вазифасини кучайтириш ҳам мақсад қилиб олинган.

Сионизм Сион тоғлари номидан олинган. У қадим замонда тузилган аҳднома тўғрисидаги таврот ривоятлари асосида ишлаб чиқилган иудаизм динининг замонавий кўринишидир.

Сионизм пайдо бўлган вақтдан бошлабқ иудаизмнинг яҳудий халқи «худонинг арзандаси» деган даъвосини байроқ қилиб олган. Сионизм ўзаро боғланган иккита мақсадни ишлаб чиқиб, уларни изчил амалга ошириб келмоқда. Бу мақсадлар қуйидагича: 1) тарихий сабабларга кўра турли томонларга кетиб, ўша жойларда кўп асрлардан буён яшаётган яҳудийларни ўз юртларига, яъни аجدодларининг Ватанига қайтариб келиш ва Исроил давлатини Ер юзидаги жаннатга айлантиришга хизмат қилдириш; 2) агар шахс яҳудий миллатига мансуб бўлса-ю, аммо яшаб турган жойидан Исроилга кўчиб кела олмаса, уни ўша ердан туриб Исроилни иқтисодий, сиёсий, маънавий ва ҳарбий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга ҳисса қўшишга даъват қилиш.

Иудаизмда яҳудийларнинг кундалик турмуши билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга катта эътибор берилади. Масалан, ҳар бир диндор таом истеъмол қилиш, жинсий муносабатлар, жамоат жойлари, ибодатхоналардаги хулқ-атвор қоидалари ва ҳоказоларни тартибга соладиган 365 та тақиқ ва 248 та буйруқларни ёддан билиши керак.

Мазкур динда диний байрамларга алоҳида эътибор берилади. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат: шаббат (шанбалик) – дам олиш куни ва бунда ҳар қандай ижтимоий фаолият тақиқланади; йом киппур (чекланиш куни) – бир кунлик рўза, тавба-тазарру қилиш; песах (пасха) – баҳорнинг бошланиши байрами ва ҳоказолар.

Иудаизмда диний ташкилот тарихий тараққиёт босқичларида ўзгариб борган. Дастлаб диндорлар жамоаларига қоҳинлар раҳбарлик қилганлар. Диний ҳаёт Яхве (Худдус) ибодатхонасида марказлаштирилган. Диаспора даври бошланганидан кейин диний ҳаётда синагога – раввин (устоз) раҳбарлигидаги диндорлар жамоаси тузилган.

Ҳозирги даврда иудаизм Исроил давлатида асосий дин бўлса-да, давлат дини мақомига эга эмас. Шунга қарамасдан, у давлатнинг мададига таянади. Унинг ижтимоий ҳаётга таъсири жуда кучли. Диний жамоалар раҳбарлари раввинлар давлат хизматчиси мақомига эга. Раввинлар фуқаролик ҳолатини расмийлаштирадилар. Ҳуролли кучларда тарбиявий ишларни олиб борадилар, диний маросимларга раҳбарлик қиладилар.

Иудаизм диний жамоалари Исроилдан ташқари жаҳоннинг жуда кўп давлатларида фаолият олиб боради. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам расмий диний конфессия сифатида тан олинган.

Хулоса сифатида қайд этиш лозимки, Иудаизм яккахудоликка асосланган энг қадимги динлардан бири, ривожланган диний маро-

симга эга, халқнинг маънавий дунёсини бойитишга хизмат қилувчи миллий диндир. Асрлар давомида такомиллаштириб келган мазкур диний таълимот ва маросимлар тизими жаҳон дини мақомида халқаро муносабатларда фаол иштирок этиб келаётган христианлик ва ислом ақидаларининг шаклланишга беқиёс ҳисса қўшган.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Диний тизимларнинг юзага келиши сабаблари нималардан иборат?
2. Диний тизимларга хос қандай хусусиятларни биласиз?
3. Ҳадимги Месопотамия диний тизимининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
4. Ҳадимги Шумер худоларига сиғиниш қачон пайдо бўлган?
5. Ҳадимги Месопотамия диний таълимоти ва маросимлари нималарда акс этган?
6. Ҳадимги Мисрда фиръавнлар нима сабабдан худо сифатида улуғланган?
7. Ҳадимги Мисрнинг диний маросимларига хос хусусиятлар нималардан иборат?
8. Яккахудолик тўғрисидаги ғоя дастлаб қаерда юзага келган?
9. Ҳадимги Мисрда нега одам ўлганидан кейин мумиёланган?
10. Ғарбий Европа маданиятининг ривожланишига қайси қадимги дин катта ҳисса қўшган?
11. Ҳадимги Греция динига хос бўлган хусусиятлар нималардан иборат?

4-мавзу ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИ

Зардуштийликнинг келиб чиқиши сабаблари ва муқаддас битиги

Милоддан аввалги VII–VI асрларда Марказий Осиёда қабилавий иттифоқлар ва бошқаруви уруғ-аймоқчилик муносабатларига асосланган Хоразм ва Бактрия қадимги давлат бирлашмалари юзага келган. Бу мамлакатлар минтақада узоқ вақт давом этган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнларнинг ҳосиласи бўлган. Улар таъсирида жамиятда тутган ўрни, имкониятлари ва аҳамиятига кўра бир-биридан фарқ қиладиган гуруҳлар, табақалар ва синфлар юзага келган. Давлат эса мавжуд ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилувчи сиёсий ташкилот вазифасини бажарган.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётда юз берган ўзгаришлар талабларига ибтидоий маданият, шу жумладан диний эътиқод ҳам мос келмаган. Шу боис, мавжуд диний эътиқодни янги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий муносабатларга мослаштириш зарур эди. Зардуштийлик эса мазкур талабларга мос диний таълимот ва ўзига хос дунёқараш сифатида юзага келган.

Зардуштийликнинг юзага келиши сабаблари қуйидагилардан иборат:

– жамият ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, синфлар ва давлатнинг юзага келиши натижасида эски муносабатларни акс эттирувчи ибтидоий дин шаклларнинг янги давр талабларига мос келмай қолиши;

– табиат кучлари, мавжудотлар ва руҳларни муқаддаслаштирувчи, вазифалари ноаниқ ғайритабиий кучларни ифодаладиган уруғ-қабилавий дин, ўз қиёфасига эга, ишлаб чиқариш соҳаларига ҳомийлик қиладиган, куч ва имкониятларига кўра гуруҳлашган қудратли худолар билан алмаштириш зарурати;

– маънавий тажрибани умумлаштириш ва уларга илоҳий тус бериш билан жамият ва давлатни янада мустаҳкамлаш эҳтиёжи.

Зардуштийликнинг қаерда вужудга келганлиги масаласида мутахассислар турлича маълумот берадилар. Ғарб (Европа ва Шимолий Америка) мутахассисларининг аксарият қисми зардуштийликнинг Эронда юзага келганлиги эътироф этадилар. Шарқда ҳам ушбу масалада мунозаралар давом этаётган бўлса-да, кўпчилик мутахассисларнинг фикрига кўра, зардуштийлик Хоразм ёки Бактрия

да юзага келган. Собик Иттифоқ парчаланиб кетганидан кейин Марказий Осиёда мустақил давлатларнинг юзага келиши билан бу масаладаги баҳслар янада кучайди.

Бизнинг фикримизга кўра, тарихий диний ва бошқа манбалар зардуштийликнинг Хоразм воҳасида юзага келганлигини кўрсатади. Авестода: «Биринчи муқаддас олов – Атархурра Эран-веж (баъзи манбаларда Айриан веджа)да ёқилди дейилади¹. Мазкур ҳудуд географик ва иқлимий тавсифига кўра Хоразмга тўғри келади.

Зардуштийликка тахминан 2700 йил олдин Хоразмда яшаган тарихий шахс Зардушт Сепитома асос солган. Зардушт илоҳиётшунос, файласуф, шоир ва табиатшунос олим ва мутафаккир сифатида жамият тараққиётига тўсқинлик қилаётган қабилавий диний эътиқодларнинг ўрнига, элатларни бирлаштирувчи, яккахудолик белгиларига эга, янги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатларга мос диний тизимнинг асосини ишлаб чиққан. Ўзининг диний қарашларини оддий меҳнат аҳлига тушунарли тилда ёзилган «Готлар» шеърӣ тўпламида баён қилган. Мазкур тўплам кейинчалик зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»нинг «Ёсин» деб аталган қисмига киритилган.

«Зардушт» сўзи қадимги форс тилида *уштра* – туя, зарат – сарик, яъни кекса туячи, туячилар авлоди деган маъноларни англатади. Қадимги Грек манбаларида мутафаккир зороастр (грекча *actron* – юлдуз деган маънони англатади), яъни донишманд мунажжим деб юритилади.

«Зардуштийлик» атамаси мазкур динга нисбатан Ўрта асрлардан бошлаб қўлланилган. Зеро, Зардуштнинг диний таълимотни ишлаб чиқишдаги беқиёс хизматлари инобатга олинган бўлса керак. Бунгача у Мазда Ясна, яъни мутлақ оқил зотга сиғиниш деб аталган².

Диний ривоятларга кўра, Зардушт одамларни янги динга даъват қилиш фаолиятини бошлашдан олдин ибодатхонада қоҳинлик хизматини бажарган ва қирқ ёшида илоҳий ҳақиқатга эришган. Зардушт кунларнинг бирида (эрта тонг палласида) муқаддас ичимлик «ҳаома» (хушёрлик, тийраклик баҳшида этувчи муқаддас ичимлик)ни тайёрлаш мақсадида дарёдан сув олиш учун келган. Бу ерда унга унга порлоқ хилқат – Вахумана кўринган. Вахуманадан таралиб турган нурдан Зардушт соя ташламаган. Порлоқ хилқат уни ортидан эргаштириб, худо Аҳура Мазданинг (Авестода Ахуро Маздох – қадимги форс

¹ Қаранг: Ёўлдошхўжаев Ғ. ва бошқ. Диншунослик: Маърузалар матни. – Т., 2000. – Б. 38.

² Авесто: Яшт китоби / М. Ишқоков таржимаси. – Т., 2001. – Б. 36.

тилидан сўзма-сўз таржимаси – оқил, донишманд худо деган маънони англатади) олдига олиб борган. Ахура Мазда уни одамларга илоҳий ҳақиқатни етказиши учун танлаганини маълум қилган. Шу вақтдан у худо Ахура Мазда ҳикматларини ёйувчи вакил, яъни пайғамбарлик (эзгулик ҳақида дарак берувчи киши) фаолиятини бошлаган¹. Лекин аввалида Зардуштнинг даъваткорлик фаолияти муваффақиятсиз чиққан. Ўз юртида муваффақиятсизликка учраган Зардушт мақсадига эришиш учун ватанини тарк этишга мажбур бўлган. Хўшни Бактрия давлатида Зардуштга омад кулиб боққан. Бактрия маликаси Хутоса ва Шох Виштаспа зардуштийликни қабул қилганлар. У Бактриянинг давлат дини сифатида тан олинган.

Зардуштийликнинг Шарқ мамлакатларида кенг ёйилиши Аҳмонийлар империяси даврига тўғри келади. Милоддан аввалги VI асрда Аҳмонийлар шоҳи Камбиз зардуштийликни давлат дини деб эълон қилган. Бу воқеа мазкур диннинг бутун империя ҳудудига ёйилишига шарт-шароит яратган. Диний таълимот янада ривожлантирган. Диний маросим ва урф-одатларни ишлаб чиқиш жараёни якунланган.

Зардуштийлик таълимоти асослари муқаддас Авесто (қадимги форс тилида – ўрнатилган, қатъий қилиб белгиланган қонун-қоидалар деган маъноларни англатади) тўпламида баён қилинган. Авесто матнини тўплаш ишлари тахминан 2700 йил олдин бошланган. Тўпламнинг матни дастлаб мидия, бактрия, сўғдиёна тилларида ёзилганлиги тахмин қилинмоқда. Милоддан аввалги IV асрда тўпламни тузиш ишлари якунланган, лекин матнига қўшимчалар киритиш асрлар оша давом этган. Шу боис Авесто биз учун ўзига хос йилнома вазифасини ўтайди.

Бизгача етиб келган Авесто матнларининг энг қадимги қўлёзмалари милодий III–IV асрларда дастхат қилинган. Шунингдек, Эрон ва Ҳиндистонда ҳозирги зардуштийлар жамоаларида қўлланиладиган муқаддас тўпламнинг матнларидан ҳам фойдаланилган. Зардуштийликка эътиқод қиладиган ҳар қайси элат ёки миллат Авестога қўшимчалар киритганлари сабабли матнларда тафовутлар бўлиши мумкин. Европа олимлари таржима қилган муқаддас тўпламнинг нусхалари асосан Ҳиндистондаги зардуштийлар жамоаларида сақланиб қолган нусхаларидир.

Тарихий манбаларда қайд этилишига кўра, Аҳмонийлар империясини ва Марказий Осиёнинг бир қисмини босиб олган македониялик

¹ Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. – Т., 1994. – Б. 105.

Искандар Зулқарнайн (милоддан аввалги 334–327 йиллар) 12 минг буқа терисига ёзилган Авестонинг нодир нусхасини қўлга киритган. Матнлар Искандарда катта қизиқиш уйғотган. Шу боис унинг бир қисмини грек тилига таржима қилдирган. Таржима қилинмаган матннинг катта қисми эса йўқ қилинган. Лекин Авесто матнининг кенг қўламда йўқ қилиниши исломнинг ёйилиши давридан бошланган.

Авесто 21 қисм (наск)дан иборат тўплам бўлиб, бизга қадар унинг тўртта қисми етиб келган: «Вандидот», «Ясна», «Виспрат», «Яшт» насклари¹.

Ясна наски худоларга ҳамду сано, муножот ва қурбонлик қилиш дуоларидан тузилган. Унинг матни 72 бобга бўлинган бўлиб, бизгача тўлиқ етиб келмаган. Зардуштнинг шеърӣ услубда ёзган хатнома (гот)лари 17 боб ҳажмда шу қисмга киритилган.

Яштлар наски – зардуштийларнинг худоларини мадҳ этувчи қўшиқ. Ахура Мазда яратган маъбуд ва маъбудалар (Авестода язатлар деб юритилади) шаънига ўқиладиган дуо ва алқов шеърларидан тузилган. Наск 22 бобдан иборат бўлиб, шундан 10 таси сақланиб қолган.

Виспорад наски (барча боблар деган маънони англатади) яштларга қўшимча тарзда ёзилган бўлиб, 25 бобдан иборат. Унинг қисмлари бизгача тўлиқ етиб келмаган. Виспорад намоз вақтида ўқиладиган оят ва суралардан, оламни билишга оид панд-насиҳатлардан тузилган.

Вандидот (вийдаивадота сўзининг ўзгарган шакли бўлиб, девларга қарши қонун деган маънони англатади) 22 бобдан иборат бўлиб, улар бизгача тўлиқ етиб келган. Вандидот асосан девларни маҳв этишга мўлжалланган дуолар, покланиш тартиби, Ахура Мазда ва Зардуштнинг савол-жавобларидан тузилган.

Авесто матнининг ҳажми жуда катта бўлиб, диндорларга тушуниш жуда қийинлиги сабабли, диний таълимотнинг асосий ғояларини қисқа ва содда тилда баён қилувчи китобга эҳтиёж туғилган. Тарихий зарурат натижасида диндорлар кундалик ибодатларда фойдаланадиган дуолар ва бошқа асосий диний маросимлардан тузилган «Хурда Авесто» («Кичик Авесто») тўплами яратилган. Унда бизгача етиб келмаган наскларнинг матнлари ҳам мавжуд.

Авестода Ўрта Шарқ давлатларининг милоддан аввалги II минг йилликнинг бошларидан милодий I минг йилликнинг ўрталаригача ва ундан кейинги тарихий даврлари тўғрисидаги маълумотлар мавжуд.

¹ Қаранг: Авесто: Яшт китоби / М. Исоқов таржимаси. – Т., 2001. – С. 4.

Матнга қадимги даврнинг халқ оғзаки ижоди намуналари (афсоналар, ривоятлар, эртақлар ва маталлар) киритилган. Унда маъбуд ва маъбудаларнинг вазифалари, ўзаро курашлари ва тақдирлари акс эттирилган.

Муқаддас Авесто диний ва илмий аҳамиятга эга ёзма манбадир. Унда зардуштийлик қабул қилинган қадимги давлатларнинг иқлими, географик ўрни, хўжалиги, уларда яшаган қабилалар ва элатларнинг урф-одатлари, анъаналари, ўзаро алоқалари тўғрисида маълумотлар мавжуд.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, зардуштийлик ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, мулкӣ тенгсизлик, синфлар ва давлат билан боғлиқ янги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий муносабатларни акс эттирувчи диний таълимот вазифасини бажарган. Унинг юзага келишида Зардуштнинг хизмати катта бўлган ва диний таълимотида адолат, ахлоқ, масъулият, мустақил фикрга ҳурмат, софлик каби қадриятлар устуворлиги сабабли у катта ҳудудга ёйилган, асрлар оша одамлар онгида сақланиб қолган.

Мустақиллик йилларида мазкур битикнинг аҳамиятига муносиб баҳо берилди. Авестонинг 2700 йиллигига бағишлаб халқаро илмий анжуман ўтказилди. Оммавий ахборот воситаларида қатор илмий ва илмий оммабоп мақолалар чоп этилди, туркум кўрсатувлар ва радио-эшиттиришлар тайёрланди.

Зардуштийлик таълимоти ва маросимлари

Зардуштийлик таълимотига биноан, борлиқ ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, адолат ва адолатсизликлар каби қарама-қаршиликлардан ташкил топган. Бу қарама-қаршиликлар табиат ва жамиятда турлича кўринишда намоён бўлади. Табиатда улар ҳаёт ва ўлим, иссиқлик ва совуқлик, ёруғлик ва зулмат кучларини ифода этади. Ижтимоий ҳаётда улар адолат ва адолатсизлик, қонунга итоаткорлик ва қонунларга бўйсунмаслик сингари кўринишларида намоён бўлади.

Ҳарама-қаршиликлар воқеа ва ҳодисаларнинг манбаидир. Яхшилик ва ёмонлик, иссиқлик ва совуқлик каби кучлар ўртасида тўхтовсиз кураш боради. Бу кураш ҳудодлар даражасида ҳам мавжуд. Донишманд худо Аҳура Мазда – эзгулик ва яхшилик тимсоли. Аҳура Маздани Авестода йигирма сифатга эга илоҳ деб таърифланади. Бу Аҳура Мазданинг гўзал исмларидир.

Аҳура Мазда борлиқни яратувчи ва ҳамма нарсани биладиган олий худодир. У ўзини яхши иши ва яхши сўзлари билан намоён қи-

лади. Ахура Мазда одамларга ёмонлик қилмайди, уларни фақат эзгу ишларга даъват этади. Зардуштнинг талқинида Ахура Мазда олий ибтидо бўлиб, унинг турмуши одамларникидан фарқ қилади. Уни ҳеч ким яратмаган, оиласи йўқ, дунёдаги барча воқеа-ҳодисалардан хабардор, улар Ахура Мазданинг хоҳиши билан содир бўлади.

Ахура Маздага дунёдаги барча ёмонликларнинг тимсоли – Ахриман (ёвуз рух) қарши туради. Ахура Мазда Ахриман (Анхра Майнйу)ни одамларнинг ибрат олишлари учун ўз жисмидан яратган. Шу боис у Ахура Маздага қарши туради, дунёда ёмонлик, зулм ва зулматнинг яхшилик ва ёруғлик устидан ғалаба қилиши учун курашади. Донишманд худо дунё ва ундаги ҳаётни, ёруғликни, умуман, барча ижобий воқеликларни яратган бўлса, ёвуз рух ўлим, зулмат, совуқлик ва одамларга зиён-заҳмат етказувчи жонзодларни яратган.

Эзгулик илоҳи Ахура Мазда ва ёвузлик руҳи Ахриман ўртасидаги кураш фақат уларнинг ўзларига хос эмас. Бу курашда уларнинг ёрдамчилари ҳам иштирок этади. Ахура Мазда аввало олти нафар энг яқин ёрдамчиларига таянади. Жумладан, Воху Манах (эзгу фикр) пода ва чорвани, Аша Ваҳишита (юксак ҳақиқат) оловни, Ҳашатра Варья (муносиб қудрат, ҳокимият) маъданларни, Сиэнта Армати (муқаддас итоат) ерни, Амэрэтат (мангулик) ўсимликлар дунёсини бошқарган. Шунингдек, у ўзига йўлдош илоҳларни яратган. Улар Митра, Анаҳита, Сароши (итоаткорлик, интизом), Аши (тақдирни белгиловчи худо) ва бошқалардан иборат бўлиб, Ахура Мазданинг ёвузликка қарши курашида унга ёрдам берган. Ахура Мазда яратган худоларнинг айримлари кейинчалик диний тизимда катта нуфузга эга бўлган. Масалан, Митра (куёш худоси) одамларнинг ҳимоячиси сифатида Эронда Ахура Мазданинг ўрнини эгаллаган. У зардуштийликдан ташқари бошқа динларда ҳам қабул қилинган. Масалан, Ҳадимги Греция ва Ҳадимги Римда Митра кенг тарқалган.

Ёвуз рух Ахриман ҳам Ахура Маздага қарши курашда ёлғиз эмас. Унга ёвуз рухлар (девлар), сеҳргарлар, ёмон ҳукмдорлар ёрдам беради. Улар табиатнинг тўрт унсури – олов, ер, сув, ва осмон (ҳаво)га зарар етказадилар. Ёвуз ҳукмдорлар бировни кўролмаслик, ялқовлик, ёлғон, нифоқ сингари бошқа иллатларни жамиятда мустаҳкамлашга, кишиларга тарқатишга интилади.

Зардуштийлик таълимотида ахлоққа катта эътибор берилади, кишининг маънавий баркамоллиги қадрланади, одамларни имон-этиқодли бўлишга даъват этилади. Фақат имонли одам эзгуликни ёвуз-

ликдан фарқлай олади. Зардуштийлик имони фикрларнинг софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлигига асосланади.

Одамлар тозаликка ва тартиб-интизомга қатъий риоя қилишлари керак. Кишилардаги меҳр-шафқат, ота-она, оила ва Ватанга муҳаббат, миннатдорлик ҳис-туйғулари улуғланади. Ота-онадан фарзанд олдидаги бурчини бажаришлари талаб қилинади. Битта динга эътиқод қиладиган одамлар бир-бирларига ёрдам беришлари, ҳамжихатликда ва аҳилликда яшашлари лозим. Ахура Мазда одамларни меҳнатни севиш, ерга ишлов бериш ва чорвани кўпайтиришга даъват этади. Дунёда моддий бойликларнинг кўпайиши зулм ва ёвузликнинг йўқолишига хизмат қилади.

Зардуштийлик таълимотида маънавий қадриятларни жамиятда қарор топтириш муаммоси алоҳида аҳамиятга эга. Дин кишиларни ҳалол яшашга даъват этса-да, ўз ҳаёт йўллари эркин танлашларига тўсқинлик қилмайди. Одамлар ахлоқий танлов эркинлигига эга. Худодар даражасида яхшилик ва ёмонлик тарафдорлари ўртасидаги курашнинг натижасига одамларнинг қайси тарафни танлашлари ҳам таъсир этади. Зардуштийликда инсонлар худодар ўртасидаги курашнинг ожиз кузатувчиси эмас, балки бу жараённинг муҳим иштирокчилари бўлади. Ҳар бир киши ҳаёт йўлини мустақил танлайди ва ахлоқий танлови учун нариги дунёда ва охиратда шахсан жавобгар бўлади. Одам ҳаёт йўлини эркин танласа-да, унинг тақдири азалдан белгиланган.

Диний ақидаларда ғайридинлар ва уларни таъқиб қилиш ёки қилмаслик тўғрисида ҳам ҳеч нима дейилмаган. Диний эътиқоди турлича бўлган одамларнинг тинч-тотув яшашлари рағбатлантирилган. Жамиятда диний муроса ва ҳамкорлик ҳукмронлик қилган.

Диний таълимотда дунёнинг тузилиши тўғрисидаги қарашлар катта аҳамиятга эга. Инсоният тарихи 12 минг йилдан иборат ва тўрт босқичга бўлинади. Уларнинг ҳар бири 3 минг йил давом этган.

Биринчи босқичда руҳ, ғоя ва нарсалар бўлмаган. Аста-секин ибтидоий бўшлиқдан кейинчалик ерда юзага келган нарса ва ҳодисаларнинг дастлабки белгилари шаклланган.

Иккинчи босқичда Донишманд худо (Ахура Мазда) осмон, юлдуз, ой, қуёш, табиат, Одам Ато (Йима) ва биринчи муқаддас буқа (Геуш урван) кабиларни яратган. Йима (Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонида Жамшид деб аталган) худо Ахура Маздани илк бора тан олган киши. Йима инсониятнинг аждоди бўлиб, барча одамлар ундан тарқалган. Муқаддас буқадан ҳайвонот дунёси вужудга келган. Ахри-

ман ҳам Ахура Маздага қарама-қарши коинотда планеталар ва кометаларни, ерда чўллар, ваҳший ҳайвонлар, касаллик қўзғатувчи жонзодларни яратган. Ҳарама-қаршиликларнинг коинотдаги ва ердаги тўқнашувидан бутун борлиқ ҳаракатга келган.

Учинчи босқичда Авестода қайд этилган персонажларнинг фаолияти бошланган. Йима одамлар ва чорвани оламнинг сув босиши фалокатидан қутқарган ҳамда Ахура Мазда ёрдамида одамларга раҳбарлик қилган. Дунёда яхшиликнинг тантанасига хизмат қилган. Йима подшолигида одамлар шараф уйи (жаннат)да ёмонлик, адолатсизлик, ёвузлик, касаллик ва ўлимнинг нима эканлигини билмай, бахтли ҳаёт кечирганлар. Шу боис Йиманинг ҳукмронлик даври Авестода «олтин аср» деб аталади. Йима даврида одамлар ер ҳайдаб, деҳқончилик қилганлар ва чорва урчитганлар.

Вақт ўтиши билан Йима одамларга кўрсатган яхшиликларидан ғурурланиб, манманлик, ўзгалар дардига бефарқлик йўлига кирган. Мансабпарастлик ва ўз имкониятларига ортиқча баҳо бериши оқибатида Ахура Мазданинг насиҳатларини бажармай қўйган. Оқил худо ман этган муқаддас буқани ов қилиб, унинг гўшtidан таом тайёрлашни буюрган. Манманлик, ўзбошимчалик ва ман этилган ишларни содир этганлиги учун Ахура Мазда Йима ва унинг авлодларини жазоланган. Одамлар жаннатдан чиқарилган, тирикчилик ташвишлари, ебичиш зарурати, касалликларга дучор этилганлар, боқийлик имтиёзидан маҳрум қилинганлар. Учинчи босқичнинг охирларида Зардуштнинг фаолияти бошланган ва Зардуштнинг вафотидан кейин учинчи босқич тугаган.

Тўртинчи босқичнинг ҳар минг йилида дунёга учта халоскор (пайғамбар) келади. Уларнинг охиргиси – Осўшйант охиратда дунёга келиб, барча имонлиларнинг руҳларини биҳиштга етаклайди, гуноҳкор бандалар учун худо Ахура Маздадан мағфират сўрайди. Охиратда ёвуз руҳ енгилиб, яхшилик ёмонликнинг устидан узил-кесил ғалаба қилади. Дунё эритилган темир билан софланиб қайта курилади. Ердаги ҳаёт тубдан ўзгаради. Яхшилик тантана қилади, ёмонлик ва ўлим йўқолади. Гуноҳкорлар ўзларининг содир этган ёмонликлари учун пушаймон бўлиб, худодан кечирим сўрайдилар. Янгиланган дунёда ёмонлик йўқ қилинганлиги сабабли гуноҳкорлар кечирилади, абадий роҳат-фароғат жамияти барпо этилади.

Охиратда зиддиятларга тўла олам йўқ қилинса ҳам одамлар ундан кўрқмасликлари керак. Зеро, охиратда кишиларнинг азалий орзу-истаги ҳисобланувчи бахт, адолат, тинчлик ва тенгликка асосланган

жамият курилади. Дунё тамоман ўзгаради ва ундан ёмонликлар бутунлай йўқолади.

Зардуштийлик таълимотида ҳаёт ва ўлимга муносабат тўғрисидаги қарашлар таъсирида ўзига хос кўмиш маросими вужудга келган. Диний ақидаларда қайд этилишига кўра, одамнинг вафот этиши ёвуз кучларнинг эзгуликдан устун келганлиги оқибатидир. Шу боис танани ёвузликдан халос қилиш керак. Ёмонликлар тананинг чириши жараёнида йўқолади. Ёмонликлардан халос бўлмаган танани муқаддас табиат унсурлари саналувчи ерга, оловга ва сувга ташлаш мумкин эмас. Марҳумни сўнгги манзилига қўйишдан олдин софланиш (кўмиш) маросими ўтказилган. Диний ривоятларга кўра, одам вафот этганидан тўрт кун ўтгач унинг руҳи танани тарк этиб, ёш аёл қиёфасидаги фариштанing кузатувида нариги дунёга ўтади. Кўмиш маросими ҳам шунча вақт ўтганидан кейин бажарилган. Марҳумнинг жасади эрта тонгда қуёш чиқмасдан олдин темир замбилга ортилиб қоҳин ва яқин қариндошларинing кузатувида Индамаслар минораси деб аталадиган мазорга олиб борилган. Индамаслар минораси унча катта бўлмаган бино бўлиб, баландлиги 4,5 метрни ташкил этган. Бинонинг поли марҳумни кўмиш майдони вазифасини бажарган. Майдон ёш болалар, аёллар ва эркакларнинг жасади қўйиладиган қисмлардан иборат бўлган. Марҳумнинг жасади маълум муддатга шу ерга қўйилган. Жасаднинг софланиши (чириши) жараёнини тезлаштириш мақсадида йиртқич ҳайвонлар (асосан итлар)дан фойдаланилган. Йиртқич ҳайвонлар жасадни ғажиб бўлганидан кейин қолган суяклар йиғиб олиниб, миноранинг ўртасида қурилган қудуққа ташланган ёки сопол идиш (ассуарий)га солиниб, науслар деб аталадиган ер остида қурилган иншоотларга кўмилган.

Зардуштийликда табиат унсурлари тупроқ, сув, ҳаво ва олов муқаддаслаштирилган. Уларни ифлослантириш кечирилмайдиган гуноҳ саналган. Муқаддас табиат унсурлари қаторида олов алоҳида ўринга эга. Ахура Мазданинг рамзий белгиси ҳам олов бўлган. Шу боис зардуштийлар баъзан оташпарастлар деб аталган.

Зардуштийлар ибодатхоналарида муқаддас олов ёниб турган. Ибодатхонада муқаддас олов учун икки метр баландликдаги, тўрт поғонали супа қурилган. Олов супанинг марказида мисдан қуйилган ўчоқда ёқилар эди. Супадаги олов доимо ёниб туришини қоҳинлар назорат қилиб турган. Қоҳин оқ матодан тикилган кўйлак, бош кийим, буруни ва оғзини ёпиб турадиган ниқоб тақиб (ҳозирги жарроҳ шифокорларнинг муолажа вақтида киядиган кийимига ўхшаш) олов-

нинг олдига яқинлашиши мумкин эди. Ибодатхонага сиғинишга келган диндорлар муқаддас оловни кўриш имкониятига эга эмас эди. Улар муқаддас оловнинг аксини ёки шуъласини кўриши мумкин бўлган. Муқаддас олов аввало шаҳар ибодатхоналарига, улардан қишлоқ ибодатхоналарига ва ундан кейин диндорларга берилган. Ибодатхоналардаги оловлар аҳамияти жиҳатидан фарқ қилган. Ҳар қайси ҳукмдор ўзининг оловига эга бўлган.

Муқаддас оловнинг жуда кўп турлари бўлиб, Эронда адолат илоҳи Варахрам (Бахром)нинг олови алоҳида улуғланган. Бу олов жамиятнинг турли табақалари вакиллариининг ўчоғи ва бошқа манбалар (ўн олти оловдан)дан тўпланган. Оловнинг энг қадрлиси яшин тегиб ёнган дарахтдан олингани ҳисобланган.

Табиат унсурлари каторида олов билан бирга сувга катта эътибор берилган. Сувнинг ҳаёт манбаи эканлиги аҳолиси асосан сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик билан шуғулланувчи минтақамиз учун алоҳида аҳамият ва мазмунга эга эди. Шу боис сувни эъзозлаш ва ундан тежамкорлик билан фойдаланишга илоҳий тус берилган. Сувни ифлослантириш, яъни унга турли (нотоза) нарсаларни ташлаш, беҳудага исроф қилиш оғир гуноҳ саналган. Ёмғир ёғаётган вақтда одамларнинг ерни ва сувни ифлос қилмасликлари учун ҳатто уйдан ташқарига чиқишлари тақиқланган.

Зардуштийликда ўзига хос ибодат қилиш маросими шаклланган. Диндорлар Ахура Маздага бир кунда беш марта сиғинганлар. Ибодат жануб томонга қараб, тоза жойда ва ёмон ерлардан йироқда бажарилган. Зардуштийлар эрта тонгда, уйдан чиқиш ва кириш вақтида, софланиш, кечки уйқудан олдин ҳамда диний маросимларни бажариш вақтларида ибодат қилганлар.

Зардуштийликда тозаликка эътибор диний ақида даражасига кўтарилган. Тозалик ҳам жисмоний, ҳам маънавий аҳамиятга эга бўлган. Маънавий тозалик кишининг ички маданияти, адолат, ҳақиқатни сўзлаш, инсонпарварлик, меҳр-шафқатлилик сингари умуминсоний ахлоқ нормаларидан иборат. Жисмоний тозалик деганда покиза, тоза ва ораста яшаш билан бирга, муқаддас нарсаларни ҳам ифлослантирмаслик тушунилган. Нотоза (ёвузлик тимсоли) деб қабул қилинган ўсимликлар, ҳайвонлар ва ҳашаротларга, ўлган одамнинг маййитига тегишиш гуноҳ ҳисобланган. Бунга йўл қўйган киши мураккаб софланиш маросимидан ўтказилган. Нотоза ишларни бажарадиган кишилар жамиятда энг паст табақани ташкил этганлар. Улар ўлган одамнинг маййитини ювиш, тобутни қабрга кўтариб бориш каби «нотоза» иш-

ларни бажарганлар. Мазкур табақа вакиллари бошқа гуруҳлардан алоҳида яшаганлар. Уларнинг жамоат фойдаланадиган сув манбаларига яқин келишлари ва ҳатто соялари тушишига ҳам йўл қўйилмаган.

Заруштийлар жонзодларни ҳам нотоза ва тоза турларга ажратганлар. Нотоза деб қабул қилинган ҳайвонларга яқинлашган киши софланиш маросимидан ўтказилган. Тоза ҳайвонлардан ҳўжаликда фойдаланилган. Ҳони оқизиб юборилган тоза ҳайвонларнинг гўшти истеъмол қилинган.

Жамиятда табақалар ўртасидаги иқтисодий ижтимоий ва ҳуқуқий тенгсизликка қарамасдан хотин-қизлар унинг тўла ҳуқуқли аъзоси ҳисобланган. Тарихий манбаларда қайд этилишига кўра, хотин-қизлар эркаклар билан бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга ва оилада ўз мулкани эрининг хоҳишидан қатъи назар мустақил мерос сифатида қолдириши мумкин бўлган. Зардуштийлик аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқлигини мустаҳкамлаган.

Зардуштийликка эътиқод қилувчилар жуда кўп диний маросимларни бажаришган. Диний маросимларга эса коҳинлар раҳбарлик қилган. Маросимларнинг кўплиги коҳинларнинг моддий жиҳатдан муҳтожликни билмай яшашларига имкон берган. Коҳинларнинг жамиятдаги мавқеи жуда баланд бўлиб, улар алоҳида табақани ташкил этган. Шунинг учун коҳинлик отадан фарзандга мерос бўлиб ўтган. Коҳин ўз фарзандини ёшлигидан бўлғуси касбга тайёрлаб борса-да, номзод узоқ вақт ўқитилган ва бир неча босқичдаги синовлар ҳамда покланиш маросимларидан ўтказилган. Фақат кўп босқичли синовлардан муваффақият билан ўтган касбга даъвогарларгина коҳинлик мартабасига муяссар бўлган.

Диний маросимлар ибодатхоналар, очик майдонлар ва диндорларнинг уйларида ўтказилган. Зардуштийлик вужудга келган дастлабки даврларда оммавий диний маросимлар очик майдонларда ва диндорларнинг уйларида ўтказилган. Дастлаб ибодатхоналарнинг қурилиши Аҳмонийлар империяси давридан бошланган. Ибодатхоналар «олов уйлари» деб аталган. Уларнинг режаси бир хил бўлиб, тош ёки пахсадан қурилган. Бинонинг ички ва ташқи қисмидаги деворлари сувоқланган. Биноларда қимматбаҳо безакларнинг йўқлиги сабабли кўриниши бошқа жамоат биноларидан деярли фарқланмаган. Ибодатхонанинг марказида доимо олов ёниб турадиган хужра бўлган.

Аҳмонийлар давригача зардуштийликда худоларнинг тасвири акс эттирилмаган. Айнан шу вақтдан бошлаб худо Аҳура Мазданинг қиё-

фаси Оссурия давлатининг бош худоси кўринишида тасвирланган. Ибодатхоналарда Ахура Маздадан ташқари бошқа худолар ва ҳукмдорларнинг ҳайкаллари қўйилган. Аҳмонийлар подшоси Артаксеркс II (милоддан аввалги 404–359) ҳукмронлиги даврида сув ва ҳосилдорлик маъбудаси Анахитага бағишланган ибодатхоналар қурилган ва уларга маъбуда ҳайкаллари жойлаштирилган.

Зардуштийлик Марказий Осиёда бошқа динлар билан узоқ давом этган рақобатларга бардош берган. Бу борада муваффақиятга эришган бўлса-да, бошқа диний эътиқодларни минтақадан тўлиқ сиқиб чиқариб, ўз ҳукмронлигини ўрнатишга интилмаган. Ишлаб чиқариш кучлари ривожланиш даражасининг пастлиги, вилоятларнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан биқиклиги бунга имкон бермаган. Одамлар янги динни қабул қилиш билан бирга ўзларининг анъанавий эътиқодини ҳам сақлаб қолганлар. Муайян минтақада зардуштийлик кенг тарқалган бўлса-да, бошқа диний эътиқодлар ҳам сақланиб қолган.

Диний эътиқоддаги хилма-хиллик ҳукмдорларнинг муайян динни танлашдаги эркинликларида ҳам кузатилган. Македониялик Искандар ва унинг ворислари минтақамизда Олимпия худоларига сиғинишни қўллаган бўлсалар, Кушон давлати ҳукмдорлари буддавийликни қабул қилиб, уни мамлакат ҳудудида кенг ёйишга ҳаракат қилганлар. Сосонийлар давлати ҳукмдорлари зардуштийликни ҳар тарафлама қўллаб қувватлаганлар. Бутун мамлакат ҳудудида кўплаб олов уйлари қурилган. Милодий VIII асрнинг бошларида Марказий Осиёнинг бир қисмини босиб олган Араб халифалиги давлати исломлаштириш сиёсатини олиб борган. Исломдан ташқари барча диний эътиқодлар тақиқланган. Зардуштийлар ибодатхоналари бузиб ташланган ёки масжидларга айлантирилган. Зардуштийлик эътиқодини сақлаб қолганлар «кофирлар» деб эълон қилинган. Уларнинг фуқаровий ҳуқуқ ва эркинликлари чекланган, махсус солиқ олинган ва мажбуриятлари талаб қилинган.

Зардуштийлик ислом сиқувида катта талафот кўрса-да, йўқолиб кетмаган. Зардуштийликка содиқ диндорлар жамоалари яшаш учун ноқулай жойлар (дашт ва чўллар)га, бошқа мамлакатларга кўчирилган. Эронда ҳозир ҳам унга сиғинадиган уруғлар мавжуд. Минглаб зардуштийлар Ҳиндистонга кўчиб ўтганлар. Ҳиндистонлик зардуштийлар форслар деб аталган. Вақт ўтиши билан улар маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетганлар. Фақат коҳинлар диний эътиқодларига содиқликни сақлаб қолганлар.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, зардуштийлик нафақат жамиятда соғлом турмуш тарзини қарор топтиришга, балки Шарқ давлатларида ахлоқий қадриятларни кенг ёйишга хизмат қилган. Одамларнинг маънавий қадриятларга амал қилиб яшашлари, жаннат ва дўзах, қиёмат, одамнинг қайта тирилиши ва илоҳий давлатнинг яратилиши сингари ғоялари кейинчалик христианлик ва ислом дини таълимотларининг ишлаб чиқирилишида муҳим манба вазифасини ўтаган.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Зардуштийликнинг вужудга келиши сабаблари нималардан иборат?
2. Авесто матни неча қисмдан иборат ва уларнинг мазмунини тушунтиринг?
3. Авестонинг илмий аҳамиятини тушунтириб беринг.
4. Нима сабабдан зардуштийлик яккахудолик дини ҳисобланади?
5. Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашда инсон қандай ўринни эгаллайди?
6. Нима сабабдан зардуштийлар баъзи манбаларда оташпарастлар деб аталади?
7. Зардуштийликнинг исломга таъсирини қандай исботлаш мумкин?
8. Зардуштийлар қандай диний маросимларни бажарганлар?

5-мавзу
**БУДДАВИЙЛИК ВА ҲИНДУИЗМ: ДУНЁҲАРАШ, ИЖТИМОИЙ
АСОСЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ**

Буддавийликнинг моҳияти ва хусусиятлари

Жаҳон цивилизациясининг қадимги марказларидан бири бўлган Ҳиндистонда милоддан аввалги VI асрда буддавийлик (санскрит тилида *buddha* – осойишталикка ва буюк ҳақиқатга эришган деган маъноларни англатади) дини юзага келган. Янги диний таълимотнинг вужудга келиши турли сабаблар билан боғлиқ бўлган. Милоддан аввалги VI асрда ўнлаб майда князликларга бўлиниб кетган Ҳиндистонда давлат ҳокимиятини марказлаштиришга ҳаракатлар кучайган. Ҳиндистон жамиятининг жуда кўп касталар (португал тилида *casta* – ирк, уруғ, табақа)га бўлиниб кетишига сабабчи бўлган брахманизм бундай жараёнларни рағбатлантирмаган. Шу боис бир-биридан сунъий равишда ажратиб ташланган касталарни (Ҳиндистонда варна деб аталади) умумий мақсад атрофида бирлаштиришга туртки берувчи мафкурага зарурат туғилган.

Милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида Ҳиндистоннинг Шимолий ва Марказий қисмини босиб олган орий қабилаларининг диний эътиқоди ва маҳаллий қабилалар динларининг синтези натижасида вужудга келган брахманизм ҳинд жамиятининг касталарга бўлинишини муқаддаслаштириши билан бирга, диний таълимотнинг тилсимотларини, ҳукмрон брахманлардан ташқари бошқа касталарни таништиришни истамаган. Давлатчилик ривожланишининг илк босқичларида бундай ҳолат ҳеч кимни ажаблантирмаган бўлса-да, кейинчалик давлат ҳокимияти тимсолида ўз қўлида куч ва моддий бойликларни тўплаган табақалар (кшатриялар ва бошқалар) диний тилсимотлар тафсилоти, илоҳий ҳақиқатга эришиш, ҳаёт ва ўлим муаммолари билан бевосита танишишга қизиқа бошлаганлар.

Милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмида Ҳиндистонда турли табақаларнинг диний таълимотни ўрганишга интилишларининг кучлилиги ўша даврда маънавий маданиятнинг юксак даражада ривожланганлигидан далолат беради.

Буддавийликка тарихий шахс, кшатрия кастасининг вакили Сиддхартха Гаутама (гаутама сўзи уруғнинг номидан олинган) асос солган. У Шимолий Ҳиндистондаги Шакья князлигининг шахзодаси бўлган. Диний ривоятларга кўра, Сиддхартханинг онаси илоҳий равишда унга ҳомиладор бўлади (онасининг тушида биқинига фил кириб

кетади, фарзандини ҳам биқинидан туғади). Бола туғилганидан кейин онаси вафот этади. Суюкли хотинидан жудо бўлган отаси Сиддихартха Мудсхадана фарзандининг тарбиясига жиддий эътибор беради. Натижада Сиддихартха Гаутама ўз даврининг ўқимишли кишилардан бири бўлиб етишади. Ўша вақтдаги етук мураббийларнинг тарбиясини олган ўсмир балоғат ёшига етганидан кейин билимини янада кенгайтириш ва илоҳий ҳақиқатни англаш мақсадида тарки дунё қилади (ўша даврда илоҳий ҳақиқатга фақат шу йўл билангина эришиш мумкин деган ғоя бўлган) ва бу давр олти йил давом этади. Бенарес шаҳри ёнида медитация билан шуғулланган Сиддихартха Гаутамага кунларнинг бирида буюк ҳақиқат аён бўлади ва у буддага айланади. Шу вақтдан бошлаб у одамлар орасида ўзининг таълимоти (Бенарес даъвати)ни тарғиб қила бошлайди.

Сиддихартха Гаутама асос солган буддавийлик таълимоти брахманизм ақидалари негизида ишлаб чиқилган. Бунда, асосан, рухнинг абадийлиги ва танадан танага кўчиши – сансара, унинг бир танадан бошқасига кўчиши – карма ва карманинг қандай бўлиши кишининг ҳаёт йўли, яъни дхармага боғлиқлиги каби таълимотлар қабул қилинган.

Буддавийлик таълимотига биноан, чексиз қайта туғилишлар занжири (сансара)ни узиб ташлаши мумкин. Сансара занжиридан чиқиб кетиш ҳар бир диндорнинг туб мақсади бўлиши керак.

Буддавийлик брахманизм таълимотининг асосларини қабул қилиши билан бирга, унга мухолиф дин ҳам бўлган. Биринчи навбатда, буддавийлик брахманизмга хос бўлган бойлик, ҳокимият ва ҳаётий лаззатларга интилишлардан воз кечиб, улардан халос бўлишнинг ўртача йўлини танлаган. Бойлик, ҳаётий лаззатларга хирс қўйиш каби-лар тубанлик ва маънавий бузилишларга олиб келади, унинг антиподи жайнизмнинг ихтиёрий зоҳидлик ғояси ҳам инсонийлик руҳига муносиб эмас деб ҳисобланган. Брахманизмда рухнинг кўчишини фақат брахманлар тўхтатиши мумкинлиги тўғрисидаги ақида қабул қилинган.

Буддавийликда кишининг қайси табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, илоҳий ҳақиқатга эришиши мумкинлиги қайд этилган. Шунингдек, илоҳий ҳақиқатга индивидуал асосда эришиш йўли қабул қилинган. Индивидуал халос бўлиш йўли одамларнинг ўз тақдирини ўзгартириши мумкинлигига ишончини мустаҳкамлайди, индивиднинг ички дунёсини дин талаблари асосида такомиллаштиришга имконият яратади.

Брахманизм жамиятнинг касталарга бўлинишини худо белгиланган қонун даражасига кўтарган бўлса, буддавийликда кишиларнинг табақавий тенгсизлиги инкор этилган. Ҳар бир инсон (тирик жон)да мутлақ руҳнинг бир зарраси мужассамлашганлиги сабабли худо олдида тенг ҳисобланган. Буддавийликдаги одамларнинг худо олдида тенглиги ғояси унинг кейинчалик жаҳон дини даражасига кўтарилиши учун шарт-шароит яратган.

Будда таълимоти қуйидаги тўртта буюк ҳақиқатга асосланади:

- 1) ҳаёт изтироблардан иборат;
- 2) изтиробларнинг манбаи – эҳтирос ва истакларга тўла ҳаёт;
- 3) изтироблардан нирванага (санскрит тилидан сўзма-сўз таржимаси – ўчиш, сўниш деган маънони англатади) эришиш орқали халос бўлиш мумкин;
- 4) ҳақиқатни англаш ва нирванага эришишнинг йўли мавжуд.

Диний таълимотда ҳаётнинг изтироблардан иборат эканлиги қайд этилади. Изтироблар кишини доимо таъқиб қилади. Одамлар ўз манфаати ва эҳтиёжларини таъминлаш учун доимо тўсиқлар ва қийинчиликларни енгиб ўтишга мажбур бўлади. Мақсад сари ташланган ҳар бир қадам тўхтовсиз равишда янгидан-янги изтиробларни вужудга келтиради. Киши изтироблардан халос бўлиш учун эҳтирос ва истакларидан воз кечиши керак.

Будда изтироблардан халос бўлиш ва нирванага эришишнинг саккиз босқичли йўлини ишлаб чиққан:

- 1) тўғри эътиқод – ҳаётнинг изтироблардан иборат эканлигини идрок этиш, истак ва эҳтиросларни онгли равишда чеклаш;
- 2) тўғри йўл – киши ўз ҳаёт йўлини тўғри танлай билиши;
- 3) тўғри сўз – инсоннинг гапи самимий ва адолатли бўлиши;
- 4) тўғри иш – куч ишлатишга йўл қўйилмаслиги;
- 5) тўғри ҳаёт – тинч, покиза ва адолатли яшаш;
- 6) тўғри фикр – инсон ўз фикрининг тўғри эканлигини назорат қилиши;
- 7) тўғри ният – ёмонликнинг жисмимизда мужассамлашганлигини билиш;
- 8) тўғри мушоҳада – медитация ва мушоҳада қилишнинг тўғри усулларини танлаш.

Киши бу босқичларни бирин-кетин ўзлаштиради, бир босқичдан бошқасига ўтиши билан ижтимоий ҳаёт занжирларидан озод бўлиб, маънавий эркинликка эришади, нирванага яқинлашади ва мутлақ руҳ (худонинг жисми)га қўшилишга тайёр бўлади.

Буддавийлик таълимотига кўра, нирвана киши ички дунёсининг шундай ҳолати, унда барча ҳиссиётлар, ҳаётӣ кўникмалар ва дунёга қизиқишлар сўнади. Одам ички ўзлигидан ва у орқали яшашга интилиш асосида руҳнинг тўхтовсиз қайта туғилишини ҳосил қилувчи сабаблардан халос бўлади. Киши ички эркинликка эга бўлади. Бу шундай эркинлик ва руҳӣ ҳолатки, унга эришган кишига ҳатто ҳудодлар ҳам ҳавас билан қарайди.

Нирванага эришиш йўли жуда мураккаб бўлиб, ташқи томондан ёрдам бўлмаса, киши мустақил равишда унга эриша олмайди. Шу боис бу йўлни танлаган кишиларга нирванага эришиш ҳолатида бўлган, лекин ўзи босиб ўтган йўлдан кўпроқ одамларнинг ўтиши учун ёрдам беришга тайёр турувчи авлиёсифат одамлар – бодхисатвалар (санскрит тилида – табиатан уйғотувчи, зиё берувчи киши деган маъноларни англатади) устозлик қилади.

Буддавийлик ҳар қандай кўринишдаги кескинликларга қарши бўлганлиги сабабли, нирванага эришиш йўлини танлаган кишидан албатта тарки дунё қилишни, ҳаёт қувончларидан воз кечиб, дунё кезиб юришни талаб қилмайди. Таркидунёликни танлаган одамлар одатда ибодатхона жамоалари – сангага бирлашиб яшайдилар.

Буддавийликда ибодатхоналар (ҳиндуларда сангалар деб аталади) руҳонийларнинг иерархия принципи асосида ташкил этилмаган ягона ташкилоти ва буддавийликни ташвиқот қилувчи маркази бўлиб қолган. Ибодатхоналарда жамоа аъзоларидан шахсий гигиенага амал қилишлари билан бирга, яшайдиган жойларининг тоза бўлиши ҳам талаб қилинган. Эркаклар сангалари билан бирга, аёллар сангалари ҳам ташкил этилган. Аёллар сангалари кам сонли бўлиб, асосан аҳоли пунктларига яқин жойларда қурилган. Бу ердаги диний маросимларни унга яқин турган эркаклар сангаларининг руҳонийлари бажарганлар.

Ибодатхоналарда руҳонийлар диний маросимларни бажариш билан бирга, диний маълумот олганлар, муқаддас ёзувлар матнини кўчирганлар ва бойитиб борганлар. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан милодий I асрнинг бошларида буддавийликнинг муқаддас китоби «Трипитака» (санскрит тилида – учта сават деган маънони англатади) ёзиб тугалланган.

Трипитака уч қисмга (питака) бўлинади ва қуйидагилардан иборат:

– «Виная питака» бешта китобдан тузилган бўлиб, унда сангаларни ташкил этиш принциплари, жамоага янги аъзоларни қабул қилиш

тартиби, роҳибларнинг турмуши ва диндорлар билан муносабатлари тартибга солинган;

– «Сутта питака» (сутралар савати) ҳажми бўйича энг катта қисм бўлиб, диний таълимот масалаларига бағишланган. Будда ва унинг шогирдларига тегишли ҳикоялар, панд-насихатлар, афсоналар тўпламидан иборат поэмалар ва уларга берилган шарҳлардан тузилган;

– «Абхидхамма питака» (дхарма савати) еттита китобдан иборат бўлиб, унда диний-фалсафий ва ахлоқий муаммолар баён қилинган. У Будда ваҳийлари сифатида талқин қилинган. Лекин у дастлабки икки қисмга нисбатан анча кейин яратилган ва айрим буддавийлик мазҳабларида муқаддас битик сифатида тан олинмаган.

Бошқа динлар қатори, буддавийлик ҳам оқим ва мазҳабларга бўлинади. Буддавийликда иккита асосий оқим мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

1) *ҳинаяна оқими* (санскрит тилида *hinayana* – кичик арава деган маънони англатади) халос бўлишнинг тор йўли бўлиб, мазкур йўлни танлаган диндорларнинг дунёвий ҳаётдан воз кечишлари ва роҳибликни қабул қилишлари талаб қилинади. Роҳиблар халос бўлиш ва нирванага эришишнинг индивидуал йўлидан бориб, архатлар (санскрит тилида *arhat* – авлиё одам деган маънони англатади) даражасига эришадилар. Архатлар нирванага эришган, яъни маънавий поклик ва ҳақиқатни билиши орқали изтироблардан халос бўлган ҳамда руҳнинг қайта туғилишини тўхтатган авлиёлардир. Ҳинаяна кишининг роҳибликни қабул қилмасдан самовий роҳат-фароғатга эришишини инкор этмайди. Лекин бундай ҳолат вақтинчалик деб ҳисобланади. Нирванага эришиши учун унинг руҳи қайта туғилиб, роҳиблик турмуш тарзини қабул қилишига тўғри келади;

2) *махаяна* (санскрит тилида *mahayana* – катта арава, буюк йўл деган маъноларни англатади) халос бўлишнинг кенг йўлидир. Махаянада бодхисатванинг (санскрит тилида – унинг моҳияти билимдир деган маънони англатади) мураббийлигида дунёвий киши маънавий покланиш қоидаларига амал қилса, нирванага эришиши мумкин деган ғоя мавжуд. Бу йўлни танлаган одам қуйидаги ахлоқ қоидаларига амал қилиши лозим:

- 1) жонзодларни ўлдирмаслик;
- 2) ўғрилиқ қилмаслик;
- 3) зино қилмаслик;
- 4) ёлғон гапирмаслик;

5) эҳтиросларни қўзғатадиган ичимликларни истеъмол қилмаслик.

Маҳаянада кишидан хулқ-атвор қоидалари ва жуда кўп диний маросимларни бажариш талаб қилинади. Маҳаяна архатлик ғоясини одамларга хос худбинликнинг бир кўриниши деб баҳолаб, бодхисатванинг руҳий мукаммаллик қоидаларига амал қилиш орқали нирванага тўлиқ эришиши мумкинлигини тарғиб қилади. Бодхисатвалар роҳиблар ёки дунёвий кишиларнинг нирванага эришишларига ёрдам берар экан, бундан бирон-бир манфаат кўзламайди. Улар изтироблардан халос бўлиб, илоҳий мукаммаллик даражасига етган ва руҳининг қайта туғилишини тўхтата олган бўлсалар ҳам, бу йўлдан яна кўпроқ кишиларни ўтказиш мақсадида яна қайта туғилаверадилар. Бодхисатвалар одамлар тарафида туриб, уларнинг зиммасидаги юмушларни енгиллаштириш, илтижоларининг бажарилишига кўмаклашиш каби ғайритабiiй кучга эга авлиёлар сифатида улуғланадилар. Шунинг учун маҳаянада диний маросим ва урф-одатларга катта эътибор берилади.

Буддавийликда кундалик, даврий ва киши ҳаётининг муҳим воқеалари билан боғлиқ бўлган маросимлар мавжуд. Кундалик маросимларга ҳар куни бажариладиган ибодат, роҳибларга озиқ-овқат улашиш ва бошқалар киради. Буддавийлар кундалик ибодатни икки марта – эрталаб ва кечқурун бажарадилар. Эрталабки ва кечқурунги ибодат ибодатхонада, уйда ёки бундай иш учун мос келадиган бошқа жойларда бажарилади. Ибодат вақтида Будда ҳайкали ёки унинг рамзий белгилари олдида муқаддас ёзувлардан сутралар (санскрит тилида – ип, калава деган маъноларни англатади; диний-фалсафiiй таълимотларнинг қисқача баёни) ифодали ўқилади, унга таъзим бажо келтирилади. Будда ҳайкали гуллар билан безатилади, шам ёқириб, хушбўй ҳидли исириклар тутатилади. Гуллар ибодат иштирокчиларига ҳаётнинг ўзгарувчанлигини, муаттар исирик ҳидлари эса уларга муносиб яшаш келажакдаги ширин онларнинг гарови эканлигини эслатиб туради. Шам илоҳий ҳақиқатга эришишнинг рамзий белгисидир. Кундалик маросимларга роҳибларга озиқ-овқат улашиш ҳам киради. Уларга моддий ёрдам бериш савоб ҳисобланади.

Даврий маросимларга бир ойда икки марта эҳтиёжларни чеклаш маросимини мисол келтиришимиз мумкин. Маросим эътиқоднинг мустаҳкамлигини, интизомни ва маънавий етуклик даражасини синашга йўналтирилган. Бундай кунларда роҳиблар интизом тўғрисидаги низом қоидаларини тарғиб қиладилар, бу қоидаларга содиқ экан-

ликларини шахсий ҳаётлари билан намойиш этадилар. Рухонийлар шахсий хизматлари ва савобларини одамлар билан бўлишиш мақсадида уларга сув сепадилар. Одамлар яхшиликларини аجدодлари билан баҳам кўриш мақсадида ерга сув сепадилар.

Киши ҳаётининг муҳим воқеалари билан боғлиқ маросимларга туғилган кун, балоғат ёши, оила қуриш, янги уйга кўчиш, вафот этган кунни нишонлаш кабиларни мисол келтириш мумкин. Бундай маросимлар рухонийлар раҳбарлигида ўтказилади.

Буддавийларнинг асосий байрамлари – янги йил кирган, илоҳий ҳақиқат аён бўлган, Будда туғилган ва вафот этган кунлардир. Буддавийликда янги йил кишининг шахсий кармасида ўтган йил давомида қандай ўзгаришлар бўлганлигини сарҳисоб қилиш, покланиш ва янги эзгу мақсадларни режалаштириш билан боғлиқ байрам деб қаралади. Ҳинаяна оқимиға мансуб буддавийлар янги йилни ой тақвими ҳисобида апрель ойининг ўрталарида нишонлайдилар. Янги йил байрами уч кун давом этади. Байрам тантаналарида одамлар Будда ҳайкалини сув билан поклайдилар, роҳиблар ва оқсоқолларга яхши тилаклар билдириб, сув сепадилар. Роҳиблар ҳам савоб ишларини байрам иштирокчилари ва аجدодлари билан баҳам кўриш мақсадида тантаналарда иштирок этадилар. Байрам тантаналари қурғоқчилик мавсумининг тугаши ва ёғингарчиликнинг бошланиши даврига тўғри келади. Шундай вақтда кишиларнинг бир-бирига сув сепиб, яхши ниятлар тилашлари нафақат диний байрам билан, балки янги йилда об-ҳавонинг деҳқончилик учун қулай келиши ва илоҳий кучлар ҳам уларга мададкор бўлишини ният қилишлари билан ҳам боғлиқ.

Будда туғилган, илоҳий ҳақиқат аён бўлган ва Будда вафот этган кунлар турли вақтларда нишонланади. Ҳинаяна буддавийлари бу байрамларни бир кунда, яъни майнинг ой тўлишган кунда байрам қиладилар. Шри-Ланка оролида бу кун оловлар байрами деб аталади. Байрам кунни хонадонларда, боғлар ва кўчаларда чироқлар ёқиб қўйилади. Японияда буддавийлар Будда туғилган кунни 8 апрелда, илоҳий ҳақиқат аён бўлган кунни 8 декабрда, у вафот этган кунни 15 февралда нишонлайдилар.

Хулоса қилиб айтганда, буддавийлик Ҳиндистонда вужудга келган ва ерда зафарли юриш давридан ўтиб, бутун Ҳиндистонга ёйилган. Лекин у диний таълимотлар ўртасидаги курашда ҳиндуизм билан рақобат қила олмаган. Натижада буддавийлик Ҳиндистондан сиқиб чиқарилган. Бунинг сабаби қуйидагилардан иборат:

1) буддавийлик жамиятнинг касталарга бўлинишини инкор этади. Ҳиндистонда одамлар қадимдан табақаларга бўлиниб яшаган. Ҳар бир каста ўзининг анъаналари ва тасаввурларига эга биқик ижтимоий гуруҳ бўлиши билан бирга, ўзининг бетакрор маданий қадриятларини яратган. Шунинг учун касталарга бўлиниш буддавийлик даврида ҳам сақланиб қолган. Каста тузумига асосланган ҳинд жамияти буддавийлик ёки ҳиндуийликни танлашга тўғри келганда аҳоли жамиятнинг касталарга бўлинишини илоҳийлаштирадиган ҳиндуийликни афзал кўрди;

2) буддавийлик таълимоти ҳинд халқи менталитетига ҳам мос келмаган. Табиатига кўра, доимо умид ва ишонч билан яшайдиган, эҳтиросли, қувноқ халқ тушкун ғоялар устуворлик қилувчи буддавийликдан аста-секинлик билан воз кечган;

3) маълумки, буддавийликда куч ишлатмаслик ғояси тирик жонзодларга зулм қилиш ва уларни ўлдиришни тақиқлайди. Бу эса асосий ишлаб чиқарувчи куч бўлган деҳқонларнинг жамиятдаги маъқеи пасайишига олиб келган. Чунки деҳқончиликда чорва молларининг кучидан кенг фойдаланилиши сабабли, улар одатда оғир меҳнатдан нобуд бўлаверган.

Юқорида қайд этилган ва бошқа сабаблар таъсирида буддавийлик узок давом этадиган сиёсий кураш ва ҳарбий тўқнашувларсиз, тинч йўл билан ўз ўрнини ҳиндуийликка бўшатиб берган. Ҳиндуийликнинг сиқуви натижасида милоддан аввалги IV–III асрларда дастлаб у Осиё қитъасининг жануби ва жануби-шарқига, милодий I асрдан бошлаб шимоли, шимоли-ғарби ва шимоли-шарқига ёйилган. Буддавийлик Ҳиндистондан ташқарида биринчи бўлиб Цейлон (Шри-Ланка)да давлат дини сифатида қабул қилинган. Бу ерда роҳиблар ва буддавийликни қабул қилган диндорлар уюшмасидан диний ташкилот – сангхалар пайдо бўлган.

Буддавийликнинг йирик марказларидан бири Ҳиндихитой ярим-оролидир. Ҳиндихитойда Жануби-шарқий Осиёдаги буддавийларнинг 95 % га яқини истиқомат қилади. Ҳиндихитойга буддавийлик Хитой орқали кириб келган. Хитойга эса Марказий Осиё орқали милодий I асрдан кириб кела бошлаган. Бу ерда буддавийликнинг маҳаяна оқими кенг ёйилган. Унинг минтақада гуллаб яшнаган даври милодий VI–X асрларга тўғри келади. Маҳаяна таълимоти жуда содда бўлиб, ўрта ва қуйи табақа вакиллари уни ҳинаянага нисбатан яхши тушунишган. Маҳаянанинг негизини ташкил этган ғоялар хитойликларнинг менталитетига мос келган. Сабаби, маҳаяна нирванани

субъектив (индивидуал) воқелик эмас, балки бутун оламни қамраб олувчи борлиқ, Будданинг табиати сифатида қарайди. Унинг табиати буюк бўшлиқ бўлиб, ҳамма нарса ундан келиб чиқади ва унга қайтади. Буюк бўшлиқнинг яратувчилик моҳияти тўғрисидаги ғоя Хитой буддавийлиги таълимотининг тамал тоши ҳисобланган.

Хитой буддавийлиги чань-буддавийлик деб аталади. «Чань» сўзи ҳиндиларнинг «дхъяна» атамасидан келиб чиққан ва фикрни тўплаб олиш, диққатни қаратиш, медитация қилиш деган маъноларни англатади.

Буддавийлик таълимоти Хитой тимсолида ўзига хос бетакрор маданий муҳитга дуч келган. Унинг маҳаллий диний қарашлар билан мулоқоти натижасида даосизм таълимотининг муҳим жиҳатларини акс эттирувчи чань-буддавийлик таълимоти вужудга келган. Чань-буддавийлик таълимотига кўра, диний ҳаётнинг асосий мақсади кишининг руҳан моддий дунё билан узвий қўшилишидир. Бу жараён ҳатто кишининг ўзлигидан воз кечишини талаб қилади. Мақсадга эришишнинг асосий воситаси ўзига хос бўлиб, кишидан ҳаракатсизликни талаб қилади. Чунки фақат ҳаракатсизлик орқали кишининг ички табиати намоён бўлади.

Медитациянинг моҳияти талқинида ҳам ўзгаришлар юз беради. Унинг мақсади кишининг ўз ички «мен»ини, ички дунёсини билишдан иборат. Киши Буддани ўзидан, ички дунёсидан ахтариши керак. Уни ташқи дунёдан излаган одам адашади. Одам ички табиатида шахсий истакларидан воз кеча олса, ўзини англайди¹.

Шундай қилиб, чань-буддавийликка биноан, халос бўлиш Будданинг табиати билан қўшилишдир. Бунинг учун тер тўкиб тўхтовсиз мулоқаб (медитация) билан шуғулланиш ёки муқаддас сутраларни тинимсиз такрорлаб туриш керак эмас. Агар Будда жисмимизда бўлса, уни тер тўкиб излаш керак эмас, акс холда уни излашдан фойда йўқ. Шунинг учун киши бутун олам оқими билан уйғунликда яшаши ва унга сингиб кетиши керак. Бунинг асосий воситаси ҳаракатсизликдир.

Чань-буддавийликнинг яна бир хусусияти шундаки, диндорларнинг асосий мақсади, яъни нирванага эришиш йўли Сиддхартха Гаутама таълимотидан фарқ қилади. Чань-буддавийлар таълимотида халос бўлишга фикр равшанлиги асосида эришилади. Ҳинаянада фикр

¹ Звадская Е. В. Эстетические проблемы старого Китая. – М., 1975. – С. 334.

равшанлиги халос бўлиш йўлидаги бошланғич босқичлардан биридир. Фикр равшанлиги – кишининг ички дунёсини ўзгартирувчи йўл бўлиб, унда одамнинг нафақат белгилаган мақсади, балки руҳи ва маънавий ўзлиги ҳам ўзгаради. Бундай босқичга эришган одамнинг онги олам маромига куйилиб кетади. Ундаги барча ўзгаришлар бутун олам қонуниятларига мос равишда амалга ошади. Одам белгиланган мақсадига ортиқча ҳаракатларсиз, ўз ички моҳиятини ўзгартириши жараёнида эришади.

Хитойда чань-буддавийлик билан бирга ламаизм йўналиши юзага келган. «Ламаизм» ибораси Тибетдаги буддавий роҳибларнинг номидан келиб чиққан. Ламаизмнинг вужудга келган вақти ҳақида турли маълумотлар мавжуд. Айрим манбаларда унинг XIV аср охири – XV аср бошларида вужудга келганлиги қайд этилган, бошқа манбаларда VII асрда вужудга келганлиги тўғрисида маълумот берилган. Агар биз буддавийликнинг Ҳиндистондан Осиё қитъасининг бошқа қисмларига ёйилиш йўналишини кузатсак, бу жараён узок вақт давом этиб, фақат XIV асрга келиб Тибетда узил-кесил вужудга келган, деган фикрга келишимиз мумкин.

Ламаизм таълимоти чань-буддавийлик каби маҳаллий диний қарашларнинг буддавийлик таълимоти билан мулоқоти натижасида шаклланган. Шу боис ламаизм таълимотида ривожланган диний тизим элементлари билан бирга ибтидоий даврга хос қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, диний ривоятларда Ер ясси доира шаклида тасаввур қилинади. У океан билан ўраб олинган тўртта материкка бўлинади. Ерни фил кўтариб туради. Фил эса тошбақанинг устида туради. Агар ерда ёмонлик кўпайиб кетса, тошбақа безовталанади ва қимирлайди. Натижада ерда зилзилалар бошланади. Бундай бўлмаслиги учун одамлар гуноҳ қилмаслиги, худога ибодат қилиб яхши яшашлари лозим деб ҳисобланади.

Ламаизм таълимотида тантризм (санскрит тилида *тантра* – жим-жимадорлик, сирли матн, сеҳргарлик деган маъноларни англатади) ғояларининг таъсири жуда кучлидир. Тантризм веда динидан келиб чиққан. Унга кўра, одам ва коинот бир-бири билан боғлиқ воқелиқдир. Одам микрокосм (микрокоинот) воқелиги бўлиб, коинотдаги ашёлардан яралган. Унинг танаси ҳам коинотга ўхшаш қилиб тузилган.

Тантризм билан йоглар амалиёти боғлиқдир. Йог амалиёти орқали одамдаги мудроқ энергетик ибтидо ҳаракатга келтирилади. Бу ва-

зифани киши фақат устоз (гуру) ёрдами билан амалга ошириши мумкин.

Ламаизмда жуда кўп худо (будда)лар ва ғайритабиий мавжудотлар мавжуд. Худолар гуруҳига будда Шакьямуни бошчилик қилади. Буддалар вазифалари ва ижтимоий ҳаётдаги мавқеи билан бир-биридан фарқ қилади. Бунда буддалар билан бирга, бодхисатваларга ва диний таълимотни ишлаб чиқишдаги хизматлари билан ном қозонган ва худолар даражасига кўтарилган шахсларга ҳам сиғинилади.

Ламаизмда диндорлар ва диний ташкилотларга бош руҳоний – далай-лама (мўғул-тибетчада – денгиз каби буюк деган маънони англатади) раҳбарлик қилади. Далай-лама ерда қайта туғилган мавжудотларнинг энг буюги, ердаги худо сифатида улуғланади. Унинг вафот этиши ерда янгидан қайта туғилишнинг бошланишини билдиради. Шунинг учун бош руҳоний вафот этгандан кейин махсус ваколатларга эга ҳайъат тузилади. Ҳайъат бир йил муддатда вафот этган далай-ламанинг руҳи ўтган болани ахтариб топиши керак. Бола аниқланганидан кейин ибодатхонада тарбияланади. Ворис деб топилган бола балоғат ёшига етгунига қадар бош руҳоний вазифасини регент (лотинча *regens* – идора қилувчи деган маънони англатади) бажаради. Ҳозирги вақтда ламаизмнинг бошлиғи Далай-лама XIV Лозондант-зенджанцоигвант (1935 йилда туғилган) ҳисобланади.

Одатда, диний ҳаётнинг маркази вазифасини ибодатхоналар бажаради. Ибодатхоналарда диний маросим ва удумлар бажарилади, худога ибодат қилинади, шунингдек улар маърифий ва сиёсий марказ ҳам ҳисобланади. Ибодатхоналарда руҳонийлар, уларнинг хизматкорлари ва шогирдлари яшайдилар, турли диний маросимларни бажаришда қўлланиладиган жихозлар, муқаддас матнлар сақланади. Бино деворларининг ички қисмига буддалар ва бодхисатваларнинг тасвири туширилган бутлар қўйилади. Диний маросимлар эса тибет тилида амалга оширилади.

Ламаизмда диний байрамлар унчалик кўп эмас. Уларнинг энг йириги цанагган (оқ ой) байрамидир. Бу байрам қадимги ой тақвими бўйича янги йилнинг кириши муносабати билан нишонланади ва тантана ўн олти кун давом этади. Тантана давомида «Будданинг ўн икки мўъжизаси»га бағишланган жуда кўп диний маросим ва удумлар бажарилади. Ёз фаслининг ўрталарида «вайдаранинг доира бўйлаб айланиши» деб аталадиган диний байрам ўтказилади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, буддавийлик одамларнинг худога итоатдаги тенглиги, халос бўлишнинг индивидуал йўли тан-

ланганлиги, бошқа динларга муносабатда бардошлилиги, тарихий шарт-шароитларга мослашувчанлиги каби хусусиятлари билан давлат чегаралари ва бошқа тўсиқлардан ўтиб жаҳон динига айланган.

Ҳиндуийликнинг таълимоти ва маросимлари

Ҳиндистон диний тизимларининг ақидаларидаги ўхшашликлар, одамларнинг диний эътиқодни танлаш эркинлиги каби омиллар диний эътиқоди турлича бўлган халқларнинг тинч-тотув яшашларига шарт-шароит яратган. Аммо юқоридаги фикрга асосланиб, диний тизимлар ўртасида минтақада ҳукмронлик учун кескин кураш бўлмаган, деган хулосага келиш хатодир. Бундай кураш нафақат диний тизимлар ўртасида, балки битта диний тизимдаги ҳудодлар даражасида ҳам тўхтовсиз давом этган. Масаланинг диққатга сазовор жиҳати шундаки, улар ўртасидаги кескин рақобат жамиятда тўқнашувларни, диний урушларни келтириб чиқармаган.

Буддавийликнинг давлат дини сифатида тан олинганлиги (милоддан аввалги III аср) диний тизимлар ўртасидаги рақобатни сусайтирмаган. Бу кураш, айниқса, брахманизм ва буддавийлик динлари ўртасида муросасиз кечган. Лекин брахманизм аввалги ҳолатида қайта тикланиши мумкин эмас эди. Натижада брахманизмнинг негизидан янги диний таълимот – ҳиндуийлик вужудга келган. Унинг шаклланиш жараёни милодий I асрга келиб якунланган ва Ҳиндистонда кенг ёйилиши милодий IV–VI асрлардаги Гупталар империяси даврига тўғри келган. Буддавийлик билан ҳиндуийликнинг рақобат кураши узоқ давом этган. Фақат X асрга келиб, буддавийлик Ҳиндистондан узил-кесил сиқиб чиқарилган.

Янги динни «ҳиндуийлик» деб аташ VIII асрда ислом динининг Ҳиндистонда ёйилиши билан боғлиқдир. Ислом динини қабул қилмаган аҳолини маҳаллий мусулмонлар «ҳиндилар» деб атаганлар ва кейинчалик илмий адабиётда янги дин тарафдорлари «ҳиндуийлар» деб атала бошланган. Ҳиндуийлар ўз диний эътиқодларини «арья-дхарма» (орийлар қонуни) ёки «санатана дхарма» (абдий қонун) деб атаганлар.

Ҳиндуийлик Ҳиндистонда қадимги даврлардан пайдо бўлган барча дин турларини, маҳаллий халқларнинг урф-одатлари, анъана ва удумларини қабул қилган. Ушбу дин буддавийликка кўп жиҳатлари билан ўхшаш бўлса ҳам, каста тизимини муқаддаслаштирганлиги, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналарни, афсоналар, ривоятлар ва байрамларни қабул қилиши ва бошқа жиҳатлари билан ундан фарқ қилган.

Шу боис, ҳақли равишда, ҳиндуийлик «ҳинд турмуш тарзи» деб аталади.

Янги дин мазмуни ва моҳияти жиҳатидан ниҳоятда кенглиги ва мослашувчанлиги билан ажралиб турган. Ундан турли табақа вакиллари ўзларини қизиқтирувчи муаммоларга жавоб топганлар. Унинг негизида диний тилсимотлар, фалсафий мулоҳазалар, йога фалсафаси ва амалиёти, ибтидоий диний қарашлар, диний хурофотлар ва иримлар ўзаро қўшилиб кетган. Зеро, мураккаб фалсафий қарашлар фақат уни тушуниб, ўрганадиган диндорлар учун сақланиб қолган. Аҳолининг ўрта ва қуйи табақа вакиллари асрлар давомида сақланиб қолган, содда ва тушунарли қадимий маросим ва анъаналарга эътиқод қилишни давом эттирганлар.

Ҳиндуийлик таълимотининг кенглиги, ранг-баранглиги сабабли санскрит тилида ёзилган ведалар, брахманлар матнлари ва упанишадалар муқаддас битик сифатида қабул қилинган. Ҳиндуийликнинг энг қадимги муқаддас битиги – Ведалар (санскрит тилида – билим деган маънони англатади) милoddан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридан милoddан аввалги I минг йилликнинг ўрталаригача шеърӣ услубда ёзилган диний-адабий ёдгорлик. Унга худоларга мадҳиялар айтиш, афсун ва жодулар, ибодатлар ва қурбонликлар қилиш тартиби кабилар киритилган. Ведаларнинг ҳажми жуда катталиги сабабли тўрт тўплам (самхитлар)га бўлинган. Ведалар матнининг мазмунини тушуниш жуда қийинлиги сабабли муқаддас ёзувларни тафсир қилувчи тўплам ведангалар (ведаларнинг қисми) яратилган.

Брахманлар матнлари ҳам ҳиндуизмнинг муқаддас битикларидан бири сифатида қабул қилинган. Брахманлар матни касталар тузумининг шаклланиши даврида ведаларни шарҳлашга бағишланган диний трактат сифатида яратилган. Ушбу муқаддас битик мазмунан брахманларнинг жамиятдаги раҳбарлик мавқеини мустаҳкамлашга хизмат қилган.

Диний таълимотнинг муҳим манбаларидан яна бири упанишадалар (санскрит тилида – сирли таълимот деган маънони англатади) бўлиб, диний-фалсафий асарлар тўплами ҳисобланади. Унда ведалар шарҳланган, дунёнинг пайдо бўлиши, материя ва руҳнинг муносабатлари, худоларнинг моҳияти каби масалалар таҳлил қилинган. Упанишадалар матни Ҳиндистондаги бошқа муқаддас битиклар сингари жуда узоқ вақт давомида тўпланган. Унинг энг қадимги қисми милoddан аввалги VIII–VI асрларда яратилган. Матнининг айрим қисмлари

ёзилган вақт милодий йил ҳисоби бошланган тарихий даврларга тўғри келади.

Муқаддас ёзувлар матни асрлар давомида тўлдириб борилганлиги сабабли уларни ўрганишда тил ва урф-одатлар билан боғлиқ қийинчиликлар вужудга келиши муқаррар эди. Мазкур муаммоларни ҳал қилиш мақсадида муқаддас ёзувларни ўрганишга кўмаклашувчи қўшимча адабиётлар яратилган. Улардан бири *сутралар* деб аталади. Сутралар диний таълимотнинг жуда қисқа баёни бўлиб, авлоддан-авлодга оғзаки тарзда ўтиб келган. Унинг мазмунини тажрибали устознинг ёрдамисиз тушуниш жуда қийин бўлган. Сутраларнинг асосий қисми диний маросимларга бағишланган. Шунингдек, уларда ҳукмрон касталарнинг яшаш қоидалари ва кундалик диний мажбуриятлар баён қилинган.

Муқаддас битикларни ўрганишга кўмаклашувчи сутралар билан бирга, ўқув матнлар ҳисобланувчи *шастралар* ҳам вужудга келган. Шастралар шеърӣ услубда ёзилган бўлиб, диний таълимотнинг турли соҳаларидан билим беради. Улар орасида энг машҳури ахлоқ қоидаларига бағишланган «Ману қонунлари» (Манава-дхарма-шастра) ҳисобланади.

Ҳиндуйликнинг муқаддас ёзувлари сифатида «Маҳобхорат» ва «Рамаяна» дostonлари ҳам қабул қилинган. «Маҳобхорат» дostonининг матнларини тўплаш милоддан аввалги I минг йилликнинг бошларига тўғри келади ва бу жараён бир ярим минг йил давом этган. Дostonнинг дастлаб ҳиндуйлик таълимоти билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, лекин руҳоний брахманлар унинг матнига диний мазмундаги кўплаб лавҳаларни киритганликлари туфайли у диний қонунларни ўргатувчи асар – дхарма-шастрига айлантирилган.

Ҳиндуйликнинг муқаддас битикларини ўрганиш орқали унинг кўп худоликка асосланган таълимот эканлиги тўғрисида ҳулосага келиш мумкин. Ҳиндуизмда худоларга сиғинишнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Бу борада, энг аввало, худоларга қурбонлик ибодат қилишнинг бошқа турлари билан алмаштирилганлигини қайд этиш лозим. Лекин қон чиқариб қурбонлик қилиш маросими бутунлай йўқ бўлиб кетмаган. Шунингдек, диндорларга ўз эътиқоди ва манфаатларига кўра, қайси худога сиғинишни мустақил танлаш эркинлиги берилган. Ибодатхоналарда ва диний маросимларни бажариш учун ажратилган бошқа жойларда одам, ярим одам ва ярим ҳайвон қиёфасида тасвирланган худоларнинг ҳайкаллари кўйиш ҳамда уларга сиғиниш кенг ёйилган.

Ҳиндуийликда бош худолар сифатида Брахма, Вишну ва Шива қабул қилинган. Улар турли соҳаларга ихтисослашган ва бир-бирини тўлдиради. Бош худоларнинг биринчиси – яратувчи худо Брахма. У олий ибтидоий борлиқ ва абадийликнинг бирлигидан ўткинчи ва ранг-баранг дунё, яъни олам ва ундаги мавжудотларни яратган. Ҳиндуийлик таълимотида диндорлар Брахма яратган дунёдан чиқиб кетиб, нирванага эришишга интилади, яъни у ҳиндуийларнинг мақсади-га қарама-қарши бўлган вазифани бажарган. Шу боис ҳиндуийлик нуқтаи назаридан қараганда, Брахманинг табиат ва одамлар учун қилган хизмати ўзга бош худоларникидан катта деб ҳисобланмаган. Брахманинг одамларнинг кундалик ҳаётида зарур бўлган бошқа вазифалари йўқлиги сабабли диндорлар ҳам унга нажот сўраб мурожаат қилмайди, Брахманинг шарафига бағишланган диний маросим ва ибодатлар ҳам ўтказилмайди.

Ҳиндуийликнинг бош худолари қаторида иккинчи худо Шива ҳисобланади. Шива – вайрон қилувчи худо, санъат ва билим, айш-ишрат ва ишқий саргузаштлар ҳомийси; ҳаётӣ кучлар, эркаклик ибтидоси ва табиат стихиясининг тимсоли. У табиат кучлари каби зиддиятли худо. Шива одамларга ёмонлик қилиб, унинг оқибатларини ўзи бартараф этади, чорвага ҳомийлик қилади ёки уларга зиён етказади.

Шиванинг зиддиятли моҳияти унинг қиёфасини тасвирлашда ҳам намоён бўлади. Унинг пешонасида учинчи, яъни вайрон қилувчи кўзи бор, лекин айнан шу кўзи билан у одамлар кўра олмайдиган нарсаларни кўради. Шива танаси атрофида илонлар ва бўйнида одамларнинг бош суяклари осилиб турган ҳолатда тасвирланади. Ёвуз рухлар у билан доимо бирга юрадилар.

Шива кўпинча муроқаба (кишининг онги, ҳис-туйғулари, сезгилари, жисмоний фаоллиги кабиларни сўндириши ва назорат қилишига ёрдам берадиган амалиёт, усул ва машқлар тизими) билан шуғулланаётган йог қиёфасида тасвирланади. У медитациядан рақсга тушувчи худо ҳолатига ўтиши мумкин. Рақс учун кўнгилхушлик воситаси эмас. Шива рақс орқали дунёларни ва ҳаётӣ кучларни яратади, бутун оламнинг ҳаракат тартибини белгилайди ва уни вайрон қилади.

Вайрон қилувчи худо ўзининг буюк қудратини ҳар доим ҳам намоён қила олмайди. Диний ривоятларда айтилишича, у буюк кучни медитациялар давомида тўплайди. Зеро, Шиванинг таркидунёчилик йўлини танлаган қаландарларга ҳомийлик қилиши сабабли уларда шундай буюк илоҳий куч бор деб ҳисобланади. Унинг илоҳий кучи

жинсий муносабатларда ҳам кўпайиши мумкин ва бу куч унинг хотинларига ҳам ўтади. Шиванинг жуда кўп хотинлари унинг қудратини намоён қилувчи илоҳий мавжудотлар сифатида қабул қилинган. Масалан, унинг хотинларидан бири – маъбуда Дурга ўнта қўлли даҳшатли аёл қиёфасида тасвирланади. Маъбуда девларга қарши шафқатсиз кураши билан ном қозонган. У диндорлар орасида улуғ она ва аёллик тимсоли сифатида улуғланади.

Шиванинг хотинлари кўрқинчли мавжудотлар қиёфасида тасвирланиб, одамларни кўрқув ва умид билан сақлашда унга ёрдам берса ҳам, унинг хотинлари билан ўзаро муносабатлари муҳаббат ва садоқатга асосланган. Мисол учун, Шиванинг биринчи хотини Сати эрининг шаънини ҳимоя қилиб, ўзини оловга ташлаган. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, ҳинд аёллари орасида эри вафот этганидан кейин унга абадий содиқ бўлиб қолиш учун ўзларини оловга ташлаш маросими (Сати маросими) мавжуд бўлган. Маросим XX асрнинг ўрталаригача сақланиб келган ва ҳозир ҳам узил-кесил йўқ бўлиб кетмаган. Шива одамларнинг кундалик ҳаёти билан боғлиқ жуда кўп соҳаларга ҳомийлик қилганлиги боис унга ҳиндуийларнинг ярмига яқини эътиқод қилади.

Халоскор худо Вишну бош худоларнинг учинчиси ҳисобланади. У Шива каби зиддиятли илоҳий мавжудот эмас. Вишну одамларга илоҳий ҳақиқатни етказди ва адолатнинг ғалаба қозонишига ёрдам беради. Вишну одамларни зулмдан халос қилиши билан бирга хавфхатардан ҳам сақлайди. Ўз вазифаларини бажариш учун турли қиёфа (аватар)ларда дунёга келади. Диний манбаларда унинг неча бор дунёга келиши тўғрисида ҳар хил маълумотлар берилган.

«Маҳобхорат» достонида Вишнунинг мингта қиёфаси тўғрисида ҳикоя қилинган. У азалдан Будда, Кришна ва Рам каби қиёфалари билан одамлар орасида машҳур бўлган. Умуман, одамларга кўп қиёфали Вишнунинг қайси кўриниши яқин бўлса, ўшанисига сиғинишлари мумкин саналган. Вишну тўғрисидаги диний ривоятларнинг диққатга сазовор жиҳати яна шундаки, унга биноан охиратда дунёда муттаҳамларнинг ҳукмронлиги ўрнатилади, уларнинг қалбида адолат ва худога нисбатан ишонч ва эътиқод сўнади. Вишну сўнгги марта оқ от минган чавандоз қиёфасида дунёга келиб, инсониятни ҳалокатдан қутқаради. Ўшанда адолатли жамият қурилади ва инсониятнинг олтин асри бошланади. Вишнуга ўз вазифаларини бажаришда гўзаллик ва бахт маъбудаси – Лакшми ва унинг бошқа хотинлари ёрдам беради. Улар ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳурмат, севги ва садоқат

асосига курилганлиги қайд этилади. Вишну диндорлар орасидаги мавқеи бўйича Шива билан рақобат қилади.

Бошқа диний тизимлардаги каби ҳиндуизмда ҳам диндорларнинг ахлоқ қоидаларига қатъий амал қилишлари талаб қилинади. Бу қоидалар қуйидаги таълимотларда ифодаланади:

1) дхарма (санскрит тилида – қонун, мажбурият деган маъноларни англатади) – одамларнинг бурчи ва мажбуриятларини белгилайди. Дхарма қоидалари турли касталарнинг бурчлари ва мажбуриятларини тартибга солади, диндорлардан ушбу қоидаларнинг бажарилишини талаб қилади;

2) артха – диндорлар хулқ-атвор қоидаларининг мажмуидан иборат;

3) кама (брахманизм ва ҳиндуизмда севги худоси) – ҳиссий истак ва майллар қондирилишининг аҳамиятини белгилайди;

4) мокша (санскрит тилида – жойдан-жойга кўчиш, дарбадарлик деган маъноларни англатади) – сансарадан халос бўлиш ҳақидаги таълимот.

Дхарма ҳар бир тирик жонзоднинг ижтимоий аҳамиятини белгилайди, одамларнинг хулқ-атворини тартибга солади, уларни жамият ва табиат билан уйғун ҳолда яшашга даъват этади. Лекин дхарма қоидаларида одамларнинг ҳуқуқдаги тенглиги эътироф этилмайди, аксинча касталар тузуми муқаддаслаштирилади.

Дхарма куч ишлатмаслик қоидасига қатъий амал қилишни талаб этади. Куч ишлатмаслик одамдан нафақат жисмоний мажбурлашдан воз кечишни, балки ёмон ниятда бўлмаслик, худбинликни йўқ қилиш, ғазаб ва нафратни тийиш, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш кабиларни талаб қиладиган қоидалардан иборат. Инсон ёмонликка – ёмонлик, зулмга – зулм билан жавоб бермаслиги керак. Одам кечиримли бўлиши, аммо ҳаёт оқимига қараб яшамаслиги лозим. Ҳар ким мустақил ҳаёт йўлини танлаши ва белгиланган мақсадга эришишда қийинчиликларни матонат билан енгиб ўтиши керак.

Ҳиндуийликда ердаги ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлишнинг аҳамияти қайд этилади. Карма қоидаларига биноан, одам диний ва дунёвий қоидаларга амал қилиб яшаши билан бирга, ҳиссий қувончлар ва жинсий истаклардан ҳам воз кечмаслиги керак.

Инсонларнинг ҳурмати бойлигига қараб белгиланмайди. Одамларнинг ҳурматини қозонишда бойликнинг муайян даражада аҳамияти бор, лекин яшашдан мақсад бойлик тўплаш эмас, балки карма-нинг таъсиридан халос бўлишдан иборат. Зеро, кишининг ҳаёт йўли

топган давлатига эмас, балки одамийлиги ва тақводорлигига қараб баҳоланади. Кишиларнинг ўз ички дунёси ва табиат билан уйғунликда яшашлари рағбатлантирилади.

Ҳиндуийликнинг диний-ахлоқий қадриятлари кишини ижтимоий фаолликка, ижтимоий норозиликка ва синфий курашга даъват этмайди. Уларга жамиятда тенгликка интилиб яшаш, ижтимоий адолатсизликларга қарши курашиш, синфий бирдамлик қабила хос эмас. Бундай қарашлар карма қоидаларига ва руҳнинг айнан қайта туғилишда юз бераётган воқеалар учун индивидуал жавобгарлиги ҳақидаги диний таълимотга зид келади. Ижтимоий ҳаётни яхшилаш учун курашиш куч ишлатмаслик ақидасига ҳам мос келмайди.

Ҳиндуийлик дастлаб жамиятда каста тузумини мустаҳкамлашга ёрдам бериши билан бирга одамларнинг сиёсий ҳокимиятга муносабатлари ва сиёсий фаолликларини рағбатлантирмаган, касталар ўртасидаги бирдамликка даъват этмаган. Оқибатда, сиёсий ҳаётда ўзига хос бўшлиқ пайдо бўлган. Бундай вазиятдан турли сиёсий кучлар (асосан ташқи сиёсий кучлар) усталик билан фойдаланганлар. Ҳинд жамияти халқнинг менталитети таъсирида ташқи кучларнинг босқинига қаршилиқ кўрсатишга ожиз бўлиб қолган. Мавжуд вазиятдан дастлаб қўшни давлатлар, кейинчалик инглиз босқинчилари усталик билан фойдаланганлар.

Ҳиндуийлик таълимотида жаннат ва дўзах тўғрисидаги ғоя мавжуд. Бу ғоя ҳиндуийликнинг сансара таълимотига зид келади. Шундай бўлса-да, жаннат ва дўзах тўғрисидаги ғоя қабул қилинган ва унинг мазмуни тарихий тараққиёт таъсирида ўзгариб борган. Дастлаб нариги дунёда фақат жаннат мавжуд деб тасаввур қилинган. Жаннатга тушиш учун руҳнинг синовлардан ўтиши талаб қилинмаган. Маълумки, Ҳиндистонда қадимдан вафот этган одамнинг жасади ўтда куйдирилган. Майитни куйдириш маросими олов худоси – Агнига сиғиниш билан боғлиқ. Олов худоси марҳумнинг савоби ва гуноҳларини аниқлаб, кейинги тақдирини ҳал қилган. Бу жараён дастлаб жуда содда тасаввур қилинган. Унга биноан, оловда инсоннинг танаси куйдирилиб гуноҳларидан тозаланган, кишининг гуноҳи ва қусурлари кулда қолган. Олов билан софланган руҳ нариги дунёда тана ва зифасини бажарадиган юпқа қобиқ ҳосил қилиб жаннатга тушган. Руҳ жаннатда аждодлари билан биргаликда бахтли ва фаровон яшаган. Лекин кейинчалик дўзахнинг нариги дунёда ҳам мавжудлиги ҳақидаги ғоя вужудга келган. Одамларнинг ҳаётлиги даврида қилган гуноҳлари эвазига дўзахда жазоланишлари белгиланган.

Ҳиндуийликда дўзах жуда кўп кўринишларга эга деб тасаввур қилинади ва улар бир-биридан жазо бериш усуллари билан фарқланади. Масалан, брахманни ўлдирган одамларнинг руҳи энг кўрқинчли дўзахга тушади. Бу дўзахга тушган кишининг оёғи остида доимо олов ёниб туради. Бошининг устида чўғдек қизитилган темир туради. Диний урушлар, тўқнашувлар ва жанжалларни келтириб чиқарган одамлар вафот этганидан кейин тушадиган дўзахда улар ёмон чиқиндилар билан тўлдирилган дарёга ташланади.

Ҳиндуийликдаги жаннат ва дўзах тўғрисидаги қарашлар аجدодлар руҳига сиғиниш маросимининг мавжудлигига ҳам зид келади. Чунки одам вафот этганидан кейин унинг руҳи қайта туғилиш занжирини узиб ташлаб, нирванага эришмас экан, дунёга тўхтовсиз қайтиб келаверади. Руҳнинг турли мавжудотларга кўчиши сабабли ким-кимнинг аждоди эканлигини аниқлаб бўлмайди.

Юқорида қайд қилинганидек, аجدодлар руҳи бу дунёга қайтиб келмаслиги, яъни нариги дунёда қолиши мумкин. У дунёда қолган руҳ тана вазифасини бажарувчи юпқа қобикқа жойлашади ва жаннатга тушади. Руҳнинг ўзи юпқа қобикни ярата олмайди. Муаммо ҳал этилиши учун ерда қолган қариндошлари марҳумнинг хотирасига бағишланган махсус диний маросимларни бажаришлари керак. Акс ҳолда руҳ танасиз қолади ва ерга қайтиб келиб, одамларга зиён етказиши мумкин. Шу боис марҳумнинг яқин қариндошларидан белгиланган маросимларни тўлиқ бажариш талаб қилинади. Аждодлар руҳига бағишланган маросимларни бажармаган киши ҳатто ворислик ҳуқуқидан ҳам маҳрум қилиниши мумкин. Бундай маросимларнинг вафот этган ҳар қандай киши учун ўтказилиши шарт бўлса-да, руҳи қайта туғилишдан тўхтаган кишилар учун айниқса муҳим саналади.

Ҳиндуийликда кўпдан-кўп диний маросимларни бажариш ишларига брахманлар раҳбарлик қиладилар. Руҳоний брахманлар қадимги даврдаги брахманлар кастасининг ворисларидир. Ҳиндуийликда ҳам улар асосан имтиёзларини сақлаб қолганлар. Улар давлат ташкилотлари, хусусий фирма ва бошқармаларда юқори лавозимларда хизмат қиладилар.

Брахманлар ижтимоий ҳаётнинг дин талаблари асосида ташкил этилишини назорат қиладилар. Бу талабларнинг энг асосийлари жамиятнинг касталарга бўлиниши ва одамларнинг ўз кастаси қоидаларига сўзсиз амал қилишларидир.

Брахманлар кастаси вакиллари ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида фаол иштирок этсалар-да, уларнинг асосий вазифаси

жамият бошқа қатламларининг диний эҳтиёжларини таъминлашдан иборат. Юқорида қайд этилганидек, барча муҳим диний маросимлар брахманлар раҳбарлигида бажарилади. Диний маросимлар асосан ибодатхоналарда ўтказилади. Одамлар ибодатхоналарга худонинг бутини эъзозлаш, ибодат қилиб, эҳсон бериш ниятида келади. Брахман ҳар бир диндорнинг эҳсонини қабул қилади ва уни илоҳга етказиш билан боғлиқ маросимларни бажаради.

Ҳиндуийликда кишининг мақсадга эришишида брахманнинг воситачилиги билан бирга ғайритабиий кучларнинг хайрихоҳлигига эришиш зарур деб ҳисобланган. Бу эса диний тизимда сеҳргарлик амалиёти – тантризм (санскрит тилида «тантра» – фикрни жимжимадор қилиб ифодалаш, сир тутилган матн, сеҳргарлик)нинг сақланиб қолишига шарт-шароит яратган. Сеҳргарлик усуллари бўлмиш тантралардан муқаддас афсунлар – мантралар вужудга келган. Ҳиндуийлар мантраларда илоҳий куч мавжуд эканлигига, уларни ўқиш билан ғайритабиий куч (шакти)ни чақириш ва унинг ёрдамида мақсадга мўъжизавий равишда эришиш мумкинлигига ишонганлар. Зеро, мантра овоз шаклига кирган Брахма деб ҳисобланган. Ҳар бир каста ўз мантрасига эга бўлиб, ҳаётий муаммолар пайдо бўлганда мантраларни ўқиб, ғайритабиий кучларни ёрдамга чақирган.

Ҳиндуийликда мантралар билан бирга туморлар, сеҳрли диаграммалардан ҳам фойдаланилади. Улар афсунгарлик ашёларидир. Одамлар ўз ҳаётий муаммоларининг ҳал этилишида брахманларнинг маслаҳатлари, худоларга сиғиниш ва эҳсонлар бериш ёрдам бермаганидан кейин сўнгги восита сифатида сеҳргарларнинг ёрдамларидан ҳам фойдаланадилар. Сеҳргар ижтимоий мавқеи жиҳатидан брахман билан рақобат қила олмайди. Албатта, брахманни сеҳргар билан тенглаштириш ноўрин, лекин сеҳргар ҳам жодуларини бажариш вақтида брахман мурожаат қиладиган худоларнинг мададига таянади.

Ҳиндуизм диний тизимининг ўзига хос маросимлари ва байрамлари мавжуд. Уларнинг кўпчилиги шонли сана ва байрам кунларига тўғри келади. Худога бағишлаб ўтказиладиган тантаналарда миллионлаб диндорлар иштирок этадилар. Байрам тантаналари вақтида оммавий диний маросимлар ва намоёишлар уюштирилади, муқаддас жойларга ҳаж сафарлари ташкил этилади. Бундай оммавий байрамларга Шива, Рам, Кришна, Дурга-пуджа шарафига ўтказиладиган байрамларни, чироқлар байрамини, донишмандлик маъбудаси Сарасвати, бойлик ва савдо-сотик ҳомийси Ганеши шарафига ўтказиладиган байрамларни мисол келтириш мумкин. Шивага бағишланган байрамлар ҳар ойда тантанали ўтказилади.

Умум Ҳиндистон байрамлари билан бирга маълум минтақа, шаҳар, туман, ҳатто қишлоқ аҳолиси нишонлайдиган маҳаллий байрамлар ҳам мавжуд бўлиб, улар диний афсоналар ва ҳиндуийлик худоларига ибодат қилиш билан боғлиқ.

Байрамларда диний эътиқоди, табақаси, миллати ва жинсидан қатъи назар барча аҳоли иштирок этади. Бундай байрамлар миллий онгни шакллантирувчи ва уларнинг бирлигини мустаҳкамловчи муҳим восита вазифасини бажаради.

Ҳиндуийлик таълимотининг ривожланишида ислом динининг таъсири алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Ҳиндистон заминида таълимотнинг моҳияти жиҳатидан ўзаро келишиши қийин бўлган диний эътиқодлар тўқнашган. Ҳиндуийлик маҳаллий халқларнинг маданияти ва руҳиятини ўзида акс эттириб, одамларда мўътадиллик, бардошлилик ва ўз ички дунёси билан уйғунликда яшаш каби хислатларни шакллантирган. Исломга, диний бағрикенглик билан бирга, муайян даражада ғайримусулмонларга нисбатан муросасизлик, одамларни дин талабларига сўзсиз бўйсунтиришга ва раҳбарларга кўр-кўрона ишонтиришга даъват қилиш кабилар ҳам хосдир. Лекин ҳиндуийлик ва ислом таълимотларида жиддий тафовутлар мавжудлигига қарамай халқларни эътиқодига кўра бир-биридан ажратувчи, улар ўртасида ишончсизлик қўзғатувчи қарашларга нисбатан уларни ўзаро яқинлаштирувчи жиҳатлар устунлик қилади. Бу эса динлар ўртасида ўзаро мулоқотни вужудга келтиради.

Исломда мавжуд бўлган одамларнинг Оллоҳ олдидаги тенглиги, инсонни олий қадрият деб билиш каби ғоялар, ахлоқий қадриятларга алоҳида эътибор маҳаллий халқларда, айниқса аҳолининг ўрта ва қуйи табақалари вакилларида қизиқиш уйғотган. Бобурийлар сулоласининг ҳукмронлиги даврида сиёсий ҳокимиятни мусулмонлар назорат қилганлиги сабабли, маҳаллий аҳолининг юқори табақага мансуб вакилларининг ҳам сиёсий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда оилавий равишда ислом динини қабул қилиш ҳоллари учраб турган. Лекин бу ерда ислом бошқа минтақалар (Миср, Эрон, Месопотамия)даги каби халқнинг кўп асрлик ноёб анъаналарини енга олмаган. Шу боис ислом ҳиндуийлик билан бирга фаолият кўрсатишга мажбур бўлган.

Ҳиндуийлик ислом дини таълимотининг ривожланишига ҳам таъсир ўтказган. Бу исломни қабул қилган маҳаллий аҳоли вакиллари орқали ҳинд халқи анъаналари билан мусулмонларнинг яқиндан танишишлари асосида амалга оширилган. Ўз навбатида, ислом ҳам ҳиндуийликка, ҳам ҳинд турмуш тарзига таъсир кўрсатган. Масалан, ислом таъсирида хотин-қизларнинг ожиза сифатида оилада эркакка

бўйсунмишлари, уларнинг кўпроқ бола тарбияси билан шуғулланишларини рағбатлантириш ва ижтимоий фаолликларини чеклаш кабилар миллий анъана даражасига кўтарилди. Бундай таъсир санъат, адабиёт ва меъморчиликда айниқса жуда салмоқли бўлган.

Ҳиндуийлик ва ислом маданиятининг ўзаро мулоқоти қанчалик салмоқли бўлмасин, икки дин анъаналаридаги муаммолар тўлиқ бартараф этилмаган. Бу муаммолар, ташқи душман таъсири бўлмаса, эътиқоди жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладиган битта халқнинг тинч-тотув яшашига тўсқинлик қилмаган.

Ҳозир ҳам конфессиялараро муносабатлар масаласи долзарб муаммо сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолган. Зеро, инглиз босқинчилари томонидан сунъий ҳосил қилинган мусулмонлар ва ҳиндуийлар ўртасидаги душманлик муносабатлари ҳиндуийликдаги модернизация жараёнларига салбий таъсир этган. Исломга қарши курашда ҳиндуийликдаги фундаменталистик ва экстремистик руҳдаги мазҳаблар диний анъаналарни сақлаб қолиш шиорини ўзларининг кураш байроғига айлантирганлар.

Ҳиндуийликдаги замонавийлашув (модернизация) жараёнларига тўсқинликларни фақат исломга қарши кураш зарурати билан боғлаб талқин қилиш нотўғри. Маълумки, ижтимоий тараққиёт таъсирида динда ҳам тараққийпарвар ўзгаришларни амалга ошириш ва диний анъаналарни ҳозирги замон талабларига мослаштириш зарурати вужудга келади. Лекин бундай ўзгаришлар консерватив кучлар билан кураш орқали амалга оширилади.

Ҳайд этиш жоизки, диний анъаналарга содиқлик ҳамда ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилиш айнан бир нарса эмас. Ҳиндистон тарихида биз шундай ҳолатга дуч келамиз. Бу ерда ҳиндуийлик анъаналари инглиз мустамлакачилигига қарши курашнинг самарали воситасига айлантирилган. М. Ганди раҳбарлигидаги миллий озодлик ҳаракатининг иштирокчилари мустамлакачилик зулмига қарши курашда «свараж» (ўзининг ҳокимияти) шиори билан чиққанлар. Ушбу шиор фуқароларнинг мустамлакачилик тартибига бўйсунмаслигини билдирган. Кураш воситаси сифатида ҳиндуийликдаги куч ишлатмаслик ақидаси асос қилиб олинган.

М. Ганди диний қоида ва анъаналарга содиқ бўлса ҳам, диний ақидапарастлик ва экстремизмга қарши кураш олиб борган. Жамиятнинг касталарга бўлинишини ва улар ўртасидаги тенгсизликни қоралаган. Хотин-қизларнинг тенглиги ва тул хотинларнинг турмушга чиқиш эркинлиги учун курашган. Ҳиндуийликдаги мустамлакачиларга қарши курашда ёрдам берадиган, тараққийпарвар сиёсий мақсад-

ларни амалга оширишга кўмаклашадиган, халқни умумий мақсад атрофида бирлаштирадиган ғояларни қабул қилган.

Ҳиндистоннинг ҳозирги сиёсий ҳаётида диний анъаналар, айниқса, ҳиндуийлик анъаналари жуда катта аҳамиятга эга. Демократик жамият кураётган мамлакатда сиёсий ҳокимият учун курашувчи кучлар диний анъаналарга ўз дастурларининг энг долзарб мавзуси сифатида қарайдилар. Реакцион сиёсий кучлар ҳиндуийлик анъаналарининг энг қолоқ ва консерватив ғояларини жамиятда қайта тиклашга ҳаракат қиладилар. Лекин улар сиёсий ҳокимиятда кучли мавқега эга эмаслар. Ҳозирги сиёсий ҳокимият маъмурияти диний анъаналардаги тараққийпарвар, замонавийлашган ғояларга асосланувчи тараққийпарвар кучларни ташкил этади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳиндуийлик нафақат диний таълимот ва маданий анъана, балки халқнинг турмуш тарзидир. У Ҳиндистондаги мавжуд бошқа диний таълимотлар билан бирга, илғор жамият куришдек бунёдкорлик ишларида фаол иштирок этмоқда.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Буддавийлик таълимотининг асослари нималардан иборат?
2. Буддавийликнинг брахманизмдан асосий фарқларини сананг.
3. Буддавийликнинг муқаддас битиги неча қисмдан иборат?
4. Нима сабабдан буддавийлик Ҳиндистондан сиқиб чиқарилган?
5. Ҳиндистонда Брахмага сиғинувчилар нима сабабдан камчиликни ташкил этади?
6. Ҳиндуийлик нима сабабдан «ҳинд халқининг турмуш тарзи» деб аталади?
7. Ҳиндуийликдаги бош худолар ва уларнинг вазифаларини тунтиринг.
8. Ҳиндуийликнинг муқаддас битикларига мисоллар келтиринг.
9. Ҳиндуийликнинг диний-ахлоқий қадриятлари қандай таълимотларда акс эттирилган?
10. «Сатьягархи ҳаракати» деганда нимани тушунаси?

6-мавзу
ХРИСТИАНЛИК: МОҲИЯТИ, МАНБАЛАРИ
ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Христианлик таълимоти ва маросимлари

Ҳозирги даврда эътиқод қилувчиларнинг кўплиги жиҳатидан ва халқаро миқёсда нуфузли ўринга эга динлардан бири христианликдир. Христианлик милодий I асрнинг бошларида Рим империясининг мустамлакаси бўлган Фаластинда вужудга келган. «Христианлик» ибораси қадимги яҳудий тилидаги «машиах» сўзининг грек тилига таржимасида «христос», яъни муқаддас ёғ суртилган, мессия (маҳдий) деган маъноларни англатади.

Фаластин милодий I асрда Рим империясининг провинция (вилоят)ларидан бири бўлган. Бу даврда Рим жамиятининг инқироzi унинг провинцияларида янада кескин тус олган. Фаластинда яшовчи яҳудийлар империяга бўйсундирилган бошқа халқлар қатори, мустамлакачилар ва маҳаллий ҳукмдорларнинг зулмидан эзилганлар. Шу боис, норози халқ мустабид тузумга қарши кураш олиб борган. Лекин чириган империя ҳанузгача катта ҳарбий қудратга эга бўлганлиги сабабли, қўзғолонларни шафқатсизлик билан бостир ишга қодир эди. Узоқ вақт давом этган курашнинг мунтазам бостирилиши натижасида мазлум халқ орасида адолатсиз тузумни йўқ қилиб, илоҳий подшолик қурадиган халоскор-мессия (маҳдий) тўғрисидаги ғоя юзага келган. Айни пайтда, халқнинг эзгу-ниятларидан ўз мақсади йўлида фойдаланишга интилувчилар, айрим зоҳидлар, диний мазҳабларнинг вакиллари, ҳатто таваккалчи лўттивозлар ўзларини маҳдий деб эълон қилганлар.

Мессиячилик ҳаракати одатда мустабид тузумга қарши умумхалқ қуролли кураши ва унинг шафқатсизларча бостирилиши билан якунланар эди. Шунинг учун ҳукумат мессиячилик ҳаракатига қарши кескин кураш олиб борган. Бироқ давлатнинг унга қарши кескин тадбирлари мессиячилик ҳаракатини узил-кесил йўқота олмаган.

Мессиячилик ҳаракати давлат ҳокимиятига, уни қўллаб-қувватловчи расмий мафкурага ва динга ҳам қарши бўлган. Шу боис улар ҳокимиятнинг мессиячиликка қарши кескин курашини қўллашлари билан бирга, унда фаол иштирок этганлар.

Милодий I асрда Фаластинда мессиячилик ҳаракати шу қадар кенг ёйилганки, маҳаллий аҳоли онгида буюк халоскор-мессия Исо

Масих (Иисус Христос) тўғрисидаги диний ривоятларнинг вужудга келиши ва мустаҳкамланишига сабаб бўлган.

Исо Масихнинг ҳаёти ва фаолияти Библия (Инжил)нинг «Янги Аҳд» қисми, яъни евангелияларда (грек тилида *euangelion* – яхши хабар деган маънони англатади) батафсил баён қилинган.

Диний ривоятларга кўра, фаришта Гавриил (Жаброил) камбағал қиз Мария (Мариям)га худо унга халоскор-мессиянинг онаси бўлишни ато этганлиги ҳақида хабар берган. Мария Ота худо (худонинг қиёфаларидан бири)дан ғойибдан ҳомиладор бўлган. Унинг эри қария Иосиф (Юсуф) хотинининг илоҳий ҳомиладан тукқан (Жаброил унга маълум қилган) боласини қабул қилган.

Исо 30 ёшга кирганидан кейин Иордан дарёси бўйида Иоан Чўқинтирувчидан чўқинтиришни қабул қилган ва даъваткорлик фаолиятини бошлаган. Унинг атрофида шогирдлари, қариндош-уруғлари ва яқинларидан иборат маслакдошлар гуруҳи шаклланган. Гуруҳнинг асосини Исонинг 12 шогирди – апостоллар (грекча *apostols* – вакил ёки арабчада ҳаварийлар деган маъноларни англатади) ташкил этган. Исо гуруҳ аъзолари билан биргаликда Фаластин бўйлаб саёҳат қилиб, одамларни ягона худога сиғинишга даъват этган, беморларни даволайдиган, мўъжизалар кўрсатган.

Исо ташвиқотларда одамларга ягона худо ердаги одамларнинг яратувчиси эканлигини, худонинг ерда илоҳий подшолик ўрнатилиши тўғрисидаги хабарини одамларга етказиш мақсадида ўзининг вакил қилиб юборганлигини айтган. Одамларнинг маънавий тушкунликдан халос бўлишлари ва илоҳий ҳақиқатга эришишлари йўлида ўзини, (яъни Исони) худонинг ўғли, худо ва одамлар ўртасидаги воситачи сифатида тан олишларига ва унинг таълимотини қабул қилишга даъват этган.

Фаластинда Исонинг уч йиллик даъватчилик фаолияти кутилган натижа бермаган, унга эргашганлар жуда кам бўлган. Бундан ташқари, унинг қарашлари иудаизм таълимотига мос келмаслиги, баъзи бир муҳим масалаларда унга қарши турганлиги, Худдус коҳинларининг кескин қаршилигига сабаб бўлган.

Рим давлати ва коҳинлар уни сохта маҳдийликда айблаб таъқиб қилганлар. Оқибатда Исо ҳокимият ва расмий динни бадном қилганлиги учун хочга тортиб ўлдиришга ҳукм қилинган. Исо Масихни учта қароқчи билан бирга қатл қилиниши белгиланган. Ўша даврда расман тан олинган анъанага биноан, қатл майдонида тўпланган оломон ўлимга маҳкум қилинганлар орасидан биттасини афв этиш ҳуқуқига

эга эди. Шу боис, оломон қароқчи Варравани танлаб, Исо Масихдан юз ўгирган.

Диний ривоятларда қайд этилишича, Исо қатл қилинганидан кейин уч кун ўтгач мўъжизавий равишда қайта тирилган ва шогирдлари билан қирқ кун бирга бўлган. Ҳирқинчи кун Исо шогирдларига охиратда яна ерга қайтишини айтиб, осмонга кўтарилиб кетган.

Исонинг ҳаёт фаолияти тўғрисидаги диний ривоятни қисқача шундай таърифлаш мумкин. Евангелияларда қайд этилган Исонинг ҳаёти тўғрисидаги маълумотларда ноаниқликлар мавжуд. Масалан, ҳаворий Матфей ўз евангелиясида Исо шажарасини Довуд, Соломон ва Иброҳим билан боғлашга ҳаракат қилган. Ҳаварий Лука Исо Довуднинг 28-авлоди эканлигини қайд этган. Мазкур далилларни исботлаш қийин, чунки Довуд тарихий манбаларга кўра, милoddан аввалги X асрда яшаган (минг йил давомида уларнинг ўртасида бор-йўғи 28 та авлод ўтганлиги шубҳалидир).

Евангелияларда Исонинг ҳаёти тўғрисида қайд этилган маълумотлардаги ноаниқликлар ёки хатолар унинг тарихий шахс эканлигига шубҳа туғдиради. Шу боис унинг шахсига муносабат масаласида афсонавий ва тарихий мактаблар шаклланган. Афсона мактабининг вакиллари Исонинг тарихий шахс эканлигини инкор этадилар ва Исо тўғрисидаги қарашларнинг турли диний ривоятлардан тузилганлигини исботлашга ҳаракат қиладилар. Мазкур мактабнинг камчилиги шундаки, унда Исо тўғрисидаги қарашларнинг асосида ҳеч қандай тарихийлик йўқ деган ғояни исботлашга интиладилар.

Бошқа тарихий мактаб вакиллари эса Исонинг тарихий шахс эканлигини исботлашга ҳаракат қиладилар. Бунда асосий далил сифатида евангелияларда номлари қайд қилинган персонажлар: Иоан чўқинтирувчи, ҳаварий Павел, Рим ноиб Понтий Пилат кабиларнинг тарихий шахс эканлиги қайд этилади. Албатта, бу далиллар унинг тарихий шахс эканлигини исбот қилиш учун етарли эмас ва бунга янада асосли далиллар талаб этилади.

1946–1947 йилларда Ўлик денгиз қирғоғида жойлашган Ҳумрон ғоридан археологлар томонидан қадимги ўрама битикларнинг топилиши ушбу масалага ойдинлик киритган. Ҳўлёмаларнинг милoddий I аср ўрталарида Фаластинда фаолият кўрсатган иудаизмнинг эссинлар мазҳабига тегишли эканлиги аниқланган. Эссинлар эътиқоди, диний маросимлари ва турмуш тарзи билан христианликка яқин турган.

Ҳумрон кўлёмалари асосан инжилнинг лавҳалари, жамоанинг низоми ва дуолардан иборат бўлган. Ҳўлёмаларда «ер юзида адолат

ўрнатадиган устоз», янги диний мазҳабга асос солган, иудаизм ақидаларини танқид қилиб, христианлик таълимотига ўхшаш ғояларни тарғиб қилган тарихий шахс яшаганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.

Диншунослик христианликнинг вужудга келиши муаммосини ўрганар экан, Исонинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида баҳс юритувчи бу икки мактабдан бирининг қарашлари тўғри эканлигини исботлашга ҳаракат қилмайди. Айни пайтда, масалага илмий ёндашув милодий I асрда Фаластинда иудаизмнинг мазҳабларидан бирига асос солган ва унинг иудаизмдан фарқ қиладиган диний таълимотнинг шаклланишига сабаб бўлган шахс яшаганлигини инкор этмайди.

Шундай қилиб, иудаизмнинг мазҳабларидан бири сифатида вужудга келган христианлик узоқ давом этган изланишлар жараёнида мустақил диний таълимотга айланган. Исо Масих иудаизмда мавжуд камчиликларни танқид қилар экан, янги динга асос солишни мақсад қилиб қўймаган. У иудаизмдаги жаҳолат, бутпарастликни кучайтирувчи жиҳатларни ўзгартиришга, ҳаддан ортиқ маросимчиликка чек қўйишга ва шу йўл билан уни такомиллаштиришга ҳаракат қилган. Яҳудий коҳинлари Исонинг таклифларини рад этганлар ва Исони куч ишлатиб ўз ғояларидан воз кечишга мажбур қилмоқчи бўлганлар. Лекин бундай ҳаракатлар зое кетган ва курашувчи тарафлар ўртасидаги ихтилофлар тобора кенгайиб борган. Исо иудаизмдан тобора йироқлашган ва унинг ғоялари янги диний таълимотга асос қилиб олинган.

Манбаларда қайд қилинишига кўра, Исо дастлаб диний қарашларни Фаластиннинг Капернаум шаҳри атрофида жойлашган қирликларда тарғиб қилишдан бошлаган («Нагорная проповедь»)¹. Исонинг ҳаварийларга қарата сўзлаган нутқларида иудаизмга зид ғоялар аниқ намоён бўлади. Уларда Исо ўзининг қарашларини «Эски Аҳд»да ёзилган ғоялар билан мунозара усулида баён қилган. Айтилганки, «зино қилма», мен айтаманки, кимда-ким «ожизалар»га шахвоний ниятда қараса, у билан қалбида зинога йўл қўяди. Айтилганки, «жонга-жон, қонга-қон», мен айтаманки, «кимки сизнинг чап юзингизга бир шапапоқ урса, сиз унга ўнг юзингизни тутинг», «зулмга зулм билан жавоб

¹ Қаранг: *Мирун Ю. В., Мирун Ю. Г.* Тайны богов и религий. – М., 1999. – С. 978.

берманг», «душманларингизга меҳр-муҳаббат билан муносабатда бўлинг» ва ҳоказо¹.

Шундай қилиб, Исо таълимоти вужудга келган вақтдан бошлаб, иудаизм қадриятлари қабул қилинмаган. Худонинг моҳияти муҳаббат эканлиги ва одамларга ёмонлик қилмаслиги, унинг олдида одамларнинг тенглиги, инсонга меҳр-муҳаббат кўрсатиш ва улуғлаш, ахлоқий қадриятларнинг аҳамияти каби ғоялар янги диннинг турли халқлар орасида кенг ёйилишига сабаб бўлган.

Христианлик таълимотининг шаклланишида илоҳиёт соҳасидаги изланишлар билан бирга ижтимоий фикр, ўша даврдаги фалсафий таълимотлар ва мутафаккирларнинг ғоялари ҳам муҳим манба вази-фасини ўтаган.

Рим давлатининг инқироzi натижасида, одамларнинг жаҳолат гирдобига ботиб қолган жамиятга ва эртанги кунга ишончи йўқолган. Расмий дин одамлар орасида тобора ўз мавқеини йўқотиб борган. Одамлар орасида қисматга, тақдири азалга ишониш кенг ёйилган. Илоҳий халоскор тўғрисидаги ғоя пайдо бўлган. Ҳисматга, тақдири азалга ишониш ўша даврдаги фалсафий мактаблар таълимотида ва мутафаккирларнинг қарашларида ҳам долзарб мавзуга айланган.

Милодий I асрда Ҳадимги Римда кенг ёйилган стоиклар (грекча *stoa* – бино олдидаги устунли узун айвон деган маънони англатади, мактаб асосчиси Зенон яшаган Афина шаҳри ибодатхонаси тарҳидан олинган атама) фалсафий мактабининг таълимоти диққатга сазовордир. Стоиклар талқинида дунё бир бутун, яхлит воқелик бўлиб, ундаги воқеа ва ҳодисалар умумий тартибга бўйсунади. Дунёнинг бирлиги уни вужудга келтирган ва бошқариб турадиган илоҳий Логос (худо) фаолиятининг натижасидир. Илоҳий Логос борлиқдаги жараёнларни бошқариш билан бирга унинг, шу жумладан одамларнинг ҳам тақдирини олдиндан белгилайди.

Стоикларнинг тақдири азал тўғрисидаги таълимоти Сенеканинг қарашларида мукаммал баён қилинган. Унинг фикрига кўра, борлиқ моддий ва руҳий дунёларга бўлинади. Моддий дунё руҳий дунёга бўйсунади ва мустақил фаолиятга қодир эмас. Ундаги тартиб ва мукамаллик оламий ақл, яъни худо фаолиятининг маҳсулидир. Худо барча нарса ва воқеаларнинг сабабчиси, тақдирни белгиловчи олий борлиқдир. Табиат воқеликларида рух мавжуд. Воқеликларда мужассамлан-

¹ Каранг: Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М., 2000. – С. 117.

ган рух худо руҳининг бир заррасини ташкил этади. Тирик мавжудотларда жойлашган руҳлар ўз қобиғини тарк этиб, «озодликка чиқишга» ва мутлақ руҳга қўшилишга интилади. Диний ривоятлардан маълумки, руҳнинг танани тарк этиши «табiiй» ҳодисадир, шундай экан, одамлар ҳаётга ва ўлимга бир хилда муносабатда бўлишлари керак.

Ҳар бир одамда илоҳий руҳнинг бир зарраси мавжудлиги, уларнинг руҳан тенглигини билдиради. Улар ўртасидаги тенгсизлик жамиятга хос воқеликдир. Ҳул пок виждони, инсонпарварлиги, дўстларга садоқати, жасурлиги каби маънавий фазилатлари билан хўжайинидан устун туриши мумкин. Ҳуллик кишининг жисмоний ҳолатидир.

Сенека борлиқни илоҳий дунё ва одамлар дунёсига бўлади. Улар бир-бирлари билан боғлиқдир. Икки дунё ўртасидаги алоқачи вазифасини авлиёсифат кишилар жамоаси бажаради. Жамоа аъзоларининг диний ва дунёвий ҳокимиятга итоаткорлиги, зулмга қаршилик кўрсатмаслиги, жисмийликдан руҳий етукликни устун қўювчи, стоиклар таълимотини яхши биладиган ва уларга сўзсиз амал қиладиган кишилар орасидан танлаб олиниши тавсия этилади. Сенека тарғиб қилган кишилардаги фазилатлар христианликнинг маънавий қадриятларига мос келади.

Сенека давлатларни икки турга бўлади:

1) худо ва одамларнинг ҳамкорлигига асосланувчи, ҳудуди ернинг муайян бир бўлаги билан чекланмайдиган катта давлат;

2) ҳудуди маконда чекланган кичик давлат. Одамлар иккала давлатга ҳам хизмат қилишлари мумкин, лекин бу дунёда халқларни бирлаштирувчи илоҳий давлатни танлаган одам ютқазмайди.

Шу тариқа кишилар онгига космополитизм (грекча *kosmopolites* – ер шари фуқароси деган маънони англатади) сингдирилади. Бу таълимот охиратда ер юзидаги барча одамларни бирлаштирувчи илоҳий подшоликни қуриш ғоясига асосланади.

Сенека таълимотидаги моддий дунё лаззатларининг ўткинчилиги, одамларга ҳамдардлик, камтарона яшаш, ўзини худога бахшида этиш каби ғоялар христианлик таълимотида янада ривожлантирилган.

Христианлик таълимотининг шаклланишида Александриялик Филон (милоддан аввалги 20 – милодий 54 йиллар) қарашлари алоҳида аҳамиятга эга. Филон диний қарашларда устуворлик қилиб келган худони «мавҳум, шахси номаълум ибтидо» деб таърифлашга кескин қарши чиққан. Унинг фикрича, агар худо мутлақ ибтидо бўлса, шахсиятсиз мавжуд бўла олмайди, чунки унинг шахсияти бўлмаса,

ундан олдин яна нимадир бўлиши керак. Худо нафақат қиёфага эга, балки эзгулик, гўзаллик ва донолик тимсолидир.

Борлиқ худо иродаси ва фаолиятининг маҳсулидир. Дунё кўринмас (илоҳий) ва кўринадиган (моддий) қисмларга бўлинади. Худо моддий дунёдан ташқарида мавжуддир. Моддий дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар, жумладан одамларни ҳам худо яратган. Улар худо фаолиятининг маҳсулидир. Худо одамларнинг билиши ва унга эргашиши зарурлигини билдириш учун ўз ўғлини ер юзига вакил қилиб юборган.

Филон одамларга хос бўлган иллатлар – маиший бузуклик, ўзгаларга бефарқлик, меҳрсизлик, мансабпарастлик, бойликка ҳирс қўйиш қабиларни қоралаган, одамларнинг худо олдида тенглигини эътироф этган. Унинг ижтимоий қарашлари христианлик таълимотининг шаклланишида жуда катта аҳамиятга эга бўлган.

Христианлик таълимотининг илоҳий манбалари муқаддас битиклар ва муқаддас ривоятларга бўлиб ўрганилади. Диний ривоятларга кўра, худо муқаддас битиклар (ёзувлар)ни одамларга уларнинг ижтимоий-маданий жиҳатдан тайёрлиги даражасига қараб, узоқ вақт давомида ваҳий қилган. Христианликнинг муқаддас ёзуви Библия (арабчада Инжил) деб аталади. Библия (грекча *biblia* – китоблар деган маънони англатади) матнининг асосий қисми бир неча саҳифадан иборат китоблар тўпламидан тузилган.

Инжил икки қисмга бўлинади. Биринчи қисми «Эски Аҳд» («Эски ривоят») деб аталади. «Эски Аҳд»нинг матни яҳудийларнинг муқаддас битикларидан тузилган. Унинг матнини тўплаш милоддан аввалги XII асрдан бошланган ва милоддан аввалги II асрга қадар давом этган. Мазмунига кўра, «Эски аҳд» яҳудий халқининг қадимги диний ва қабилавий анъаналарини акс эттиради.

Инжилнинг иккинчи қисми «Янги Аҳд» деб аталади. Биринчи қисмидан фарқли ўлароқ, унинг матни христианлик пайдо бўлганидан кейин тузилган ва у, одатда, Инжилнинг «христианлик қисми» деб аталади. «Янги Аҳд» тўплами евангелиялардан тузилган. Тарихий манбаларга кўра, тахминан 30 та евангелия мавжуд бўлган. Шулардан, Исонинг шогирдлари бўлмиш ҳаварийлар (апостоллар) Матфей, Марк, Лука ва Иоаннларнинг евангелиялари, ҳаварийларнинг амаллари, 21 рисола ва Иоанн ваҳийномаси (ёки охир дунё) қабилар Инжилга киритилган, қолган евангелиялар дин учун зарарли деб топилиб, йўқ қилинган.

Евангелияларда Исо Масихнинг ҳаёти, мўъжизалари ва таълимоти, ҳаварийлар Пётр ва Павелларнинг христианликни тарғиб қилишлари, диний эътиқод ва амал билан боғлиқ масалалар баён қилинган.

Инжил қисмларининг номларига аҳд сўзининг қўшиб ишлатилиши худо билан одамлар ўртасидаги муносабатлар ўзаро аҳднома асосида тартибга солиб турилишини англатади. «Янги Аҳд» худо билан одамлар ўртасида Исо воситачилигидаги янги аҳдлашув ҳисобланади.

Христианлик таълимотининг иккинчи манбаи муқаддас ривоятлардир. Муқаддас битиклардан фарқли ўлароқ, уларни худо черковга оғзаки ваҳий қилган деб ҳисобланади. Муқаддас ривоятлар муқаддас ёзувларнинг илоҳий аҳамиятини асослайди, илоҳий қоидаларни шарҳлайди, замонга мослаштиради.

Бу ривоятларнинг муҳим манбаларидан бири I–VIII асрларда христианлик таълимотининг фалсафий ва ижтимоий-сиёсий асосларини ишлаб чиқишда иштирок этган илоҳиётшунос мутафаккирлар ҳамда «черков оталари», яъни патристиканинг («патристика» латинчада *patres* – оталар деган маънони англатади) асарлари ташкил этади. Мисол учун, «черков оталари» қаторига киритилган илоҳиётшунослардан Юстин (II аср), Афинагор (177 йилда вафот этган), Тертуллиан (тахминан 160–220 йиллар), Августин (354–430 йиллар) ва бошқаларни қайд қилишимиз мумкин. Улар ўз асарларида черков ақидалари, христианлик илоҳиёти ва фалсафаси асосларини ишлаб чиқишда бекиёс ҳисса қўшганлар.

Христианлик таълимотининг асослари қуйидагилардан иборат:

1) *худога ишониш*. Христианликда худо битта, лекин у уч қиёфалидир. У Ота худо, Ўғил худо (Исо Масих) ва Муқаддас Рухдан иборатдир. Ота худо туғилиш йўли билан пайдо бўлмаган, уни ҳеч ким яратган эмас. Олам ва ундаги мавжудотлар унинг фаолияти маҳсулидир. Ўғил худо (Исо Масих) мўъжизали равишда туғилган. У – христианликнинг асосчиси. Муқаддас Рух эса Ота худодан пайдо бўлган¹. Христианликдаги худо образи бошқа динлардаги худо образларидан фарқ қилади. Масалан, Ҳадимги Греция худолари каби шуҳратпарастлик, одамлар тақдирига бефарқлик, айш-ишратга мойиллик, манманлик, шафқатсизлик, қасоскорлик ва одамларга хос бошқа иллатлар унда йўқ. Худолар ўртасида ҳокимият учун ўзаро

¹ Каранг: Васильев Л. С. История религий Востока. – М., 1983. – С. 86.

кескин кураш ҳам йўқ. Христианликда худо одамларнинг ақл-идроки билан тушуниб бўлмайдиган тилсимот бўлиб, у илоҳий дунёда мавжуд. Худо муҳаббатдир. У одамларга ҳеч қачон ёмонлик қилмайди. Ёмонлик инсоннинг бирламчи гуноҳкорлиги ва «нотўғри» турмуш тарзининг натижасидир¹;

2) *Исо Масиҳнинг халоскор-мессия эканлигига ишониш.* Худо Адам (Одам Ато) ва Ева (Момо Ҳаво)ларнинг «бирламчи гуноҳи»ни афв этиш ва одамларга илоҳий ҳақиқатни етказиш мақсадида ўз ўғлини ер юзига юборган. Исо Масиҳ ердаги ҳаёт изтироблари ва ўлими билан уларнинг гуноҳларини ўз зиммасига олган. Одамларга халос бўлишнинг тўғри йўлини кўрсатиб, христианликка асос солган;

3) *Исо Масиҳнинг қайта тирилишига ишониш.* Исо Масиҳ ўлдирилганидан кейин уч кун ўтгач қайта тирилган ва 40 кундан кейин осмонга кўтарилган. У ер юзига яна бир марта охиратда Дажжол (Антихрист)ни ўлдириб, ўликлар ва тирикларни сўроқ қилиш ва илоҳий подшоликни куриш учун қайтиб келади;

4) *одамнинг гуноҳкорлиги ва ундан халос бўлишига ишониш.* Худо одамларнинг аждоди Адам ва Евани ўзининг жисмига ўхшаш қилиб яратган ва уларга боқий ҳаёт бахшида этган, моддий дунёга эгалик қилиш ва бошқаришни буюрган. Жаннатда яшаётган Адам ва Ева худодек бўлишга интилиб, ман қилинган «донишмандлик» дарахтининг мевасини еганлар. Оқибатда одам бошқа жонзодлар билмайдиган яхшилик ва ёмонликни фарқлай бошлаган, уят нималигини тушунган. Шу боис инсоният ҳаётида чексиз муаммолар пайдо бўлган. Худо уларни бу қилмишлари учун жазолаган: биринчидан, одамлар ялпи гуноҳкорликка маҳкум қилинганлар; иккинчидан, боқий ҳаёт имтиёзи бекор қилинган.

Христианликда бирламчи гуноҳ оқибатларидан қутулиш йўллари кўрсатилган. Бу иш бир неча босқичдан иборат. Биринчи босқичда Исо Масиҳ ерга келиб, ердаги изтироблари ва ўлими билан бирламчи гуноҳни ўз зиммасига олган. Иккинчи босқичда Исо Масиҳ ерга охиратда яна қайтиб келади, Антихристни енгиб абадий ҳаёт, бахт-саодат ҳукмрон бўлган илоҳий подшоликни вужудга келтиради. Шу вақтдан бошлаб, одамларга берилган «бирламчи гуноҳ» жазоси бекор қилинади, инсонларнинг бахтли ва боқий ҳаёт даври бошланади;

¹ Введение в культурологию / От. ред. Е. В. Попов. – М., 1996. – С. 220.

5) *жаннат ва дўзахга ишониш*. Жаннат ва дўзах – одамларнинг ўлганидан кейин ердаги хулқ-атворларига кўра руҳлари охиратгача турадиган жой;

6) *охиратга ишониш*. Христианлик таълимотига биноан, охират бошланишидан олдин ерга Антихрист келади ва қиёмат-қойим бошланади. Охир-оқибатда Исо Масих ерга қайтиб келиб, Антихристни енгади. Ўлганлар қайта тирилади, тириклар ва ўлганлар қайта ажрим қилиниб, янги ҳаёт бошланади;

7) *ахлоқ қоидаларининг диний таълимотдаги катта аҳамияти*. Христианлик ахлоқидаги устувор қоидалар худони севиш ва яқин кишига бўлган муҳаббатдир. Яқин кишини севиш одамнинг ўз яқин қариндошларинигина эмас, балки у билан бевосита мулоқотда бўлган одамларни ҳам севишини билдиради. Худо асосий ахлоқий қадрият саналади ва одамлардаги мўминлик, ҳақиқатни излаш, раҳмдиллик ва тинчликсеварлик фазилатлари улуғланади.

Христианликда (бошқа динлардаги каби) диний маросимлар ва байрамларга алоҳида эътибор берилади. Зеро, улар орқали кишилар онгида худога ишонч, эътиқод мустаҳкамланади, ўзаро илоҳий муносабатлар ўрнатилади. Кишилар онгига ҳиссий-образли таъсир этиш билан диний таълимот мустаҳкамланган ва авлоддан-авлодга ўтказиб келинган. Масаланинг мураккаблиги шундаки, христианликнинг маросим ва байрамлари узоқ вақт давомида шаклланган ва бу жараён ундаги турли йўналиш ва оқимларнинг вужудга келиши билан бир вақтда амалга ошган. Шу боис христианликнинг маросим ва байрамлари масаласига йўналишларини таҳлил қилганда тўхталиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Католиклар ва православларнинг ўзига хос жиҳатлари

Милодий 329 йилда христианлик Римда давлат дини сифатида тан олинган. Христианликнинг давлат динига айланиши муносабати билан жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий мавқеи ўзгарган, черковнинг мулкдорлар синфи вакиллари манфаатлари ва мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни ҳимоя қилиш вазифалари устунлик қила бошлаган. Давлат ҳокимияти черковнинг аҳоли ўртасидаги таъсирини ҳисобга олган ҳолда, провинция (вилоят)ларда руҳонийларнинг епархияларини (грекча *eparchia* – раҳбарият, ҳокимият деган маъноларни англатади), яъни черков маъмурий округларини ташкил этган.

Епархияларга архиепископ (грекча *episkopos* – нозир, назоратчи деган маъноларни англатади) раҳбарлик қилган.

Христианлик давлатни мустаҳкамлашга хизмат қилиш билан бирга ҳокимият ва бойлик учун кураш жараёнига тортилган. Ўша даврда Рим давлатининг заифлашуви черковнинг бу курашдаги имкониятини янада мустаҳкамлаган. Зеро, кучли марказлашган давлат парчаланиши натижасида пайдо бўлган кичик давлатлар черков каби иттифоқчига муҳтож эди. Аҳолининг мададига таянган черков мавжуд имкониятдан унумли фойдаланган ва сиёсий ҳокимият учун курашда фаол иштирок этган. Бу курашда Рим ва Византия христиан черковининг йирик марказига айланган. Худдус, Александрия, Антиохия (Сурия, Арабистон, Кипр кабиларни бирлаштирган мустақил православ черкови) ва бошқа епархиялар уларга бўйсундирилган.

Рим епархияси христиан черковининг энг қудратли ташкилотларидан бири бўлган. Ғарбий Рим империяси ағдарилганидан кейин (476 йил) унинг ҳудудида кичик давлатлар вужудга келиши натижасида Рим епархиясининг қудрати янада ортган. Римда ҳокимият епископнинг қўлига ўтган. Кейинчалик Рим епископи папа (лотинча *papa* – ота, устоз, мураббий деган маъноларни англатади) унвонини олган. VIII асрнинг иккинчи ярмида Апеннин яриморотида Папа вилояти вужудга келган. Рим папаси диний ва дунёвий ҳокимиятга раҳбарлик қиладиган бўлган. Папа ўз ҳокимиятини бутун Рим империяси ҳудудига ва бошқа ерларга ёйишга ҳаракат қилган.

Шарқий Рим империясида (Византия) марказлашган давлат Ғарбий Рим империяси қулаганидан кейин ҳам узоқ вақт давомида (XV асрнинг ўрталаригача) сақланиб қолган. Константинополь черкови император ҳокимиятига бўйсундирилган. Кучли император ҳокимияти шарқий черковни ўзига бўйсундириш билан бирга ғарбий черковнинг мустақиллигини сақлаб қолишга ва ўз таъсирини бошқа ҳудудларга ёйишига кўмаклашган.

Рим папаси ва Византия черкови ўртасида христианликнинг маркази мақомини қўлга киритиш учун ўзаро кураш бошланган. Бу кураш мурасасиз тус олиб, унда гоҳ у, гоҳ бу томон устун келиб турган. Оқибатда, 1054 йилда Рим ва Константинополь черковларида узил-кесил ажралиш юз берган. Христианлик шу санадан бошлаб расман икки йўналишга бўлиниб кетган. Рим папасига бўйсунувчи епархиялар католик (бутун дунё) черкови, Константинополь пат-

риархига бўйсунувчи епархиялар эса православие (чин эътиқод) черкови деган ном олган.

Христианликнинг энг катта йўналишларидан бири католик черковидир. БМТнинг маълумотларига кўра, XX асрнинг охирларида католикларнинг сони 900 млн. кишини ташкил этган. Католиклар асосан Ғарбий, Жануби-шарқий ва Марказий Европада, Лотин Америкасида кенг ёйилган. Африка аҳолисининг 1/3 қисми католиклардир. Черков Шимолий Америкада кучли таъсирга эга бўлиб, дунёнинг бошқа минтақаларида ҳам кенг ёйилган.

Католицизм таълимотининг манбаини муқаддас битиклар ва ривоятлар ташкил этади. Бу икки манба христианликда аҳамияти жиҳатидан тенг ҳисобланса-да, католицизмда бошқа йўналишлардан фарқли ўлароқ, муқаддас ривоятлардан кенгроқ фойдаланилади. Католицизмда «черков оталари»нинг (патристика) илоҳиётга бағишланган асарлари, Жаҳон соборлари ва Рим папасининг расмий ҳужжатлари, қадимий ибодат тажрибалари муқаддас ривоятлар сифатида қабул қилинган.

Католицизм ақидалари ва маросимлари православиеникига яқин туради. Унда православиёдаги каби «эътиқод рамзи»нинг 12 ақидаси ва 7 та сирли маросими тан олинади. Лекин эътиқод рамзи ақидаларига бир қатор қўшимчалар киритилган. 589 йилда қабул қилинган филиока (лотинчадан сўзма-сўз таржимаси ўғилдан ҳам деган маънони англатади) ақидасига биноан, худо Муқаддас Рух худо Ота ва худо Ўғил (Исо)дан пайдо бўлган. Мазкур ақида католицизмда Исонинг ердаги ноибидеб тан олинган Рим папасининг ҳокимиятини янада мустаҳкамлайди. Папа ҳокимияти авлиёлар ва фаришталар ҳокимиятидан ҳам юқори қўйилади.

Шунингдек, католицизмда одам ўлганидан кейин руҳи жаннат ва дўзах оралиғидаги аърофга тушиши тўғрисидаги ақида мавжуд. Унга кўра, тириклигида гуноҳлари ювилмаган, лекин «кечирилмас гуноҳ» содир этмаган кишиларнинг руҳи аъроф оловида тозаланганидан кейин жаннатга тушиши мумкин. Лекин бу мураккаб жараён, чунки руҳнинг аърофдан чиқиб кетиши учун бошқа киши ўзининг ортиқча савобини бериши лозим. Шу боис черков савоб ишларнинг захирасини вужудга келтиради. Аърофда қийноққа дучор қилинган одамлар ўз руҳларини жаннатга ўтказиш учун захирадан фойдаланадилар. Савоб ишлар захираси Исо Масих, Биби Мариям, авлиёлар ва диндор кишиларнинг ортиқча савоб ишлари, хизматларидан ҳосил қилинади ва доимо тўлдириб борилади. Захира доимо

тўлдириб турилиши учун черков кишиларни доимо савоб ишлар қилишга даъват этади.

Ўрта Асрларда аъроф ҳақидаги ақида индульгенциялар (лотинча *indulgere* – марҳамат қилиш, шафқат қилиш деган маъноларни англатади) сотишдек нохуш ҳодисани вужудга келтирган. Ҳайд этиш жоизки, XII асргача индульгенциялар черковга хуш келадиган ишларни бажарувчиларга, яъни черков ўрнатган тартибларга қатъий амал қилганлар, муқаддас жойларни зиёрат қилганлар ва салиб юришларида иштирок этганларга берилган. XII асрдан бошлаб индульгенцияни сотиш тартиби жорий қилинган. Масаланинг салбий жиҳати шундаки, мулкдор киши «кечирилмас гуноҳи»дан ташқари, барча содир этган гуноҳларини пул тўлаб ювиши мумкин бўлган. Ҳаттоки киши қайси гуноҳи учун қанча пул тўлаши кераклиги тўғрисидаги жадвал ишлаб чиқилган. Черков индульгенцияларни сотиш тартибини XIX асргача қўллаб келган.

Католицизмда Биби Мариямни улуғлашга катта эътибор берилади. 1854 йилда папа Пий I Биби Мариямнинг илоҳий ҳомиладорлик билан туғилганлиги тўғрисидаги ақидани тасдиқлаган. Кейинчалик Биби Мариям худонинг марҳамати билан бирламчи гуноҳ таъсиридан ҳимояланганлиги эълон қилинган. Кейинчалик Биби Мариямнинг вафот этганидан кейин жасади ва руҳи осмонга кўтарилиб кетганлиги қайд этилган. Ушбу ақидага асосланиб, 1954 йилда «фалакнинг маликаси» шарафига бағишланувчи диний байрамнинг ўтказилиши жорий қилинган. Католиклар Биби Мариямни авлиёлар каби улуғлаш билан бирга хотин-қизларнинг гуноҳларини худодан сўраб берувчи ҳомий деб биладилар.

Католицизмда Рим папаси христианларнинг раҳбари эканлиги тўғрисида ақида мавжуд. Католиклар ўз эътиқодларини христианлик таълимотини тўлиқ ифодаладиган йўналиш деб биладилар. Шу боис Рим папаси Исонинг ердаги ноиби, Римнинг биринчи епископи, ҳаварий Павелнинг вориси деб тан олинади. 1870 йилда Ватиканда Рим папасининг бенуқсонлиги ҳақидаги ақида қабул қилинган. Унга биноан, папанинг расмий чиқишларида дин ва ахлоқ масалаларида айтган фикрлари бенуқсон ёки, бошқача айтганда, у худонинг иродасини етказувчи вакилдир.

Руҳонийларнинг ижтимоий аҳволи масаласида католицизм бошқа йўналишлардан сезиларли даражада фарқланади. Католик черковида руҳонийларнинг маиший турмушида XI асрдан бошлаб целебат, яъни роҳиб ва роҳибаларнинг турмуш қурмаслиги қондасига амал қили-

нади. Руҳоний худо ва одамлар ўртасидаги воситачи деб тан олинади. Одамларнинг ўзлари руҳонийнинг ёрдамсиз ва мураббийлигисиз мустақил илоҳий ҳақиқатга эриша олмайдилар деб ҳисобланади. Улар диний ташкилот вазифасини бажарувчи орденларга бирлашганлар. Католик черковида иезуитлар (Исо жамияти), францисканлар, салезианлар, доминиканлар, капуцинлар, христиан биродарлари, бенедиктлар каби катта-катта роҳиблик орденлари мавжуд. Орден аъзолари кийим-кечаги билан бир-биридан фарқ қиладилар.

Католикларнинг диний маросимларида ҳам христианликнинг бошқа йўналиш ва оқимларидан фарқлар мавжуд. Масалан, етти сирли маросимни олиб кўрайлик. Чўқинтириш сирли маросимини бажаришда роҳиб чўқинтирилаётган кишининг устидан сув қуяди ёки уни сувга ботириб олади. Миро ёғини суриш сирли маросими католикларда «конформация» деб аталади. Маросим кишининг болалик ёки ўсмирлик ёшида бажарилади. Нон ва вино тортиш сирли маросимида православиёда махсус пиширилган кулча нон (просфора)дан фойдаланилса, католикларда квас қўшиб қорилган хамирдан тайёрланган қуймоқ шаклидаги нон (просфора) ишлатилади. Умуман, католикларнинг сирли маросимларни бажариш усулларида қисман тафовут бўлса-да, аслида, православиёдагига ўхшаш эканлигини қайд этиш мумкин.

Диний ибодатни ташкил этишда ҳам бир қатор ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Диний маросимларни бажариш вақтида черковда диндорлар ўтиришлари мумкин, фақат айрим дуолар тик туриб ўқилади. Шунинг учун католик черковларида курсилар қўйилган. Диний маросимлар латин тилида олиб борилади. Уларни бажариш вақтида орган ёки дам бериб чалинадиган мусиқа асбоблари (филгармония)дан фойдаланилади.

Диний ташкилотларни бошқаришнинг мураккаб тизими вужудга келтирилган. Юқорида қайд этилганидек, католиклар Ер шарининг барча қитъаларига ёйилган ва халқаро маркази Ватиканда жойлашган. Унга Рим папаси раҳбарлик қилади. Ватикан Рим шаҳрининг марказида жойлашган. Майдони – 44 гектар. 1929 йилда Мусолини ҳукумати ва Рим папаси Пий XI ўртасида тузилган Латеран шартномасига биноан Ватиканга шаҳар-давлат мақоми берилган ва у давлат суверенитетига эга бўлган. Ҳар қандай суверен давлат каби унинг ҳудуди, чегараси, фуқаролари, герби, байроғи ва мадҳияси бор. Ватиканни дунёнинг кўп мамлакатлари тан олган ва у билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Аксарият халқаро ташкилотлар,

жумладан БМТ, ЮНЕСКО, МАГАТЭ, Европа Кенгаши кабиларнинг ишларида Ватикан кузатувчилари иштирок этади.

Рим папасини кардиналлар (лотинча *cardinalis* – асосий, катта, энг муҳим деган маъноларни англатади), яъни католик черковида пападан кейин турувчи мансабдор шахс коллегияси умрбод муддатга сайлайди. Ҳозирги кунда Рим папаси немис миллатига мансуб Бенедикт XVI.

Ватикан давлатининг асосий қонуни сифатида Конституция қабул қилинган. Унга кўра, Рим папаси қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятининг бошлиғидир. Давлатнинг Марказий маъмурий бошқарув аппаратида Рим курияси раҳбарлик қилади. У дунёнинг кўпчилик мамлакатларида фаолият кўрсатаётган католик черкови ва Ватиканга бўйсунувчи дунёвий ташкилотларнинг ишларини бошқаради. Рим курияси давлат котибияти, 9 та конгрегация (лотинча *congregatio* – иттифок, бирлашма деган маъноларни англатади, давлат вазирликлари вазифасини бажаради), 12 та кенгаш, 3 та трибунал ва 3 та девонхонадан иборат.

Давлат котибиятига кардинал статс-котиб раҳбарлик қилади. У Бош вазир ва ташқи ишлар вазири вазифаларини бажаради. Давлат котибияти ички ва ташқи ишларни бошқаради. Муқаддас конгрегациялар, кенгашлар ва котибият черков ишлари билан шуғулланади. Унинг таркибидаги диний таълимот масалалари билан шуғулланувчи конгрегация энг асосийсидир. Ушбу ташкилот руҳонийлар ва илоҳиётшуносларнинг дунёқараши, хулқ-атвори ва матбуотда чиқишларининг ортодоксал католик черкови таълимотига мос келишини назорат қилиб туради. Ўрта асрлар даврида ушбу ташкилот хурфиқрликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши кескин кураш олиб борган, инквизиция судларини ташкил этиб, уларга раҳбарлик қилган.

XX асрда жаҳон миқёсида демократик жараёнларнинг тобора кенг ёйилиши католик черковини бошқариш ишида ҳам муайян ўзгаришларга сабаб бўлган. Черковни бошқаришда демократик қадриятлар жорий қилинган, миллий черковларнинг ваколатлари кенгайтирилган. Рим папаси ҳузурида маслаҳат овозига эга муқаддас Синод ташкил этилган. Синод уч йилда бир марта чақирилади. Унинг таркиби миллий епископлар конференциялари ва роҳиблар ордениларининг раҳбарлари, Шарқий черковларнинг патриархлари ва митрополитлари ҳамда папа шахсан тайинлаган руҳонийлардан иборат. Синод католикларнинг ҳаёти ва эътиқоди билан боғлиқ энг муҳим

масалаларни муҳокама қилади ва улар юзасидан бажарилиши шарт бўлган қарорларни қабул қилади.

Минтақалар даражасида епископларнинг конференциялари ўтказиб турилади. Конференциялар оралиғида унда сайланган раҳбарлик органи фаолият олиб боради. Минтақавий конференцияларга черков билан боғлиқ ишларни бошқаришда кенг ваколатлар берилган.

Миллий черковга папа тайинлаган кардинал, патриарх ёки митрополит раҳбарлик қилади. Миллий черковлар епархияларга бўлинади. Епархияга иерарх (грекча *hieros* – муқаддас, *arche* – ҳокимият деган маъноларни англатади) раҳбарлик қилади. Иерархга, бошқараётган епархиянинг нуфузига қараб, епископ ёки кардинал унвони берилиши мумкин.

Католик черковининг бошланғич ташкилоти (православиедаги каби) қавм (приход) деб аталади. Ҳавмларни руҳоний бошқаради.

Черков бошқаруви соҳасидаги ўзгаришлар диний таълимот ва унинг ижтимоий доктринасида ҳам модернизация жараёнларини кучайтирди. Бу жараёнлар кам ўзгарувчан диний таълимотда ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Диний таълимотдаги модернизация жараёнлари таъсирида католик черковининг устунлиги тўғрисидаги ғоядан воз кечилди, умумий христианлик ғоялари атрофида бирлашиш зарурлиги тан олинди. Христианлик конфессияларини бирлаштириш тўғрисидаги экуменизм (грекча *aikumene* – одамлар яшайдиган дунё, олам деган маъноларни англатади) ғояси қабул қилинди. Мазкур воқеа конфессиялараро муносабатларнинг яхшиланишида алоҳида аҳамиятга эга бўлди, чунки шу вақтгача католицизм христианларни фақат католик черкови таълимоти асосида бирлаштириш мумкин, деб ҳисоблар эди. Католик ва православ черковларининг 1054 йилдаги бир-бирини лаънатлаш тўғрисидаги қарорлари бекор қилинди. Униат (христианлик ташкилотларининг католик черкови билан иттифоқини ёқловчи оқимлар)ларга православие ёки бошқа оқимлар сирли маросимларини қабул қилиш ҳуқуқи берилган.

Черковнинг ижтимоий таълимоти (доктринаси)да ҳам жиддий ўзгаришлар мавжуддир. Доктринанинг ҳозирги цивилизацияга муносабати масаласида пессимистик қарашлар устунлик қилади. Чунки черков ҳозирги замон цивилизацияси чуқур инқирозга учраган деб билади. Инқирознинг моддий сабаби – оламшумул (глобал) муаммоларнинг ҳал қилинмаганлиги.

Маънавий соҳадаги энг муҳим сабабларидан бири жамиятда истеъмолчилик иллатининг тобора кучайишидир. Черковнинг нуқтаи назарига кўра, инсониятнинг ишлаб чиқаришни ривожлантиришда эришган ютуқлари фаровон турмуш учун моддий шарт-шароит яратди, лекин кишилар эҳтиёжи доимий ошиб бориш хусусиятига эга. Оқибатда истеъмолчилик руҳияти устувор аҳамият касб этади. Истеъмолчиликнинг жамият учун хавфи шундаки, у киши онгида нарсаларга эришиш ва унга эгалик қилиш ҳаётнинг асосий мақсади деган нотўғри тасаввурни ҳосил қилади, кишини худодан ажратади, ҳалос бўлиш учун курашишга йўл бермайди. Черков бу муаммони одамларни ўз эҳтиёжларини чеклаб, камтарона яшашга даъват этиш билан ҳал қилишни таклиф этади.

Черковнинг ижтимоий доктринасида меҳнатга муносабат масаласи муҳим ўрин тутди. Маълумки, Инжилда меҳнат инсон йўл қўйган гуноҳнинг оқибати ва унга берилган жазо воситаси сифатида талқин этилади. Масалага бундай муносабат меҳнатни ҳаётий зарурат, кишининг жамиятда муносиб ўринга эга бўлиши учун восита сифатида эмас, балки унинг зиммасига юклатилган оғир юк деб баҳолашга сабаб бўлади. Шунинг учун черков меҳнатни киши ҳаётининг асоси, мавжудлигининг манбаи эканлигини қайд этади. Черков таълимотига кўра, инсоният бирламчи гуноҳдан олдин ҳам меҳнат қилган, лекин ундан кейин меҳнатнинг мазмуни ўзгарган. Меҳнат одам учун оғир юк, изтироб келтирувчи сабаблардан бирига айланган. Одам бирламчи гуноҳ қилганидан кейин моддий борлиққа табиий ҳукмронлик ҳуқуқидан маҳрум қилинган, меҳнат эса унинг илгариги мавқеини тиклаш воситасидир.

Инсон ўз меҳнати билан худонинг моддий оламдаги яратувчилик фаолиятини давом эттиради. Меҳнат орқали киши нафақат яратилган дунёнинг янги манбалари ва кадриятларини кашф этади, балки худога яқинлашади. Меҳнат кишининг ҳалос бўлишига кўмаклашади. Ҳисқача айтганда, меҳнатнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятига черковнинг янгича муносабати ишлаб чиқилган.

Католицизмда расмий доктрина билан бирга ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал этишнинг муқобил йўллари таклиф қиладиган кўплаб мазҳаблар мавжуд. Улар диннинг сиёсат ва сиёсий ҳаётга бетарафлигини танқид қилиб, ижтимоий тараққиётга хизмат қиладиган диний мафкурани ишлаб чиқишни таклиф этади. Зеро, бундай қарашлар тарафдорлари ҳозирги даврда черковнинг моҳияти ўзгарганлигини, ўтмишда дин куч иш-

латувчи институт сифатида эксплуататор синфлар билан ҳамкорлик қилган бўлса, ҳозирги даврда у кишиларни халос қилувчи институтга айланганлигини қайд этадилар. Шу боис унинг сиёсий мафкураси черковнинг мавжуд ижтимоий тузумлардан мустақиллигини акс эттириши керак.

Хулоса қилиб айтганда, католик черкови христианликнинг етакчи йўналишларидан бири сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолди. Унинг таркибидаги расмий ва мухолиф йўналишлар ижтимоий ҳаётдаги турли манфаат ва эҳтиёжларни тўлиқроқ ифодалашга ёрдам бермоқда.

Христианликда, католик черкови билан бир вақтда православие йўналиши вужудга келган. Православие Ғарбий Рим империясидагидан кескин фарқ қиладиган ижтимоий-сиёсий ва маданий муҳитда ривожланган. Византияда марказлашган давлат ҳокимиятининг кучли бошқарув тизими Ғарбий Рим империяси кулаганидан кейин яна узоқ вақт давомида сақланиб қолган. Давлатга император раҳбарлик қилган. Император чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, унга Константинополь черкови ҳам бўйсунган. Черков давлат аппаратининг таркибий қисмига айлантирилган ва у империя манфаатларига хизмат қилган.

Шарқий Рим империяси ҳудудида қадимги маданий марказларнинг мавжудлиги Константинополь черковидан мустақил черковларнинг ажралиб чиқишига шарт-шароит яратган. III–IV асрларда Шарқий Рим империяси ҳудудида Константинополь черковидан ташқари, Александрия (Миср), Антиохия (Сурия), Иерусалим (Исроил) каби мустақил черковлар пайдо бўлган ва ундаги бўлиниш жараёни кейинги даврларда ҳам давом этган.

Шарқий Рим (Византия)да мустақил черковларнинг мавжудлиги бу ерда асло диний-сиёсий марказ йўқлигини англатмайди. XI асргача Византия империяси Шарқнинг энг қудратли давлатларидан бири бўлган. Константинополь черкови империя ҳудудидаги мустақил черковларни вақтинчалик бўйсундириб, христианликнинг марказига даъвогарлик қилиб, Рим папасига қарши кураш олиб борган.

Шарқий черков расман грек-кафолик черкови деб аталган. «Черков» атамасига «кафолик» сўзининг қўшиб ишлатилишидан, унинг ўз эътиқодини католицизм каби жаҳон динига айлантиришга интилганлигини кўришимиз мумкин. Юқорида қайд этилганидек, Шарқий Рим империясидаги вазият тамоман бошқача бўлган. Ислом давлатларининг қаттиқ сиқуви империяни сиёсий ва иқтисодий

жихатдан заифлаштирган. Бирин-кетин унга бўйсундирилган черковлар яна ўз мустақиллигини тиклаб олган.

Ҳозирги даврда 15 та автокефаль (грекча – *autos* ўзим, *kephale* – бошман, яъни мустақил деган маъноларни англатади) православ черкови мавжуд. Булар – Константинополь (Туркия), Александрия (Миср), Антиохия (Сурия, Ливан), Иерусалим (Исроил), Рус, Грузия, Серб, Румин, Болгар, Кипр, Эллада, Албан, Поляк, Чехия ва Америка черковларидир. Автокефаль черковлар билан бирга автономия мақомидаги Синай, Фин ва Япон черковлари фаолият олиб бормоқда. XX асрнинг охирларида, Шарқий Европадаги сиёсий жараёнлар сабабли, автокефаль черковларнинг сони янада ортди. Бу черковлар турли ижтимоий-сиёсий шароитларда фаолият кўрсатадилар ва замоннинг долзарб муаммоларига турлича муносабат билдирадилар.

Православие кўплаб автокефаль черковлардан ташкил топган бўлса ҳам, Константинополь черкови унинг маркази мақомини сақлаб қолди. Шунга биноан, Константинополь патриархи расман жаҳон православие черковининг бошлиғи ҳисобланади. Константинополь патриархи автокефаль черковларнинг ички ва ташқи ишларига аралашishi ҳуқуқига эга эмас. Автокефаль черковларнинг эътиқод ва амал масалаларидаги мустақиллиги уларни ташкил этган марказ (Константинополь черкови) билан тузилган ўзаро битимда белгиланган. Автокефаль черков таркибидаги автоном черков бошлиқлари маҳаллий черков йиғинида сайланади ва автокефаль черков патриархининг тасдиғидан ўтади.

Автокефаль черковлар экзархат (грекча *exarchos* – бошлиқ, раҳбар деган маъноларни англатади, вилоят черкови, унга епископ раҳбарлик қилади), епархия (черковнинг маъмурий округи, унга архиерей раҳбарлик қилади) ҳамда благочиниеларга (епархиянинг туманлари, унга катта поп раҳбарлик қилади) бўлинади. Православиенинг қуйи диний маъмурий бирлиги қавм деб аталади. Ҳавмлар черков, бутхона ходимлари ва диндорлар жамоасидан иборат. Диний ташкилотлар иерархия, яъни қуйи ташкилотларнинг юқори ташкилотларга бўйсунishi ва ҳисоб бериши принципи асосида бошқарилади.

Бу принцип руҳонийлар даражасида ҳам амал қилади. Унга кўра, кичик мартабали руҳонийлар юқори мартабали руҳонийларга бўйсунishлари керак. Руҳонийлар даражаси билан бирга уйлангани (оқ) ва уйланмаганига (қора, роҳибликни танлаган) қараб ҳам ажратилади.

Диний ташкилотлар учун мутахассислар ва раҳбар кадрлар асосан роҳиблар орасидан танланади.

Православие черковлари диний таълимот, маросим ва ақидалар масаласида бир-биридан фарқ қилмайди. Диний таълимот асосини «эътиқод рамзи» ташкил этади. «Эътиқод рамзи» 12 параграфдан иборат бўлиб, унда диний таълимотнинг асосий ақидалари: худонинг яратувчилиги, унинг дунё ва инсонга муносабати, худонинг ягона, лекин уч қиёфада эканлиги, ўз қиёфасини ўзгартириши, одамлар гуноҳини ўз зиммасига олиши, ўлиб қайта тирилиши, охират, черковнинг халоскорлиги акс эттирилган.

Православие таълимотига кўра, худо битта, лекин у уч қиёфа-лидир: Ота худо, Ўғил худо ва Муқаддас Рух. Худонинг қиёфалари тенг ва бир-биридан ажралмасдир. Муқаддас Рух Ота худодан келиб чиққан.

Православ христианлар биринчи инсонлар – Адам ва Ева содир этган дастлабки гуноҳ, Ўғил худо (Исо Масих)нинг илоҳий равишда туғилганлиги, одамлар гуноҳини ўлими билан ўз зиммасига олганлиги, охиратда тириклар ва ўликларни қайта сўроқ қилиш учун ерга қайтиб келиши ҳамда илоҳий подшоликни куришига ишонадилар. Шунингдек, православиёда ҳам жаннат ва дўзах, руҳнинг абадийлиги, черковнинг худо ва одамлар ўртасидаги воситачилик вазифасини бажариши тўғрисидаги таълимотлар мавжуд.

Ҳар бир диннинг ўз маросимлари бўлганидек, православиёда етти сирли маросим алоҳида аҳамиятга эга. Бу маросимларнинг сирли деб аталишига сабаб шуки, руҳонийларнинг муайян ҳаракатларни бажаришлари ва дуоларни ўқишлари билан объектга одамнинг кўзига кўринмайдиган худонинг марҳамати ўтади.

Сирли маросимлар қуйидагилардан иборат:

1) *чўқинтириш маросими* кишининг христиан черковига қабул қилинганлигини рамзий ифодаловчи асосий сирли маросимлардан биридир. Православиёда чўқинтириш ёши белгиланмаган. Чўқинтириш маросимида ёш бола сувга уч марта ботириб олинади, катта ёшдаги киши сувда поклантирилади. Диний ривоятга кўра, одам чўқинтирилганидан кейин бирламчи гуноҳдан фориғ бўлади. Катта ёшдаги киши чўқинтирилганидан кейин бирламчи гуноҳ билан бирга, шу вақтгача қилган гуноҳлари ҳам кечирилади. Ушбу маросимни бажарган киши христианликка (католик черковида чўқинтирилса, католик черковига, православ черковидан ўтган бўлса, православ черковига) қабул қилинади. Шу тариқа илоҳий ҳақиқатни билиш ва

халос бўлиш имконияти пайдо бўлади. Шунингдек, ёш бола чўқинтирилганидан кейин унга исм қўйилади. Одатда, болага чўқинтирилган кун қайси авлиёнинг номи билан боғлиқ бўлса, ўша авлиёнинг исми қўйилади;

2) *нон ва вино тортиш маросими* христианликда иккинчи, лекин аҳамиятига кўра, жуда муҳим сирли маросим ҳисобланади. Бу барча оқим ва мазҳаблар қабул қилган маросим. Диний ривоятларда айтилишича, Исо биринчи марта ўз шогирдлари билан махфий кеча кунда бу маросимни ўтказган. Кейинчалик христиан черкови Исо Масих ўтказган маросимни қабул қилган. Шу боис сирли маросимдан ўтказилаётган кишига худонинг жисми ва қони тимсоли бўлган нон ва вино истеъмол қилдирилади. Бу билан инсоннинг Исога яқинлашиши ва абадий ҳаётга дахлдор бўлиши мумкин деб ҳисобланади.

Православиеда бу маросим учун квасда қорилган хамирдан тайёрланган кулча нон (просфора) ва қизил шароб (вино) ишлатилади. Одатда, у бир қатор бошқа сирли маросимлар билан қўшиб ўтказилади. Черков Исо Масих билан узлуксиз алоқада бўлишни истаган кишига бу маросимдан йилда бир марта ўтиб туришни тавсия қилади;

3) *тавба-тазарру қилиш маросими* IV–V асрларда христианликда сирли маросим сифатида қабул қилинган. Православиеда бу маросим диндор киши ҳаётининг таркибий қисми ҳисобланади. Динда буюрилган амалларни ёки черков қондасини бузган киши тавба қилиб, қилган гуноҳини руҳонийга айтади. Маросим қуйидаги босқичларга бўлинади: биринчи босқичда одам руҳонийга содир этган гуноҳи тўғрисида ҳисоб беради, яъни маросим одамнинг ўз гуноҳини англашига уни қайта такрорламаслигига ва маънавий покланишга ёрдам беради, гуноҳини енгиллаштиради; иккинчи босқичда махсус ваколатга эга руҳоний Муқаддас Рухнинг кучи билан ушбу инсоннинг гуноҳини кечиради.

Илк христиан жамоаларида тавба-тазарру қилиш маросими қўлланилмаган. Бунга сабаб, ўша вақтда христиан жамоасининг аъзоси дин талабларини бузмайди, деган нотўғри қарашнинг устунлик қилганлигидир. Лекин ҳаётда бунинг акси бўлиб чиққан. Шу боис диндорлар жамоасида ошкора тавба қилиш тартиби жорий қилинган. IV асрда ошкора тавба-тазарру қилиш руҳонийлар табақасининг манфаатларига мос келмай қолганлиги сабабли, унинг мазмунини сир тутиш жорий қилинган. Черков тавба-тазарру сирини

ошкор қилмасликка кафолат беради. Тавба сирини ошкор этиш катта гуноҳ ҳисобланади;

4) *миро суртиш сирли маросими* чўқинтириш сирли маросимидан кейин ўтказилади. Уни бажарувчи руҳоний хушбўй мироси ёғини кишининг пешонаси (фикри), кўкраги (юраги, ҳис-туйғулари, истаклари), кўзи, бурни ва қулоқлари (майллари), шунингдек қўл-оёқлари (хатти-ҳаракатлари)га хоч шаклида суртади. Мироси ёғини суртиш вақтида сирли равишда худонинг марҳамати ўтади ва шу тариқа унинг поклиги сақлаб қолинади, маънавиятининг юксалишига эришилади, деб ҳисобланади;

5) *никоҳ сирли маросими* католицизмда XII асрда вужудга келган ва XVI асрдан бошлаб сирли маросим сифатида қабул қилинган. Православиеда бу маросим алоҳида ўрин тутаяди, чунки оила кишилар жисмоний ва маънавий бирлигининг бошланғич бўғинидир. Оила жамиятнинг таянчи, абадий ҳаёт тимсолидир. Шунинг учун никоҳ сирли маросими тантанали равишда ўтказилади. Руҳоний байрам кийимларида никоҳдан ўтаётган ёшларни кутиб олади. Худони шарафловчи дуолар ўқилади. Ёш келин-куёвларнинг бошига ҳосилдорлик тимсоли бўлмиш гулчамбар тақиб қўйилади. Ёвуз кучларни ҳайдовчи ладан (исирик) тутатилади. Маросим вақтида никоҳдан ўтаётган келин-куёвга худонинг марҳамати тушади, янги оилада тинчлик, тотувлик ва муҳаббат ҳукмрон бўлишига илоҳий шарт-шароит яратилади, деб ҳисобланади;

6) *муқаддас зайтун мойи суртиш маросими* бемор одам учун бажариладиган сирли тадбир. Маросимда беморнинг пешонаси, ёноғи, лаби, кўкраги ва қўлларига муқаддас зайтун ёғи суртилади. Руҳоний буларни амалга ошириш давомида дуолар ўқиб, беморнинг соғайиб кетишига худодан ёрдам сўрайди. Диний таълимотга биноан, зайтун мойини суртиш маросими мўъжизавий даволовчи кучга эга бўлиб, беморни гуноҳларидан халос қилади. Бу маросим руҳонийликка қабул қилишда ҳам ўтказилади;

7) *руҳонийлик унвонини бериш маросими* III асрда жамиятда алоҳида гуруҳни ташкил этган руҳонийлар уюшмаси пайдо бўлганлиги сабабли жорий қилинган. Православиеда бу маросим алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, уни роҳибликни ихтиёр қилган кишининг бошига юқори мартабали руҳоний қўлини қўйиб бажаради. Маросим давомида роҳибликка қабул қилинаётган кишига сирли равишда худонинг марҳамати ўтади ҳамда у худо ва одамлар ўртасида воситачилик қилиш ҳуқуқига эга бўлади, деб ҳисобланади.

Православиеда, сирли маросимлар билан бирга, ибодат қилиш, хоч, бутлар, табаррук нарсалар, шаҳидлар ва авлиёларга сиғиниш каби маросимлар мавжуд.

Ибодат қилиш – диндорнинг ёки диндорлар гуруҳининг худога, авлиёларга илтимос, шикоят ёки миннатдорчилик билдириб, бевосита мурожаат қилиши. Бунда киши танасининг ҳолатига алоҳида эътибор берилади, чунки ибодатнинг турига ёки мазмунига кўра, кишининг тиз чўкиши, қўлларини кўтарган ҳолатда ёки кўзини юмиб туриши талаб қилинади. Православ черковида, одатда, ибодат тик туриб бажарилиши сабабли диндорларнинг ўтиришлари учун курсилар қўйилмайди.

Хочга сиғиниш – Исо Масиҳнинг хочга михлаб қўйилиши билан боғлиқ маросим. У христианликнинг тимсоли ҳисобланади. Бу православиенинг энг муҳим элементларидан бири бўлиб, диний ривоятларда ёзилишича, Исо Масиҳнинг қони тўкилганлиги сабабли, хоч илоҳий кучга эга бўлган. У одамларни ёвуз кучлардан сақлайди. Хоч тўрт бурчакли, олти бурчакли (Исонинг бошидан баландроқ қилиб хочга ёзув тахтачаси қоқиб қўйилганлиги сабабли), саккиз бурчакли (Исонинг оёғи билан таяниши учун хочга тахтача қоқиб қўйилганлиги сабабли) шаклларда тасвирланади. Хочнинг барча шаклларида кенг фойдаланилади ва улар бир хил аҳамиятга эга.

Бутларга сиғиниш – православие маросимларининг муҳим элементларидан бири. Бутларда Ота худо, Ўғил худо, Муқаддас Рух, Муқаддас учлик, Биби Мариям, авлиёларнинг ва евангелиялар муаллифларининг тасвирлари чизилган ёки ўйиб ишланган бўлади. Диний ривоятларга кўра, христианлар бутларда тасвирланган персонажларга сиғиниши ёки улар билан бевосита мулоқот қилиши мумкин. Бутлар илоҳий кучга эга бўлиб, одамларга кундалик муаммоларини ҳал қилишларида кўмаклашади. Православиеда Биби Мариямнинг тасвири чизилган бутлар алоҳида улуғланади. Диний ривоятларда ёзилишича, бутлар тирик мавжудотлар каби ҳислатларга эга. Улар одамлар сингари кўради, эштади, оғриқни сезади, изтироб чекади, уча олади, сувда сузади ва қўйилган жойидан кетиб қолиши мумкин. Бутлардаги персонажлар турли қиёфаларда тасвирланади. Масалан, Исо Масиҳ VII асргача қўй ёки балиқ қиёфасида, Муқаддас Рух кабутар кўринишида, ҳаварийлар: Лука – буқа, Иоанн – бургут сингари қиёфаларда тасвирланган. Персонажлар қиёфаларида миллийлик белгилари мавжуд.

Авлиёларга сизиниш. Авлиёлар – христианликда ўзини худога хизмат қилишга бағишлаб, тақводорлик билан яшаганлиги учун на-риги дунёда мукофотланган ва одамларнинг тақдирига аралашидек мўъжиза кўрсатиш кучи баҳшида этилган кишилар. Христианликда айтилишича, авлиёлар одамларга ҳомийлик қилишлари ва ҳаётий муаммоларининг ҳал этилишига кўмаклашишлари мумкин. Улар худо ва одамлар ўртасидаги воситачилардир. Авлиёлар маҳшар кун-кишилар гуноҳининг кечирилишини худодан сўраб беришлари мум-кин.

Христианлик шаклланаётган даврларда одамларга хизматлари учун авлиё унвони беришнинг умум эътироф этган қондаси ҳали ишлаб чиқилмаган эди. Шу боис ўша даврларда афсонавий образлар, халқ фольклори қаҳрамонлари ва мажусий маъбудлар ҳам авлиё деб эълон қилинган. Кейинчалик бу масаладаги ноаниқликлар бартараф этилган (жумладан, православиеда авлиё унвонини бериш масаласи билан махсус комиссия шуғулланади ва унинг таклифи муқаддас Синодда кўриб чиқилганидан кейин муҳокамага қўйилади ҳамда қарор қабул қилинади). Авлиёлар ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятига кўра бир-биридан фарқланади ва қуйидагиларга бўлинади: фариш-талар, пайғамбарлар, ҳаварийлар, тақводорлар, ҳақиқат учун кураш-ганлар ва ҳоказо.

Марҳумларга сизиниш – вафот этган кишининг маййити худонинг иродаси билан чиришдан сақланиб қолишига ишониш. Христианлар чиримай сақланиб қолган шаҳидлар маййитида илоҳий куч мужас-самлашганлигига ва унинг одамларга фойда келтириши мумкин-лигига ишонадилар. Православиеда чиришдан сақланиб қолган тананинг қисмларида ҳам мўъжизавий куч бор деб ҳисобланади.

Православие таълимотини тарғиб қилишда диний байрамларга алоҳида эътибор берилади. Чунки православиеда байрамлар жуда кўп бўлиб, аҳамиятига кўра, катта, ўрта ва кичик байрамларга бўлинади.

Катта байрамларнинг энг нуфузлиси пасха (грекча *pascha* – қадимги яҳудий тилидаги *pesach* сўзидан олинган ва сўзма-сўз таржимаси – келиб чиқиш, насл-насаб, асли деган маъноларни анг-латади) байрамидир. Бу байрам Исонинг хочга тортиб ўлдирил-ганидан кейин мўъжизавий қайта тирилиши хотирасига бағишланади. Христианликдаги ушбу байрам иудаизмдаги мессиянинг келишига бағишлаб ўтказиладиган пасха байрамидан ўзлаштирилган. Даст-лабки даврларда уларнинг ўтказилиш вақти ҳам бир кунга тўғри

келган. Пасха байрами иудаизмдаги пасха байрами тугаганидан кейинги биринчи якшанбада ўтказилади. У бир ҳафта давом этади.

Пасхадан кейин (аҳамиятига кўра) улуғ байрам ҳисобланувчи ўн иккита байрам қабул қилинган. Улар қуйидагилардан иборат:

- Исонинг туғилиши;
- Худонинг чўқинтирилиши;
- Учрашув;
- Илоҳий хушхабар;
- Худо қиёфасининг ўзгариши;
- Биби Мариямнинг туғилиши;
- Биби Мариямни хотирлаш;
- Исони хочга тиклаш;
- Худонинг Худдусга келиши;
- Исонинг осмонга кўтарилиши;
- Муқаддас учлик.

Юқорида санаб ўтилган ўн иккита улуғ байрамлар орасида Исонинг туғилиши ва Муқаддас учлик алоҳида мавқега эга.

Исонинг туғилиши байрами – Ўғил худо Исо Масихнинг туғилишига бағишлаб ўтказиладиган байрам. Инжилда Биби Мариям иффати сақланиб қолган ҳолда Ота худодан илоҳий ҳомиладор бўлганлиги ва натижада Исо Масих туғилганлиги қайд этилади. Исо Масихнинг туғилиши инсоният тарихида беқиёс аҳамиятга эга воқеа бўлган. Исо туғилган кундан бошлаб барча одамлар учун халос бўлиш, абадий ҳаёт ва роҳат-фароғатда яшаш имконияти очилган. Дастлаб Исонинг туғилган кунини христианлар 6 январда нишонлаганлар. Кейинчалик уни 25 декабрда нишонлаш белгиланган. Йил ҳисобида фарқ бўлганлиги учун Исонинг туғилган куни католикларда 7 январда, православларда 25 декабрда нишонланади.

Катта байрамларнинг кейингиси Муқаддас учлик байрамидир. Христианларда бу пасха байрамидан 50 кун ўтганидан кейин нишонланади. Шу боис у эллик кунлик байрам деб аталади. Инжилда қайд этилишига кўра, Исо қайта тирилганидан кейин 50 кун ўтгач, шогирдлари ҳаварийларга Муқаддас Рух аён бўлади. Айнан шу воқеа кунда мўъжиза юз беради. Ҳаварийлар зиммасига «пайғамбар»лик вазифаси юкланади ва улар турли халқлар тилларида гапира бошлайдилар. Шу воқеадан кейин ҳаварийларнинг миссионерлик (лотинча *missio* – хабар элтувчи, зиммасига юклаш деган маъноларни англатади) фаолияти бошланади.

Ўн икки байрамдан кейин улуғ байрамлар сифатида қабул қилинган бешта байрам туради. Улар қуйидагилардан иборат: Исони хатна қилиш, Иоанн Предтечанинг туғилган куни, ҳаварийлар Иоанн ва Павел куни байрами, Иоанн Предтечанинг боши кесилиши ва Ҳомийлик байрами.

Христианликда нишонланадиган ўрта ва кичик байрамлар асосан маҳаллий аҳамиятга эга бўлиб, одатда бирорта маҳаллий авлиёга бағишланади. Бу байрамлар шу қадар кўпки, йилнинг ҳар бир куни бирон-бир авлиёга бағишланган байрамга тўғри келади.

Диний байрамлар ва маросимларни бажаришда, диндорлар ҳаётида черков ва руҳонийлар муҳим ўринга эга. Черков Исо Масихнинг илоҳий «жисми»га қиёсланади. У худо ва одам ўртасидаги воситачи маскан вазифасини бажаради. Черковнинг муҳим ижтимоий вазифани бажариши уни қуришда монументалликка, безакларнинг гўзаллиги ва ҳашамдорлигига алоҳида эътибор беришни талаб қилади. Шунингдек, диндорлар черковга келганида, бинонинг улуғворлиги, ички ва ташқи қисмидаги ҳашамат, юксак санъат даражасида бажарилган безаклари худонинг чексиз қудратини намоёниш қилиши билан бирга диний билим берган, Инжилнинг мазмунини билан таништирган.

Черковда ваъз айтилади, худога сиғиниш маросимлари ўтказилади, Инжилдан лавҳалар ўқилиб, сирли маросимлар бажарилади. Православиеда диндордан мунтазам черковга қатнаб туриш талаб қилинади.

Юқорида қайд этилганидек, православие католицизм каби марказлашган ташкилотга эга эмас, у бир қатор автокефаль черковларга бўлинади. Автокефаль черковларни бошқариш тартиби тўғрисида яққол тасаввурга эга бўлиш учун Рус православ черкови бошқарув тартибини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Рус православ черковига патриарх раҳбарлик қилади. Патриарх диний ишларга раҳбарлик қилишда катта ваколатларга эга. У диний таълимот ва маросимлар билан боғлиқ ишларни ҳал қилади, черковни бошқаради ва ундаги суд ишларига раҳбарлик қилади. У мустақил черковлар билан алоқа ўрнатиш ишларини назорат қилади, епархиялар архиерейларининг (черков маъмурий-ҳудудий бирлашмаси раҳбари, митрополит, архиепископ, епископ каби унвонли киши) фаолиятини назорат қилади, уларни лавозимига тайинлайди ва ишдан бўшатади, диний унвонлар беради.

Рус православ черкови маъмурий-ҳудудий бўлиниши бўйича 4 та экзархат (грекча *exarchos* – бошлиқ, раҳбар деган маъноларни

англатади, черковлар округи, бир неча епархиялардан ташкил топади) ва 76 та епархия (черков маъмурий-худудий бирлашмаси)га бўлинади. Бошланғич ташкилотлар «қавмлар» деб аталади. Ҳавмлар куйи маъмурий-худудий черков ташкилотидир. Улар черков ва унда фаолият юритувчи руҳонийлардан ва шу ҳудудда истиқомат қиладиган диндорлар жамоасидан ташкил топган. Диндорлар жамоаси черков кенгаши ва тафтиш комиссиясини сайлайди. Тафтиш комиссияси ижроия органи ҳисобланади, яъни черковнинг хўжалик ва молиявий ишларини бошқаради. Роҳиблар ижроия органининг ишларига аралашмайдилар, улар диндорларнинг диний эҳтиёжларни таъминлаш, ибодат қилиш, диний маросимларни бажариш каби вазифалар билан шуғулланадилар.

Рус православ черкови ҳам (бошқа черковлардаги каби) диний мазҳабларга бўлинади. XVII асрнинг ўрталарида жамиятнинг инкирози ҳамда бир қатор объектив ва субъектив сабаблар туфайли Рус православ черковида бўлиниш юз берган, старообрядчилик (эски эътиқод тарафдорлари) диний-ижтимоий ҳаракати вужудга келган. Черковдаги бўлинишга патриарх Никон (1605–1681)нинг диний ислохотлари баҳона бўлган. Унинг ташаббуси билан илгари рус тилига таржима қилинган диний китоблар билан грек тилидаги асл нусхалар ўртасидаги тафовутларни бартараф этиш ишлари олиб борилган. Черковда диний маросимларни бажаришнинг ягона тартиби жорий қилинган. Никоннинг ислохотлари диний таълимот асосларига таъсир этмаган. Масалан, ислохотлар натижасида «Исус» сўзи «Иисус» деб айтиладиган бўлган, «певцы» сўзи «песнопевцы» билан алмаштирилган. Диндорларнинг диний маросимлар вақтидаги ҳаракатларининг йўналиши ўзгартирилган. Ергача таъзим қилиш, бел баробар таъзим қилиш билан алмаштирилган ва ҳоказо. Кўринишидан жиддий бўлмаган ўзгаришлар жамиятда оғир оқибатларни келтириб чиқарган: диний ислохотлар мафкуравий, ижтимоий-сиёсий муаммога айланган. Жамиятда «Эски эътиқод» тарафдорлари ҳаракати вужудга келган. Ҳаракат иштирокчилари Рус православ черковининг бетакрор аҳамиятга эгалиги ва бошқа черковлардан, жумладан унга асос солган Константинополдан ҳам устунлиги ғояси илгари сурилган. Диний маросимлар ва удумларда миллий хусусиятларни сақлаб қолиш талаб қилинган. Черков ислохотлар мухолифларига қарши қатъий кураш олиб борган. Старообрядчилар «муртад» деб эълон қилинган. Бутун мамлакат бўйлаб қатағонлар,

кувғинлар бошланган, минглаб кишилар қатл этилганлар, қийноққа дучор қилинганлар, қамоққа ташланганлар, сургун қилинганлар.

Ҳукумат ва расмий церковнинг старообрядчиликка қарши кескин тадбирлари ҳаракатни йўқ қила олмаган. Старообрядчилар мамлакатнинг чекка ўлкаларига қочиб кетиб, эски диний эътиқодларини сақлаб қолганлар. Улар давлат ҳокимиятини иблиснинг гумашталари деб ҳисоблаганлар ва дунёвий ҳаёт билан ҳар қандай алоқаларни инкор этганлар. Ҳанузгача уларда диний маросимлар эски диний китоблар асосида бажарилади, йил ҳисоби ислоҳотлар давридаги эски тақвим асосида олиб борилади.

Давлат ҳокимиятининг ва расмий церковнинг старообрядчиликка қарши кескин кураши таъсирида унинг сафларида турли йўналишлар вужудга келган. XVII асрнинг охирларида «попчилар» ва «попчиликни инкор қилувчилар» йўналишлари пайдо бўлган. «Попчилар» диний удум ва маросимлар попларнинг раҳбарлигида бажарилиши керак, деб ҳисоблайдилар. «Попчиликни инкор қилувчилар» «ҳақиқий» попларни иблиснинг гумашталари йўқ қилган деб, уларни инкор қиладилар.

1971 йилда ўтказилган Рус православ церковининг Поместье соборида старообрядчиликни диндан чиққанлар (анафема) оқими эканлиги тўғрисидаги қарор бекор қилинган. Рус православ черковидаги бўлинишни бартараф этиш учун қулай шарт-шароит вужудга келган, лекин муҳолиф кучларнинг ўзаро бирлашуви амалга ошмаган. Ҳозир ҳам мустақил старообрядчилик церковлари сақланиб қолган.

Православиенинг ижтимоий доктринаси тарихий даврларнинг ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлари таъсирида ўзгариб борган. Черков жамиятда маънавий қадриятларни мустаҳкамлаш, ижтимоий адолат ва маданий тараққиётга хизмат қилиш билан бирга ҳукмрон ижтимоий-сиёсий тузум ва у олиб борган крепостниклик, мустамлакачилик ва эксплуатация сиёсатларини ҳимоя қилиб келган. Шу билан бирга капиталистик тараққиёт давридаги ижтимоий-сиёсий тузум оқланган ва уни «умумхристианлик қадриятлари»нинг олий даражадаги тимсоли эканлиги қайд этилган. Кишиларнинг турмуш шароитини янада яхшилаш учун капитализмни «христианлаштириш» йўли билан «соғломлаштириш» таклиф этилган.

Собиқ социалистик давлатларда фаолият кўрсатган православ церковлар доимо меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилганлигини исботлашга интилган. Черковнинг ҳар доим ижтимоий тенгсизликка, кишининг киши томонидан эксплуатация қилиниши,

куллик, зулм, мустанлакачилик ва экспансионизмларга қарши турганлиги кўпчиликка маълум.

Православиенинг католицизмдан фарқли ўлароқ, дунёвий ҳокимият билан рақобатлашиш имкониятлари чекланган эди. Кўпчилик мустақил черковлар бевосита сиёсий ҳокимиятга бўйсундирилган. Шундай вазиятда черковларнинг ижтимоий-сиёсий тузумга нисбатан муроса йўлидан борганлиги сабабини тушуниш мумкин. Совет тузумининг барҳам топиши натижасида демократик тараққиёт йўлидан бораётган янги давлатларнинг вужудга келиши диний ташкилотларнинг эркин фаолият кўрсатишига имкон берди. Черков жамиятда инсонпарварлик, адолат, меҳр-оқибат, ўзгалар фикрига ҳурмат каби умуминсоний қадриятларни қарор топтиришда бошқа дунёвий ташкилотлар ва муассасалар билан фаол ҳамкорлик қилмоқда, халқаро муносабатларда тинчликни сақлаб қолиш ва мустанлакалаш, кескинликни юмшатиш, минтақавий можароларни тинч йўл билан ҳал этиш учун халқаро терроризм ва экстремизмнинг ҳар қандай кўринишларига қарши курашмоқда.

Православ черковининг Марказий осиедаги фаолияти узоқ ўтмишимиз билан боғлиқ. 2001 йилда Ўрта Осиё православ черкови епархияси ташкил этилганлигининг 127 йиллиги нишонланди. Бу ерда фаолият кўрсатаётган диний конфессиялар қаторида православ черкови ислом динидан кейинги ўринда туради. Барча конфессиялар каби православ черкови ҳам минтақада тинчлик, барқарорлик, миллий тотувлик, диний бағрикенглик, ўзаро ҳурмат ва ҳамкорлик муҳитини шакллантиришда фаол иштирок этмоқда.

Протестантларнинг ўзига хос жиҳатлари

Христианликнинг катта йўналишларидан яна биттаси протестантизмдир (лотинча *protestans* – қарши чиқувчи, норози деган маъноларни англатади). У XVI–XVII асрларда Ғарбий Европадаги феодал тузум ва унинг мафкуравий таянчи бўлган реакцион католицизмга қарши кучли ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий ва диний ҳаракатларнинг бошланиши сабабли вужудга келган. Ҳаракат иштирокчилари католик черковини евангелиялар ғояларидан чекинишда айблаб, уни асл ҳолатига қайтаришни талаб қилиб чиққанлар. Бу тарихда «реформация ҳаракати» (лотинча *reformatio* – ўзгартириш, тўғрилаш каби маъноларни англатади) деб аталади.

Реформация ҳаракати чуқур тарихий илдизга эга. Ҳаракат бошланишидан олдинги даврларда ҳам руҳонийларнинг маънавий бузуқ-

лиги, ўз вазифасини суиистеъмол қилишлари, дабдабабозликлари, кишиларга бефарқлик, тамагирлик ва расмиятчилик каби иллатлари илғор жамоатчилик вакиллари томонидан кескин танқид қилинган. Жумладан, Оксфорд университетинг профессори Ж. Виклиф ва Прага университетининг профессори Я. Гуснинг чиқишларини алоҳида қайд этиш лозим.

Германия ва Швейцария реформациянинг марказлари эди. Ушбу ҳаракат кейинчалик Ғарбий Европанинг бошқа давлатларига ёйилган. Мартин Лютер (1483–1546), Томас Мюнцер (1430–1525), Ж. Кальвин (1509–1564) реформация ҳаракатининг ташкилотчилари ва раҳбарлари ҳисобланганлар.

Ўрта асрларда католик черкови асосий бойлик саналувчи ер майдонларининг катта қисмига эгалик қилган. Аҳоли даромаднинг ўндан бир қисмини солиқ шаклида черковга тўлаган. Руҳонийлар тушумларни кўпайтириш мақсадида хизмат тўловлари миқдорини ошириб бориш билан бирга мансабни суиистеъмол қилиш, тамагирлик, порахўрлик каби воситалардан фойдаланар эдилар. Индульгенциялар (лотинча *ihduigehtia* – раҳм-шафқат деган маънони англатади) сотиш кенг қўлланилган. Руҳонийларнинг маънавий бузуқлиги, бефарқлиги, беғамлиги шу даражада кенг илдиз отган эдики, черков уни ўз доктринасида ҳам акс эттиришга мажбур бўлган. Доктринага биноан, маънавий фазилатларидан қатъи назар, диний маросимни руҳоний бажарган бўлса, илоҳий аҳамиятини йўқотмаган.

Католик черковидаги «носоғлом» муносабатлар реформация ҳаракатининг вужудга келишида муҳим бўлган, лекин унинг асосий сабаби ўз умрини яшаб бўлган феодал муносабатлардир. Феодал жамият негизида вужудга келиб, ижтимоий мавқеини тобора мустаҳкамлаб борган буржуазия ҳокимият учун курашда дастлаб эски жамиятнинг мафкуравий таянчи саналган католик черковини мағлубиятга учратиши лозим бўлган.

Реформация ҳаракати дастлаб Германияда Мартин Лютернинг Рим папасига қарши чиқишидан бошланган. 1517 йил 31 октябрда Мартин Лютер ўз қарашларини 95 та тезисда баён этиб, уни Виттенберг шаҳар черковларидан бирининг дарвозасига осиб қўйган. Тезисларда черковнинг авлиёлар ёрдамида халос бўлиш, аъроф, руҳонийларнинг воситачилик вазифаси ҳақидаги таълимотлари танқид қилинган. Кейинчалик Рим папасининг ҳокимияти инкор қилинган. Лютер черков ташкилотининг иерархия принципи асосида тузилишини ва бошқарилишини рад этган, Исонинг халоскорлик

кучига ишончи орқали киши мустақил равишда, черковнинг воситачилигисиз халос бўлиши мумкинлиги ғоясини ҳимоя қилган.

Мартин Лютер роҳибликни бекор қилиш, диний маросимларни соддалаштириш ва черковни дунёвий ҳокимиятга бўйсундириш кабиларни талаб қилиб чиққан. Унинг талаблари Германияда эндигина шакллана бошлаган буржуазиянинг манфаатларига мос келган. Шунингдек, кўпчилик немис князлари ва феодал гуруҳларининг вакиллари ҳам унга хайрихоҳлик билдирган. Мазкур гуруҳлар черковнинг катта ер майдонларига эгалик қилиши, беҳисоб бойликларга эгалиги, герман черковларининг Рим папасига катта пул маблағлари ажратиши ва давлатларнинг ички ишларига доимий аралашуви кабилардан норози бўлганлар.

Бир гуруҳ лютерчи немис князларининг талаби билан Шпейер Рейхстаг ҳар бир немис князи ўзи ва фуқароси учун хоҳлаган динни танлаш ҳуқуқига эга эканлиги тўғрисида қарор қабул қилган. Лекин Германияда Рим папасига қарши кураш олиб боришга қодир кучли, марказлашган давлат йўқ эди. Рим папасининг тазйиғи билан 1529 йилда Рейхстаг бу қарорни бекор қилган. Рейхстагнинг қарорига жавобан, 5 нафар немис князи ва 14 нафар империянинг шаҳарлари Рейхстагдаги кўпчиликка қарши норозилик (протест) билдирганлар. Мазкур воқеадан кейин христианликда реформация натижасида пайдо бўлган янги йўналиш «протестантизм» деб атала бошланган.

Германиядаги реформация ҳаракатида аҳолининг ўртаҳол ва камбағал табақалари ҳам кенг кўламда иштирок этган. Уларнинг манфаатларини Томас Мюнцер ўз қарашларида ҳимоя қилган. Дастлаб Томас Мюнцер сиёсий фаолиятини лютерчилар ҳаракатида иштирок этишдан бошлаган. Лекин кейинчалик Лютернинг қарашлари чекланганлиги ва ҳукмрон табақаларнинг манфаатига хизмат қилишидан норозилик билдириб, диний ақидалар ва ижтимоий-сиёсий муаммолар танқидида, Лютердан фарқли ўлароқ, мурасасизлик йўлини танлаган.

Томас Мюнцер диний таълимотга муносабат соҳасида черков ташкилотларининг қуйидан юқорига бўйсунишига асосланган бошқарув тартибига қарши чиққан, ортодоксал диний таълимотлар ва епископлар ҳокимиятини инкор қилган, худога эътиқод ҳар бир кишининг қалбида туғилиши керак, деб ҳисоблаган. Шу билан бирга киши Исонинг руҳини қалбида ҳис қилса, сохта ҳақиқат оғусини тарк

этади, олий илоҳий ҳақиқатга эришади, бунга эришишдаги тенглик фуқароларнинг ҳуқуқий тенглигини билдиради, деб таъкидлаган. Томас Мюнцер кишиларни умумий тенгликка асосланган илоҳий жамият қуришга даъват этган. Томас Мюнцернинг даъвати Германиядаги деҳқонлар қўзғолонининг шиорига айланган. Деҳқонлар қўзғолони мағлубият билан тугаган ва Томас Мюнцер асирга олиниб, қатл этилган. Унинг тарафдорлари эса Европа давлатларига тарқаб кетганлар.

XVI асрнинг биринчи ярмида реформация ҳаракати Европанинг бошқа давлатларига ёйила бошлаган. Бу ҳаракатнинг йирик марказларидан бири Швейцария эди. Мамлакатнинг Женева ва Цюрих шаҳарларидаги ҳаракатларга Ж. Кальвин ва У. Цвингли раҳбарлик қилганлар. Швейцариядаги реформация ҳаракати протестантизмда янги кальвинизм оқимини вужудга келтирган. Кальвинизм – буржуазиянинг католик черковига қарши кураши тимсоли. Оқимда умум эътироф этган эътиқод рамзи йўқ. Инжил эса диний таълимотнинг ягона манбаи ҳисобланади. Тақдири азал ҳақидаги таълимот оқимнинг асосий ғояларидан биридир. Кальвиннинг фикрича, худо айрим кишиларни абадий роҳат-фароғатда, айримларни дўзах азобида қийналиб яшаш учун яратган. Лекин ҳар қандай киши азоблардан халос бўлиши мумкин, чунки худо уни ёлғизлатиб қўймайди. Худонинг марҳамати тушган киши ташаббускор бўлиши ва абадий роҳат-фароғатда яшашга лойиқ эканлигини исботлаши керак. Бундай киши тадбиркор ва ҳар ишда омадли бўлади. У дунёнинг лаззатларидан тийилиши, тежамкор бўлиши ва камтарона яшаши керак.

Ўрта асрларда диний маросимларда қўлланиб келинган иконалар, шам ёқиш, хоч ва бошқа воситалардан фойдаланишдан воз кечилган. Сирли маросимлардан фақат рамзий маънодаги чўқинтириш, нон ва вино тортишдан фойдаланилган. Асосан черковда ваъз ўқишга катта эътибор берилиб, маросим диний кўшиқлар ва худога сиғинишлар билан тўлдирилган. Диндорлар жамоасини сайлаб қўйиладиган пресвитерлар (грекча *presbyteros* – оқсоқол деган маънони англатади, христиан черковидаги руҳоний киши) ва пасторлар (лотинча *pastor* – чўпон, подачи деган маъноларни англатади, протестант черковининг хизматчиси) бошқарган. Улар айна пайтда диний маросимларга раҳ-

барлик ҳам қилганлар. Диний ташкилотларга эса автономия ҳуқуқи берилган.

Реформация ҳаракатининг йирик марказларидан яна бири Англия бўлган. Бу мамлакатда реформация юқори табақаларнинг ташаббуси ва бошчилигида амалга оширилган. 1531 йилда Англия парламенти католик черкови ақидалари ва маросимларини сақлаб қолган ҳолда черковнинг Рим папасидан мустақиллиги тўғрисида қарор қабул қилган. Черковга раҳбарлик қилиш ваколоти эса қирол зиммасига юклатилган. Барча монастирлар ёпиб ташланиб, черков мулклари мусодара қилинган. Рим папасига қарши кураш томонларнинг ўзаро келишуви билан яқунланган. 1571 йилда Англия парламенти эътиқод рамзи тўғрисида декларация қабул қилган. Ушбу ҳужжат асосида англикан черкови вужудга келган.

XVI асрда протестантизм йўналишининг асосий оқимлари лютеранлик, кальвинизм ва англиканлар черкови вужудга келган. Лекин йўналиш таркибида оқимларнинг шаклланиш жараёни ҳозирга қадар давом этмоқда. Улар қаторидаги баптистлар, методистлар ва пятидесятниклар оқимларини мисол келтириш мумкин. Протестантизм йўналишининг турли оқимлардан ташкил топганлиги улар ўртасида диний таълимот, ақида ва маросимларда умумийлик борми, деган савол туғдиради.

Протестантизм таълимотида черков ва роҳибларнинг худо ва одамлар ўртасидаги воситачилик вазифаси инкор қилинади. Унда ҳар бир кишининг худо билан бевосита мулоқот қилиш ва халос бўлиш имкониятига эга эканлиги таъкидланади. Ушбу ақиданинг қабул қилиниши натижасида диндорлар зиммасидаги оғир юк бўлмиш ҳашаматли монастирларни қуриш ва кўп сонли роҳибларни боқиш зарурати ўз-ўзидан барҳам топган.

Одамларнинг худо билан бевосита алоқа ўрнатиши ҳақидаги ақидадан ҳар бир диндорнинг руҳоний бўлиши тўғрисидаги ақида пайдо бўлган. Унга биноан, протестантлик эътиқодини қабул қилиб, чўқинтирилган киши ваъз ўқиш ва диний маросимларни бажариш ҳуқуқига эга бўлади. Бу руҳонийларнинг умуман инкор қилинишини билдирмайди, протестант руҳонийлари христианликнинг бошқа йўналишларидагидан фарқланади. Руҳонийлар диндорлар жамоаси томонидан сайланади ва фақат унга ҳисоб беради. Уларга диндорларнинг

тавба-тазаррусини қабул қилиш ва гуноҳларини кечириш ҳуқуқи берилмаган. Бундай руҳонийларнинг оила қуришлари мумкин ва улар учун целибат (лотинча *caliebs* – уйланмаган деган маънони англа-тади) қасами бекор қилинган.

Инжил – диний таълимотнинг асосий манбаи. Муқаддас ривоятлар, яъни Рим папасининг ҳужжатлари, «черков оталари»нинг асарларининг илоҳий мазмунга эгаллиги тан олинмайди, лекин улардаги Инжилнинг мазмунини акс эттирувчи қисмларидан фойдаланилади. Инжилни диндорлар она тилида ўқишлари эътироф этилган. Ҳар бир киши ўз она тилида диний маросимларни бажариш ва Инжилни мустақил тафсир қилиш ҳуқуқига эга.

Протестантизмнинг асосий ақидалари сифатида қабул қилинган одамларнинг гуноҳкорлиги ва Исонинг бирламчи гуноҳни ювиш учун ўзини қурбон қилганлигига ишониш билан халос бўлиш мумкинлиги ғояси тарғиб қилинади. Сирли маросимлар, зоҳидлик, савоб иш қилиш кабилар кишининг халос бўлишига ёрдам беролмайди. Одамларнинг ички табиати бирламчи гуноҳ таъсирида тамоман ўзгарганлиги боис улар худонинг кўмагисиз, мустақил яхшилик қилиш имкониятига эга эмас. Яхшиликнинг намоён бўлиши инсоннинг шахсий хислати эмас, балки худога бўлган муҳаббатининг самарасидир. Одам гуноҳкор ва гуноҳдан халос бўлиш учун худони доимо ёдда тутиши, унга сиғиниши керак. Бу амал билан мустаҳкамланмаса, кутилган натижани бермайди. Одам ўзининг кундалик вазифаларини сидқидилдан бажариши лозим. Ўз вазифаларига сидқидилдан ёндашиш кишининг худога нисбатан муносабати қанчалик самимий эканлигидан далолат беради.

Протестантизмда тақдири азалга ишониш мавжуд. Унга кўра, худо кишининг туғилишидан олдин тақдирини белгилаб қўяди. Одамнинг ердаги ҳаётида худо унинг тақдирини қандай белгилганини билиб бўлмайди. Лекин инсоннинг меҳнатсеварлиги, ишдаги омадлилиги, тижоратдаги ютуқлари, бадавлат ва бахтли яшаши кабилар унга худонинг назари тушганлиги ва покланиш белгилари сифатида қабул қилинади.

Протестантизмда диний маросимлар соддалаштирилган ва ортиқча харажатларга йўл қўйилмайди. Ибодатлар ваъз ва дуо ўқиш, псалом (диний қасида ва ашула)лар куйлаш, Инжилдан парчалар

ўқиш билан чекланади. Марҳумлар руҳига, Биби Мариям, авлиёлар ва иконаларга сиғиниш, аърофга ишониш қабила бекор қилинган. Ибодатхоналардан ҳашаматли ва кўп чиқим талаб қилувчи жиҳозлар (қўнғироқлар, меҳроблар, иконалар, ҳайкаллар ва бошқа безаклар) олиб қўйилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, протестантизм йўналиши Ғарбий Европада католик черковининг зўравонлиги, одамлар тақдирига бефарқлиги, маънавий айниши, бойликка ўчлиги, ижтимоий ва маданий ҳаётдаги тараққийпарвар ўзгаришларга тўсқинлигига қарши бўлган янги ижтимоий-сиёсий кучлар мафкураси сифатида вужудга келган. Ҳайд этиш жоизки, католик черковига қарши қаратилган ижтимоий-сиёсий ҳаракат даҳрийлик ҳаракати эмас, балки черковдаги иллатларга, ижтимоий-сиёсий тараққиётга тўсқинлик қилувчи сиёсий католицизмга қарши қаратилган ҳаракат эди.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Христианликнинг вужудга келиши сабаблари нималардан иборат?
2. Христианлик таълимотининг асосларини аниқланг.
3. Христианликнинг муқаддас ривоятларига қайси манбаларни киритишимиз мумкин?
4. Христианликнинг улў байрамларини санаб беринг.
5. Ҳачон ва нима сабабдан христианликда бўлиниш вужудга келган?
6. Католицизмнинг хусусиятлари нималардан иборат?
7. Католицизмда черковларни бошқаришнинг ўзига хос хусусияти нималардан иборат?
8. Протестантизмнинг католицизмдан фарқларини аниқланг?
9. Православиеда нима сабабдан автокефал черковлар юзага келган?
10. Протестантизм қачон ва қандай сабабларга кўра вужудга келган?
11. Протестантизмнинг ўзига хос хусусиятларини аниқланг.

7-мавзу
**ИСЛОМ ДИНИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ
ВА ТАРҲАЛИШИ**

**Ислом динининг вужудга келиши. Муҳаммад пайғамбар
ва унинг янги динни шаклланишидаги хизматлари**

Ислом дини юзага келиши жихатидан жаҳон динлари ичида учинчи ўринда туради. Ислом дини Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка, Жануби-шарқий Осиё, Кавказ халқларининг тарихида ниҳоятда муҳим ўрин тутади ва айнаи вақтда ҳам уларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига катта таъсир ўтказиб келмоқда. Эрон, Покистон, Афғонистон, Саудия Арабистони, Ливия, Тунис, Судан сингари мамлакатларда ислом расмий давлат дини мавқеига эга. МДХ давлатлари ҳудудида Марказий Осиё, Шимолий Кавказ, Озарбайжон, Татаристон ва Бошқирдистон халқлари ўзларининг ислом динида эканликларини эътироф этишади. Ҳозирги кунда турли қитъаларда яшовчи бир миллиарддан зиёд киши ирқи, миллати, синфи ва табақавий фарқларидан қатъи назар, ислом дини нормалари ва қадриятлари атрофида бирлашган ҳамда жаҳон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида салмоқли ўринлардан бирини эгаллайди.

Ислом милодий VII асрнинг бошларида Арабистон яриморотида пайдо бўлган. Яриморол аҳолисининг асосий қисмини араблар ташкил этган. Ислом вужудга келиши арафасида араблар асосан чорвачилик билан шуғулланар эди. Арабистоннинг қулай географик ўрни (ҳудудидан Ғарб ва Шарқ давлатларини боғловчи қарвон йўллари ўтган ва унга қитъани туташтириб туради) сабабли, савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик қадимдан ривожланган. Иқтисодий ривожланиш даражаси яриморолнинг ҳудудида турлича бўлган. Унинг бепоён чўлларида яшаган кўчманчи араблар чорвачилик билан шуғулланган. Яриморолнинг шимолий қисмида Византия ва Месопотамия каби қадимги маданий марказларнинг таъсири кучли эди. Қарвон йўли ўтган жануби-ғарбий қисми (Ҳижоз)да қадимдан савдо-сотиқ, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ва қисман ҳунармандчилик ривожланган.

Милодий I асрда Арабистоннинг жануби-ғарбий қисмида шаҳар-давлатлар вужудга келган. IV–VI асрларда бу ерда Макка, Ясриб, Тоиф сингари йирик шаҳарлар мавжуд эди. Уларда истиқомат қилувчи араб зодагонларининг даромадини қарвон йўлларида келаётган бож солиқлари ва савдо-сотиқ тушумлари ташкил этган.

Минтақадаги иқтисодий жонланиш натижасида кўчманчи чорвадор қабилаларда уруғ-қабилавий муносабатларнинг емирилиши ва давлат уюшмаларининг пайдо бўлиш жараёни кучайган.

Арабистоннинг қулай географик ўрни, карвон йўллари бўйлаб бой шаҳар-давлатларнинг мавжудлиги қудратли қўшни давлатларнинг минтақага қизиқишини кучайтирган. VI асрнинг бошларида Арабистоннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган Эфиопия (Ҳабашистон) давлати яриморолнинг карвон йўллари ўтган қисми (Ҳижоз)ни босиб олган. Лекин Ҳабашистон бой ўлкада мустаҳкам ўрнаша олмаган. VI асрнинг иккинчи ярмида Эрон Сосонийлари давлати Эфиопияни Арабистондан суриб чиқарган. Арабистон Сосонийлар давлати таркибига киритилган.

Сосонийлар ҳукмронлиги минтақадаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни кескинлаштирган. Бунга сабаб уларнинг Буюк ипак йўлининг аҳамиятини янада ошириш мақсадида, Арабистондан ўтган жанубий карвон йўлини издан чиқаришлари бўлган. Оқибатда жанубий карвон йўли вайрон қилинган. Карвон йўлидан келаётган даромад эса кескин камайган. Арабистоннинг ташқи савдо айланмаси қисқарган ва ҳўжалиги инқирозга учраган.

Арабистондаги иқтисодий инқироз натижасида аҳолининг турмуш даражаси кескин пасайиб кетган ва маънавий тушкунлик юзага келган. Ҳабилавий низолар кучайган. Халқ орасида халоскор маҳдийнинг келиши тўғрисидаги ривоят тарқалган.

Бу давр кўчманчи араб қабилалари (бадавийлар)нинг уруғ-қабилачиликдан синфий тузумга ўтиш даврига тўғри келганлиги сабабли вазият янада мураккаблашган, анъанавий турмуш тарзи ва нормалари бузила бошлаган. Ижтимоий зиддиятлар ва араб қабилаларининг оғир тангликдан чиқиш учун марказлашган мустақил давлатга бирлашишга интилиши қабилар кучайган. Бунинг учун тарқоқ араб қабилаларни бирлаштирувчи мафкура зарур эди. Ислом дини тарқоқ қабилаларни бирлаштирувчи мафкура сифатида тарих сахнасига чиққан.

Исломгача Арабистонда турли хил динлар мавжуд эди. Семит қабилалари анъаналарига кўра, Ҳуёш, Ой, табиатнинг бежилов кучлари, турли худолар ва руҳларга сиғинганлар. Ҳар бир қабиланинг ўз худолари, тотем ёки фетишлари мавжуд бўлган. Улар гоҳида бири-бирига қарама-қарши эди. Ҳабиланинг диний тасаввурлари фақат мазкур қабила аъзоларининггина бирлигини таъминлаган, умумараб дини эса йўқ эди.

Ибтидоий дин шакллари ва кўпхудолилик билан бирга якка-худолиликка асосланган дин турлари ҳам ёйилган. Араблар қадимдан яккахудолиликка эътиқод қилган яҳудийлар билан ёнма-ён яшаганлар. Эфиопия Арабистоннинг бир қисмини босиб олганидан кейин христианлик (исломгача Эфиопияда давлат дини сифатида қабул қилинган) кенг ёйила бошлаган. Сосонийлар давлати Арабистонда зардуштийликнинг кенг ёйилишига шарт-шароит яратган. Оқибатда араблар орасида ибтидоий дин шакллари билан бирга яккахудолиликка сиғинувчиларнинг ҳам сони ортиб борган.

VI асрда Жанубий Арабистонда ханифлар (арабчада – чинакам эътиқод қилувчилар, тақводорлар деган маъноларни англатади), яъни якка худоликка даъват этувчилар ҳаракати кенг ёйилган. Уларни «ханифлар» деб аталганлигининг сабаби ҳозиргача аниқ эмас. Айрим манбаларда ҳаракат иштирокчиларининг кўпчилиги «бану ханифа» уруғидан чиққанлиги боис шундай ном берилганлиги қайд этилади. Улар санамлар, фетишлар ва турли худоларга сиғинишни қоралаб, ягона худога сиғинишни даъват қилганлар. Айрим ханифлар ўз худоларини «Оллоҳ» (арабчада – *ал-илоҳ* ёки семит тилида – *ал ёки эл* сўзидан олинган бўлиб, худо, Оллоҳ деган маъноларни англатади) деб атаганлар.

Ханифлар ҳаракати бошланган даврда Оллоҳ қурайш қабиласининг санами ҳисобланган. Мазкур ҳаракат иштирокчилари жуда кўп бўлган, лекин ислом вужудга келганидан кейин улар тўғрисида маълумот берувчи манбалар деярли йўқ қилиб ташланган. Ҳуръон ва бошқа манбаларда Сажжох, Тулайх, Асвад, Мусайлима каби ханифлар тўғрисида маълумотлар берилган.

Ханифлар ўзларини худонинг илоҳий хабарини одамларга етказувчи вакили – пайғамбар деб атаганлар. Бироқ бундай даъволар аҳоли орасида эътиборсиз қолган. Фақат Муҳаммад алайҳиссаломгина ислом тарихида буюк пайғамбар сифатида тан олинган.

Муҳаммад 570 йилда Макка шаҳрида таваллуд топган. Унинг туғилиши арафасида отаси, 6 ёшлигида эса онаси Амина ая вафот этган. Ота-онасидан эрта жудо бўлган Муҳаммад дастлаб бобоси Абд ал-Муталлиб томонидан, у оламдан ўтгач эса амакиси Абу Толибнинг қўлида тарбияланган. Муҳаммад ёшлик чоғиданоқ амакисининг савдо ишларида ёрдам берган. У меҳнаткашлиги, одамларнинг эътиборини қозона олиши, уларнинг кўнглига йўл топа олиши ва содиқлиги билан ном қозонган. Шу боис унга «Амин» (содиқ) деган тахаллус берилган.

Абу Толиб Муҳаммадни 21 ёшида бадавлат бева хотин Ҳадичага иш бошқарувчиликка хизматга берган. Кўп вақт ўтмасдан у Ҳадичага уйланган. Эр-хотиннинг ёшида жуда катта фарқ (Муҳаммад хотинидан 15 ёш кичик бўлган) бўлса-да, ўзаро ҳурмат ва меҳр-муҳаббатга асосланган мустаҳкам оила қурилган. Бироқ Муҳаммаднинг хотинларидан бири Ойшанинг маълумотига кўра, уларнинг ёшларидаги фарқ катта бўлмаган. Шунга кўра, Муҳаммад уйланган вақтда 23 ёшда, Ҳадича эса 28 ёшда бўлган. Агар уларнинг олти фарзанд кўрганликлари ҳисобга олинса, Ойшанинг маълумоти ҳақиқатга яқин бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Муҳаммад уйланганидан кейин савдо ишларини давом эттириш ва мулкни кўпайтиришга ҳаракат қилса-да, яшашдан энг асосий мақсад Оллоҳга хизмат қилиш деб ҳисоблаган. Мулкий таъминланганлик унга диний ишлар билан мунтазам шуғулланиш имконини берган.

610 йилда Муҳаммад худодан ваҳий (худонинг хоҳиш-иродасини ифодаладиган «ҳақиқат»ларни одамларга мўъжизавий йўллар билан етказиш) келаётганлигини айтиб, арабларни ягона худо – Оллоҳ атрофида бирлашишга даъват этган ва инсонларни Оллоҳ иродасига бўйсунушга чақирган.

Маълумки, ягона Оллоҳ тўғрисидаги ғоя, унга имон келтирганларнинг биродарлигини англатади. Муҳаммаднинг даъватини қабул қилганлар ўзаро ҳамкорлик, бир-бирига муҳаббат, эзгулик ва адолат қоидалари асосида бирлашишни ҳақиқий эътиқод асослари деб ҳисоблаганлар. Муҳаммад Оллоҳга имон келтиришга даъват этишни бошлаган дастлабки даврларда янги дин яратишни даъво қилмаган. Шуниси эътиборга молики, ислом дини (арабчада *ислом* – итоат этиш, бўйсунуш деган маъноларни англатади) тарқалишининг дастлабки йилларида у Ҳуддус шахри томонга қараб сажда қилган. Христианлар ва иудаизмга сиғинувчиларни биродарлар деб ҳисоблаган. Яҳудийлар дастлаб Муҳаммадни маҳдий сифатида қабул қилган бўлсалар-да, кейинчалик унинг қарашларини танқид қилганлар. Диний қарашлардаги ихтилофлар сабабли иудаизм ва христианлар билан ажралиш юз берган. Муҳаммад ўз тарафдорларини барча диний маросимларни арабларнинг сиёсий ва диний маркази – Макка шахрига қараб бажаришга даъват этган.

Муҳаммаднинг даъваткорлик фаолияти дастлаб катта қийинчиликларга дуч келган. Ҳатто энг яқин қариндошлари ҳам дастлаб унинг ғоясини қабул қилмаганлар. Муҳаммаднинг Макка шахридаги

12 йиллик даъватчилик фаолияти муваффақиятсизлик билан якунланган. Макка зодагонлари унинг даъватларидаги ижтимоий адолат, дин аҳлининг биродарлиги, бойларнинг камбағаллар фойдасига хайрия қилишлари, судхўрликнинг қораланиши, ахлоқ нормаларига амал қилиш каби ғояларини қабул қилмаган. Бундан ташқари, шаҳарда шу давргача нуфузи баланд бўлмаган ҳошимийлар уруғи вакилини пайғамбар сифатида ҳукмрон уммавий зодагонлари қабул қила олмас эдилар.

Муҳаммаднинг даъватчилик фаолияти билан шуғулланишига қарши турли тўсиқлар мавжуд бўлган. 617 йилда унга даъватчилик билан фақат ўз маҳалласида шуғулланишига рухсат берилган, аммо маҳалладан ташқарига чиқиши қатъиян ман қилинган. 620 йилда Ҳадича (хотини) ва ундан кейин Абу Толиб (амакиси) вафот этган. Яқин кишилариининг мададидан маҳрум бўлган Муҳаммаднинг ҳаёти хавф остида қолган ва у шаҳардан чиқиб кетишга қарор қилган. У 622 йилда (тахминан 22 ёки 24 сентябрда) тўсиқлардан муваффақиятли ўтиб, Ясрибга (Мадина) кўчган. Муҳаммаднинг Ясрибга кўчган вақти ҳалифа Умар даврида мусулмон ҳижрий тақвимининг ҳисобига асос сифатида қабул қилинган.

Макка шаҳрига муҳолиф ясрибликлар Муҳаммадни қабул қилганлар (Муҳаммаднинг онаси Амина ая асли ясриблик эди). Муҳаммаднинг даъватларини қабул қилган ясрибликлар ансорлар, Маккадан кўчиб келганлар муҳожирлар деб юритилган. Ясрибда муҳожирлар ва ансорлар мусулмонлар жамоаси (арабчада «муслим» – бўйин эгувчи, ўзини оллоҳга топширган) умма (маълум динга эътиқод қилувчилар жамоаси)га бирлашган. Мусулмонлар Муҳаммадни пайғамбар, диний ва дунёвий ҳокимият раҳбари сифатида тан олганлар. Муҳаммаднинг шарафига Ясрибга кейинчалик ал-Мадина (арабчада – *мадинаи ноиб*, яъни пайғамбар шаҳри) деган ном берилган.

Мадина шаҳрида Муҳаммад алайҳиссалом раҳбарлигида исломга эътиқод қилувчилар учун манзил – биринчи масжид қурилган ҳамда исломнинг диний ва сиёсий мавқеини акс эттирувчи биринчи низом ёзилган. Бу низомга биноан, исломга эътиқод қилувчи барча кишилар бир халқ деб эълон қилиниб, ўзаро нифоқ, қасос олиш бекор қилинган. Мусулмонларга қўлда қурол билан бир-бирларини ҳимоя қилишлари лозимлиги уқтирилган. Барча мунозарали масалалар бўйича ҳукм чиқариш Муҳаммад алайҳиссалом зиммасига ўтган.

Ислом динини қабул қилмаган маҳаллий араблар, насронийлар ва яхудийлар билан алоҳида шартнома тузилган.

Шундай қилиб, биринчи теократик (грекча *teos* – худо, *kratos* – ҳокимият деган маънони англатади) давлат вужудга келган. Давлат бошида якка ҳоким диндор киши бўлган. Бу давлатни Оллоҳнинг ердаги вакили – Муҳаммад пайғамбар ҳамда унинг икки ёрдамчиси Абу Бакр ва Умар бошқарганлар. Улар ўз қўлларига нафақат сиёсий ва ҳарбий ҳокимиятни, балки диний ишлар, кишиларнинг тарбияси, янги динни тарқатиш билан боғлиқ вазифаларни ҳам олганлар. Шу тариқа пайғамбарнинг ҳаёти ва айтган сўзлари секин-аста қонундек мавқеига эга бўлиб борган.

Тез орада ислом динининг таъсири Жанубий ва Ғарбий Арабистоннинг деярли барча қабилаларини қамраб олган. Муҳаммад пайғамбар тарафдорлари ислом динига эътиқодни гоҳ тарғибот, гоҳида эса куч ишлатиш йўли билан қарор топтирганлар. Йирик савдо-сотиқ маркази Макка шаҳри аҳолиси ислом динига ҳаммадан кўп қаршилиқ кўрсатган. 623 йилдан бошлаб мусулмонлар маккаликларнинг қарвонларига ҳужум қила бошлаган. Улар катта қўшин билан мусулмонларга қарши чиққан. 624 йилда Бадр шаҳри ёнидаги жангда Муҳаммад раҳбарлигидаги қўшин маккаликларни тор-мор қилган. 625 йилда маккаликлар қўшини Ухуд тоғи яқинида мусулмон қисмларига катта талафот етказган. Лекин маккаликлар Ясрибдан чекинганлар. 628 йилда Муҳаммад катта қўшин билан Макка шаҳрига яқин келган. Мусулмонлар қўшинлари Макка шаҳри яқинидаги ал-Худайбия қишлоғига келиб тўхтаган. Шаҳарликлар билан олиб борилган музокаралар натижасида тинчлик шартномаси тузилган. Ниҳоят, Муҳаммад 630 йилда Макка шаҳрини қўлга олди, илгари унга қарши бўлган қурайш зодагонлари эса унинг иттифоқчисига айланганлар. Муҳаммад гарчи ўз она шаҳрида муваффақият қозонган бўлса-да, Мадина шаҳрига қайтишни маъқул кўрган. Ўлимидан бир неча ой аввал, у Маккага ҳаж қилган. Шу даврдан эътиборан Макка шаҳри ислом динининг муқаддас пойтахти деб эълон қилинган.

632 йилда Муҳаммад вафот этган ва ўзи бошлаган ишни давом эттириш учун минглаб маслакдошларига қолдирган. Муҳаммад алай-ҳиссаломнинг ўлимидан сўнг айрим кўчманчи қабилалар ислом тартибларига қарши кўзғолонлар кўтарганлар. Бироқ бундай кўзғолонлар муваффақият қозонмаган, яъни Муҳаммад тарафдорлари уларни бостирганлар. Улар ислом динини тарқатиш ва бунинг учун қўшни давлатларни босиб олишни асосий мақсад деб билганлар.

Муҳаммад пайғамбар вафотидан кейин давлат бошлиғи дастлаб умма томонидан сайланган. Умма сайлаган тўрт халифа (хулафо ар-рошидин) – Абу Бакр (632-634 йиллар), Умар (634-644 йиллар), Усмон (644-656 йиллар), Али (656-661 йиллар) даврларида ислом қўшни давлатларга ёйилган. Қисқа вақт ичида (VII–VIII асрларда) улар Ўрта ва Яқин Шарқни, Марказий Осиёнинг асосий қисмини, Шимолий Ҳиндистонни босиб олганлар ва Хитой чегарасигача етганлар. Бундан ташқари, Шимолий Африкада Ливия, Тунис ва Марокашни ишғол этганлар ҳамда Гибралтар бўғози орқали ўтиб, Пиреней яриморалини эгаллаганлар. Улар ҳатто Франциягача етиб борганлар ва у ерда Пуатье шаҳри ёнидаги жангда (732 йил) мағлубиятга учраганлар.

Бундай забт этишлар оқибатида жуда катта ҳудудда ислом давлати – Араб халифалиги пайдо бўлган ва унинг аҳолиси исломлаштирилган. Исломлаштириш турли йўллар (кучли иқтисодий воситалар, агар улар ёрдам бермаса, ҳарбий куч ишлатиш йўли) билан амалга оширилган. Шундай қилиб, қисқа вақт ичида ислом миллий чегарадан ташқарига чиққан ва секин-аста жаҳон динларидан бирига эга бўлган. Бу эса, албатта, бир қатор халқларнинг тарихий тақдирига таъсир кўрсатган.

Хулоса сифатида айтганда, Муҳаммад пайғамбар араб элатини янги диний мафкура асосида жипслаштириб, марказлашган давлатга асос солган. Жамиятни иқтисодий, сиёсий ва маънавий инқироздан халос қилган. Инсоният тарихида алоҳида ўринга эга ислом маданиятининг пойдеворини яратган.

Хуръон, унинг мазмуни ва тузилиши. Суннат ва ҳадислар

Мусулмон анъаналарига кўра, Оллоҳнинг иродаси ва ўғитлари Муҳаммад пайғамбарга фаришта Жаброил орқали ваҳий (арабчада – уқтирилган деган маънони англатади) қилинган. Ваҳий келган кун исломда Лайлат-ул қадр кечаси (арабчада – тақдирни ҳал қиладиган кеча деган маънони англатади) деб юритилади. Ўз навбатида, пайғамбар бу ўғитларни кишиларга етказган. Бу нарса мусулмонларнинг муқаддас китоби Хуръонда (арабчада – ўқимок деган маънони англатади) баён этилган.

Муҳаммад даврида диний таълимот тартиб билан ёзиб борилмаган. Унинг ҳаётлигида муқаддас битикка эҳтиёж бўлмаган, чунки дин ва давлат ишлари билан боғлиқ масалаларни пайғамбарнинг ўзи

бевосита ҳал этган. У вафот этганидан кейин диний таълимот баён этилган муқаддас ёзувларга эҳтиёж туғилган. Муқаддас битикнинг ягона матнини тайёрлаш мақсадида халифа Абу Бакр 632 йилда Ҳуръон саҳифаларини тўплаб, дастхат қилишни саҳоба (арабчада – ҳамроҳ, дўст деган маъноларни англатади) Муҳаммад Зайд ибн Собитга топширган. Унинг таҳририда тайёрланган қўлёзма матни суҳуф (арабчада саҳифалар деган маънони англатади) деб номланган. Лекин суҳуф матни билан Ҳуръон сураларини (арабчада *изра* – деворни теришда ишлатиладиган ғишт ёки тошнинг бир қатори деган маъноларни англатади) мустақил тўпловчиларнинг матнлари ўрта-сида тафовутлар мавжуд бўлган. Бу эса динда катта муаммоларни келтириб чиқариши мумкин эди. Халифа Усмон муқаддас битиклар билан боғлиқ тафовутларни бартараф этиш мақсадида ўзининг раҳбарлигида ижодий гуруҳ тузган. Ижодий гуруҳ 651 йилда Ҳуръоннинг асл нусхасини тайёрлаган. Ундан фарқ қиладиган барча матнлар йўқ қилинган. Тайёрланган нусха халифа Усмон мусхафи (арабчада – ўрама қоғоз, пергамент деган маъноларни англатади) деб аталган.

Маълумки, Ҳуръони карим жами 114 сурадан иборат. Ҳар бир сура, ўз навбатида, Оллоҳ ўғитларидан иборат оятларга (арабчада – мўъжиза деган маънони англатади) бўлинади. Ҳуръондаги биринчи сурадан ташқари қолган барча суралар ҳажм жиҳатдан торайиб, кичиклашиб, ихчамлашиб боради. Энг узун суралар Ҳуръоннинг бошида ва энг қисқа суралар эса охирида жойлаштирилган. Шунинг учун унда хронологик ва мантикий тартиб йўқ. Ҳуръонда ҳар бир сурага ном берилган, лекин кўпчилик ҳолларда суранинг номи мазмунига мос келмайди. Биринчи сура «фотиҳа» ёки «очувчи сура» бўлиб, у мусулмонлар такрорлаб ўқийдиган дуодан иборат. «Ан-нос» сураси билан Ҳуръони карим якунланади. Ҳар бир сура доирасида оятлар тартиб билан рақамланган. Сураларда оятларнинг сони турлича (масалан, энг қисқа ҳисобланувчи 103, 108, 110-суралар учта оятдан, энг узун – 2-сура эса 286 оятдан иборат). Оятларга суралар каби ном берилмаган. Ҳажми жиҳатдан оятлар икки сўзнинг бирикмасидан (масалан, 82-суранинг 1–5 оятлари) ёки тугал фикрни ифодаловчи катта жумлалардан (масалан, 3-суранинг 11, 14, 18, 19, 20 сингари оятлари) тузилган. Кўп оятлар мазмунан бир-бирини такрорлайди. Бунга сабаб, ўша даврда маълум ғоя, ривоят ва кўрсатмаларни такрор айтиш кенг қўлланилган. Суралар матнига ўзгартишлар киритмасдан оятларга тақсимлаш XX асрнинг бошларигача давом этган. Шу боис Ҳуръоннинг ҳар бир тарихий даврдаги нашрларида оятларнинг сони

турлича кўрсатилган (масалан, 1989 йилда чоп қилинган «Ислом маълумотномаси»да 6204 тадан 6232 тагача оятлар қайд этилган).

Диний ривоятларга кўра, Хуръоннинг матни Муҳаммадга 22 йил давомида ваҳий қилинганлиги сабабли тарихий давр ва шароит таъсирида ундаги айрим кўрсатмалар ўзгариб борган. Унинг матни мазмунида зиддият, бир-бирини инкор этувчи фикрлар пайдо бўлган. Буни ҳал этиш учун насх (араб тилида – бекор қилиш деган маънони англатади) назарияси ишлаб чиқилган. Мазкур назария бўйича Хуръонда насх (бекор қилувчи) ва мансух (бекор қилинувчи) оятлар мавжуд. Кейинроқ ижод этилган оятлар (носих), илгариги, мазмунан қарама-қарши бўлган оятлар (мансух)ни инкор этади. Хуръоннинг 40 дан ортиқ сураларида зиддиятлар, қарама-қаршиликлар мавжудлиги қайд қилинган.

Ўз мазмунига кўра, Хуръон турли қонун-қоидалар мажмуи, анъана ва удумлар, афсона ва ривоятлардан иборат бўлиб, уларнинг кўпчилиги араб аҳолиси ўртасида кенг тарқалган. Хуръонда асосан яккаю-ягона яратувчи худо – Оллоҳ ва унинг иродасига сўзсиз итоат этиш лозимлиги ҳақида гапирилади. Хуръонга биноан, Оллоҳ оламни олти кун давомида, яъни биринчи кун самони, иккинчи кун Ҳуёш, Ой, юлдузлар ва шамолни, учинчи кун ерда ва сувда яшовчи турли махлуқлар, шунингдек осмонда яшовчи фаришталар ва ҳавони, тўртинчи кун сувни (барча махлуқларга таом белгилаган ва шу кундан эътиборан, унинг иродасига биноан, дарёлар оқа бошлаган), бешинчи кун жаннатни, олтинчи кун Одам Ато ва Момо Ҳаволарни яратган. Шанба куни эса ҳеч нарса яратилмаган, барча ишлар якунланган бўлиб, оламда осойишталик ва уйғунлик ҳукм сурган.

Хуръонга кўра, Оллоҳ етти оламни яратиб, уларни устма-уст жойлаштирган. Энг қуйи оламда Ҳуёш ва Ойни мустаҳкамлаган. Сўнг у ерни одамлар оёғи остига гилам каби тўшаган ва унинг сурилиб кетмаслиги учун устига тоғларни бостириб қўйган. Инсонни яратиш худонинг фаолиятидаги энг олий иш ҳисобланади. Оллоҳ дастлаб барча гўзал нарсаларни, кейин одамни яратишга киришган. У инсон жисмини тупроқ ва лойдан ясаб, муайян тузилиш ато этган, сўнг кўз, қулоқ, юрак билан тўлдириб, муқаддас руҳий ҳаёт бағишлаган.

Хуръон матни мазмунини тушуниш асрлар давомида қийинлашиб борган. Муқаддас китобни тафсир қилиш (изоҳлаш) анъанаси муаммони янада мураккаблаштирган. Тафсирнинг хилма-хил типлари мавжуд. Уларнинг энг асосийлари қадимги ривоятларга, илк шарҳларга таяниб тафсирлаш, илоҳиётга асосланиб, Хуръонни ички зид-

диятлардан холи, анъанавий қарашлар билан тушуниб бўлмаслигига асосланиб рационал тафсир қилиш, муқаддас китобнинг мазмунини тушунишни даражаловчи тафсир. Бунда кишининг маънавий баркамоллиги ва тушунчасига катта эътибор берилган. Ҳуръоннинг матнини тафсир қилиш уни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётга мослаштиришга имкон берган.

Исломнинг муқаддас манбаи – Ҳуръони карим ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга тўлиқ жавоб бериш имкониятига эга эмас эди. Шу тариқа панд-насихатлар йиғиндиси – суннат (арабчада – одат, анъана, хатти-ҳаракат тарзи каби маъноларни англатади) вужудга келган. Исломда суннат аҳамияти жиҳатдан Ҳуръондан кейин туради. У Муҳаммад (САВ)нинг сўзлари ва хатти-ҳаракатлари баён қилинган муқаддас ривоятлардан иборат. Суннат VII асрнинг ўрталарида вужудга келган.

Суннат ҳадислардан (арабчада – ҳикоя, хабар, билдириш, парча деган маъноларни англатади) ташкил топган. Улар Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти, фаолияти ва кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлардан иборат. Араб халифалиги ташкил топганидан кейин ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётдаги ўзгаришларнинг диний таълимотда акс эттирилиши зарурати ва сиёсий ҳокимият учун курашда турли гуруҳлар Муҳаммаднинг обрў-эҳтиромига таянишга интилиши сабабли, ҳадисларнинг сони жадал суръатлар билан кўпайиб борган. Ҳадисларни тўплашдаги бундай тартибсизликка фақат IX асрда чек қўйилган. Шу даврга келиб, улар тартибга солинган ва дин, ахлоқ, фикҳнинг муқаддас манбаига айланган.

Ҳадисларни йиғувчи, шарҳловчи, тарғиб этувчи шахслар «муҳаддис» деб аталган. Муҳаддислар ҳадисларни тўплашда, биринчидан, иснод (арабчада – таянч деган маънони англатади), яъни ҳадисни маълум қилган кишиларни санаб ўтишлари, иккинчидан, матн, яъни ҳадиснинг мазмунини баён қилишлари керак. Нуфузли ҳадислар тўпламида қўшимча равишда ҳадисларга шарҳлар берилади. Ҳадислар тўпламлари жуда кўп, доимо уларнинг олтитаси алоҳида эъзозланади. Олтита тўпламдан Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870) ва Муслим ан-Нишопурий (817-875) қаламига мансуб ҳадислар тўплами ишончли деб тан олинган. Исломдаги йўналиш ва оқимларнинг ҳадисларга муносабатларида турлича ёндашувлар мавжуд. Шунга қарамасдан ҳадислар тўпламлари умумий аҳамиятга эга қадриятдир. Шиалик йўналиши алоҳида ҳадислар тўпламига эга бўлиб, уларда Муҳаммаднинг оиласига алоҳида эътибор берилади. Лекин иккала йўналиш

ҳам ҳадисларнинг муқаддас ривоятлар сифатидаги аҳамиятини инкор этмайди.

Ислом таълимоти

Хуръон ва суннатнинг мазмуни оддий меҳнаткаш халқ вакилларига тушунарли бўлмаганлиги сабабли, уларни ислом оламида зиёлилар, руҳонийлар ва ҳуқуқшунослар кунт билан ўрганар ва тафсир қилар эдилар. Кенг мусулмон оммаси учун эса қатор асосий тамойилларни ўз ичига олган «Эътиқод рамзи» яратилган. Бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

1) *Оллоҳга ишониш*. Ҳар бир мусулмон (арабчада – бўйин эгувчи, итоаткор деган маъноларни англатади) ягона Оллоҳни тан олиши ва унинг иродасига бўйсунishi шарт;

2) *Оллоҳнинг фаришталарига ишониш*. Мусулмон киши фаришталар (арабчада – малак, малоика) ва ёвуз кучлар (жинлар) мавжудлигига ишониши лозим. Уларнинг барчаси Оллоҳ томонидан яратилган бўлиб, унинг иродасини ифода этувчи жисмсиз мавжудотлардир. Худога энг яқин бўлган фаришталар зиммасига турли вазифалар юклатилган бўлиб, Жаброил – Оллоҳнинг ҳукмини кишиларга етказувчи, Микоил – коинотни бошқарувчи, Исрофил – махсус шохдан ясалган карнайни чалиб қиёмат куни ҳақида хабар берувчи, Азроил – жон олувчи фаришта вазифасини бажаради. Шунингдек, ўлганларни қабрда дастлабки сўроқ қилувчи фаришталар – Мункар ва Накир, жаннатнинг қўриқчиси – Ридвон, дўзахнинг қўриқчиси – Малик ҳам худонинг яқин ёрдамчилари вазифасини бажарадилар. Оллоҳ иродасига бўйсунishi истамаган яна бир фаришта мавжуд бўлиб, унинг номи Шайтон (Иблис)дир. Шайтон одамларни гуноҳга етаклайди. Худратли Оллоҳ бу фариштани жиловлаб, бўйсундириб олишга қодир, бироқ у атайлаб Иблисгага эркинлик берганки, бундан мақсад исломга эътиқод этувчи мусулмонларнинг иродасини, ислом динига бўлган муҳаббати ва изчиллигини синаш ҳисобланади. Бу фаришта охирзамонга қадар эркин бўлади;

3) *Оллоҳнинг китобларига ишониш*. Мусулмонлар Хуръонни абадий ва одамлар томонидан яратилмаган деб ҳисоблайдилар. Исломда Оллоҳ муқаддас таълимотини Муҳаммаддан олдин Мусо (Моисей) ва Исо (Иисус)ларга ваҳий қилган. Таврот, Инжил ва Забур (Псалтир – қадимги яҳудий динининг дуолар тўплами) каби муқаддас битиклар Хуръондан олдин юборилган манбалардир. Шунинг учун ҳам ислом бошқа динлар таълимотига ўхшайди. Хуръон муқаддас

битикларнинг энг сўнггисидир. Хуръондаги ҳар бир ибора муқаддас ҳисобланади, у худо томонидан ваҳий қилинган ва унга шак келтириш мумкин эмас;

4) *Оллоҳнинг пайғамбарларига ишониш*. Пайғамбарлар илоҳий ҳақиқатни бандаларга етказадилар, уларни ваъз, насиҳат билан ҳақ динга ва яхши ишларга чақирадилар. Хуръонда 25 нафар пайғамбарнинг исмлари қайд этилган, бироқ мусулмонлар Муҳаммадни барча пайғамбарнинг пайғамбари, деб ҳисоблайдилар. Пайғамбарлар икки турга бўлинадилар: расуллар ва набийлар. Оллоҳ алоҳида китоб ва шариат берган пайғамбарлар «Расул» деб аталадилар. Оллоҳ алоҳида китоб ва шариат ато этмаган, лекин расулга берилган китоб ва шариат асосида иш қилишга буюрилган пайғамбарлар «набийлар» деб аталади. Расуллар набий бўлиши мумкин, лекин набийлар расул бўлаолмайдилар.

5) *охират кунига ишониш*. Охиратда (арабчада – охирги кун, дунёнинг тугаш куни деган маъноларни англатади) Оллоҳ ва у хоҳлаганидан бошқа ҳеч нарса қолмайдиган кун. Унинг қачон бўлишини фақат Оллоҳ билади. Охират кунида Ердаги ҳаёт тугайди. Оллоҳнинг қудрати билан ўлганлар қайта тириладилар ва бир жойда – Маҳшар ерида тўпланадилар;

6) *ислом эътиқодини қабул қилувчи ҳар бир киши ўз тақдирининг Оллоҳ томонидан олдиндан белгилаб қўйилгани (тақдири азал)га ишониши лозим*. Хуръонда ёзилишича, «Оллоҳ кимни ҳидоят қилишни истаса, унинг кўнглини ислом учун кенг қилиб қўяр. Кимни адаштиришни истаса, унинг кўнглини «тор ва танг қилиб қўяр»¹. Оллоҳнинг иродасига мусулмонлар сўзсиз итоат этишлари шарт;

7) *ўлгандан кейин қайта тирилишга ишониш*. Оллоҳнинг иродаси билан қайта тирилган одамларнинг «Маҳшар ери»да тўпланган куни қиёмат деб аталади. Бу кунда ҳар бир инсон ўз қилмишига лойиқ мукофот, ажр олади: кимдир дўзахда қийноқ азобига дучор бўлса, яна кимдир жаннатда роҳат-фароғатда яшашга муяссар бўлади.

Исломда диний эътиқод, маросим, урф-одат, ҳуқуқ ва ахлоқ нормалардан ташкил топган диндорлар учун оддий, бажарилиши қулай шартлар тўплами фарзлар ишлаб чиқилган. Уларни бажармаганлар исломдан чиққан деб ҳисобланади. Фарзларнинг энг асосийси «ислом арконлари» деб аталади ва қуйидагилардан иборат:

¹ Қуръони карим / Таржимон ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т., 1992. – Б. 95.

Калима келтириш – «Ашҳаду ан ла илоҳа иллоллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳ», яъни «Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқлигига ва Муҳаммад унинг бандаси ва пайғамбари эканлигига шохидлик бераман» демак. Калима келтирган киши исломни қабул қилади, Оллоҳга бўйсунди ва фарзларни бажариш масъулиятини олади.

Намоз кунига беш вақт ўқилади, ундан фақат беморлар ва ёш болалар озод қилинадилар. Мусулмонлар эрта тонгда, тушда, тушдан сўнг, кун ботишдан ва уйқудан аввал намоз ўқишлари керак. Намоздан олдин, албатта, таҳорат (покланиш) маросимига амал қилинади. Агар сув бўлмаса, ҳатто тупроқ билан ҳам таҳорат қилишга ижозат берилади. Мусулмонлар ўз турмуш ташвишлари билан намоз вақтини унутмасликлари учун масжидларда баланд миноралар қурилади ва у ердан туриб масжид муаззин (сўфи)лари баланд овоз билан мусулмонларни намоз ўқиш вақти ҳақида хабардор қиладилар.

Рўза. Ислом динида фақат битта шундай чеклаш мавжуд. Бир ой давомида мусулмон киши эрта тонгдан кечгача таом емаслиги, сув ичмаслиги, ишрат қилмаслиги лозим. Фақат қоронғи тушиши билан меъёрида таом ейишга рухсат берилади. Исломда бир йил 354 кундан иборат бўлганлиги учун рамазон (рўза) ойининг вақти доимо ўзгариб туради. У қаҳратон қишга ҳам, ёзги жазирама кунларга ҳам тўғри келиши мумкин. Рамазон ойида меҳнат қилиш одатдагидек кечади. Рўзани сабабсиз бузган киши фарзга амал қилмаган деб ҳисобланади. Рўза тутишдан мақсад мусулмонлар иродасини чиниктиришдир. Шунингдек, рўза одамларнинг маънавиятини юксалтиради. Рўза вақтида мусулмонлар бир-бирларига яхши ният тилайдилар, ўзаро муносабатларда ёмонликлар, жанжаллар унутилади ва одамлар гаплашганда ёмон (қўпол) сўзларни ишлатишдан ўзларини тийишга ҳаракат қиладилар.

Закот. Ҳар бир мулкдор мусулмон йилда бир марта камбағал, бева-бечора, ночорлар учун йиллик даромадининг бир қисмини бериши шарт. Бу исломга эътиқод қилувчи мулкдор мусулмонлар учун мажбурий амал саналади. Закот ислом давлатларида мунтазам равишда йилнинг охирида олинади. Унинг миқдори пул даромадининг улуши $\frac{1}{40}$ (2,5 %)га тенг. Дунёвий давлатларда мусулмонларнинг айрим қисми закотни масжидларга ихтиёрий хайр-эҳсон сифатида берадилар. Мажбурий бўлмаган яна бир вазифа – садақа. У одатда ихтиёрий равишда камбағаллар, етимхоналар, масжидлар ва моддий ёрдамга муҳтож кишиларга берилади. Садақа ўзига тўқ мусулмонлар учун таскин топиш, қониқиш ҳисси билан бирга, бева-

бечора, камбағаллар жамоасининг ҳаёт кечиришини таъминлашга хизмат қилади.

Ҳаж. Шариатга биноан, ҳар бир мусулмоннинг ҳаётда ақалли бир марта Макка шаҳрининг муқаддас ерларини ҳамда худога сиғиниши ва Каъбани зиёрат қилиши. Зиёрат қуйидаги талабларни бажаришни тақозо этади: Каъбани етти марта айланиш, қора тошни ўпиш, Сафа ва Марва тепаликлари ўртасида тез юриш, Замзам муқаддас қудуғидан сув ичиш, Арафот тоғи ёнида туриш, Мино водийсида шайтонга тош отиш, Оллоҳга қурбонлик қилиш каби маросимлар шулар жумласидандир. Ким ҳаж қилса, «ҳожиге» унвонига эга бўлади ва унинг оқ салла ўраб юришига рухсат этилади.

Мусулмон руҳонийлари юқорида баён этилган бешта асосий фарздан ташқари, яна бир фарз – жиҳод (ғазовот)ни ташвиқ қиладилар. Ҳурёнда бу ҳақда бирмунча аниқ маълумот берилган. Йилда саккиз ой (тўрт ой қон тўкиш тақиқланган ойлар ҳисобланади) ёмонликка, душман кучларига қарши ёки динни куч ёрдамида ёйиш (бу масалада мусулмонларнинг қарашлари бир-биридан кескин фарқ қилади) учун курашиш муқаддас иш деб баҳоланади. Муҳаммад пайғамбар ўғитларига кўра, «улуғ жиҳод» бу мусулмоннинг эътиқоди ва гуноҳларига тавба-тазарру қилиш эҳтиёжи ўртасидаги маънавий кураш бўлса, «қуролли кураш» дин йўлидаги одатий ҳаракатдир.

Ислом ақидаларига кўра, муқаддас жиҳодда иштирок этиш, ҳатто ҳалок бўлиш кишини гуноҳлардан фориғ қилади ва шаҳиднинг жаннатдан ўрин олишида бунинг аҳамияти ката ҳисобланади. Айтиш жоизки, жиҳод тарзида нафақат босқинчилик урушлари, балки миллий озодлик курашлари ҳам олиб борилади (масалан, XX асрда бу шиор остида қатор миллий-озодлик курашлари бўлиб ўтган).

Исломда диний байрамларга алоҳида эътибор берилади. Улар қаторида энг катта эътиборга эга бўлганлари Рўза ҳайит, Ҳурбон ҳайит, Меърож, Мавлуд байрамларидир.

Рўза ҳайит (арабчада – *Ийд ал-фитр*) Рамазон ойининг тугаганлиги шарафига ўтказиладиган мусулмонлар байрами. У 3 кун давом этади. Байрам намозгоҳда эрталаб намоз ўқиш, ўлганларни ёд олиб худойи, дуои фотиҳа қилиш, йўқсилларга садақа бериш билан бошланади. Барча мусулмонлар Рўза ҳайити кунлари хурсандчилик қиладилар, бир-бирларига совғалар инъом қиладилар.

Ҳурбон ҳайит – мусулмонларнинг Оллоҳ йўлида муайян жонзодларни қурбонлик қилиш куни. У рўза ҳайитидан 70 кун ўтганидан сўнг нишонланади. Ҳурбон ҳайитнинг моҳияти шундаки, диний ривоятларга кўра, Иброҳим пайғамбар ўзининг чин эътиқодини ис-

ботлаш учун ўғли Исмоилни Оллоҳ йўлида қурбон қилмоқчи бўлганда, худо уни тўхтатиб қўй сўйишга буюрган. Исломда қурбонлик ҳаж маросимининг мажбурий элементларидан бирига айланган. Ривоятларга кўра, марҳум нариги дунёда қурбон қилинган жонивор туфайли Сиротдан (жаннат кўприги) осон ўтиши мумкин. Агар мусулмон киши қурбонлик қилмаса, кўприкдан ўтиши мураккаб-лашади ва кўприк остидаги дўзахга кулаб тушиши мумкин. Ҳурбон ҳайит катта хурсандчилик билан нишонланади, байрам муносабати билан ажойиб таомлар тайёрланади, эрталаб масжидда ҳайит намози ўқилади, мусулмонлар ўз аجدодларининг қабрларини зиёрат қиладилар, камбағалларга садақалар улашилади. Муқаддас жойлар, саждагоҳлар ва масжидларга худо йўлида эҳсон бериш удумлари амалга оширилади.

Меърож – Муҳаммаднинг мўъжизавий равишда Буроқда Маккадан Ҳуддусга ва ундан осмонга – Оллоҳ олдида қилган сафар куни. Муҳаммад Оллоҳ билан суҳбатда 99 мингта сўз айтган. Бу сафар шунчалик тез бўлганки, у қайтиб келганида ҳали ётган ўрни совимаган, ағдарилган кўзадаги сув ҳали тўкилиб улгурмаган. Муҳаммаднинг тунги парвози хотирасига бағишлаб ҳар йили ражаб ойи (қамарий тақвим бўйича еттинчи ой)нинг 27-кунида байрам ўтказилади.

Мавлуд (арабчада – туғилиш, пайғамбарнинг туғилган куни деган маъноларни англатади) – Муҳаммаднинг туғилган куни байрами. Бу кун масжидларда маросимлар ўтказилади, уларда пайғамбар шаънига мадҳиялардан иборат шеърлар ўқилади, руҳонийлар ваъзхонлик қиладилар, йўқсилларга садақа берилади. Ислом давлат дини сифатида тан олинган мамлакатларда Муҳаммад пайғамбарнинг таваллуд айёми дам олиш куни деб эълон қилинади.

Жума (арабчада – жамлик, жам бўлиш деган маъноларни англатади) – мусулмонларнинг дам олиш куни. Мусулмонлар намозгоҳда пешинни ўқиш ва хутба (арабчада – тарғибот, нутқ деган маъноларни англатади) эшитиш учун тўпланадилар. Одамлар бу кунда байрамона либосларини киядилар, мазали таомлар тайёрлайдилар, меҳмондорчиликка борадилар.

Исломда диний тарғибот маркази, диний маросимларни бажариш жойи мачит (масжид) ҳисобланади. Шарқда масжидлар азалдан диний таълим маскани ва маданий марказ вазифасини бажариб келган. Масжидларда диний маросимларни бажариш билан бирга янгиликларни эшитиш, кундалик ишларни ҳал этиш мумкин бўлган. Мусулмон руҳоний (мулла)лари мактабларда ўғил болаларга ило-

ҳиётдан дарс берганлар. Айрим йирик мачитлар қошида мадрасалар ташкил этилган.

Мусулмонлар ягона уммани (арабчада – маълум динга эътиқод қилувчилар жамоаси деган маънони англатади) ташкил этадилар. Умма диний жамоаларга бўлинади. Диний жамоага имом (арабчада – олдинда турувчи деган маънони англатади) ва мулла (арабчада – яқинлашган, яқин одам деган маъноларни англатади) раҳбарлик қиладилар. Йирик мачитларда руҳонийлар жамоасига муфтий (арабчада – фатво берувчи, диний масалаларда қарор чиқарувчи деган маънони англатади) раҳбарлик қилади. Мулла унвонига мусулмон жамоаси вакиллари орасидан махсус маълумотга эга ёки диний маросимларни бажариш малакасига эга номзодлар сайланадилар. Ислом давлат дини сифатида тан олинган мамлакатларда муфтилик лавозимига номзод тайинланади. Ислом давлат дини мақомига эга бўлмаган мамлакатларда эса муфтилар руҳонийлар ва мутавааллийат вакилларининг курултойида сайланадилар.

Ислом диний тизимининг муҳим таркибий қисмларидан бири *шариат* (арабчада – тўғри йўл, илоҳий йўл, қонун деган маъноларни англатади) ҳисобланади. Шариат мусулмонларнинг ижтимоий ва шахсий ҳаётини тартибга соладиган ахлоқий, ҳуқуқий ва маданий нормалар тўпламидир. Унинг нормалари ислом юзага келганидан кейинги икки аср давомида ишлаб чиқилган. Уларга асос қилиб Хуръони карим ва суннат, кейинчалик ижмо ва қиёс олинган. Шариат мусулмоннинг хатти-ҳаракатларини беш тоифа (категория)га ажратади. Булар: фарз – бажарилиши қатъиян мажбурий ҳисобланган хатти-ҳаракатлар; мандуб (суннат) – амалга оширилиши мажбурий эмас, лекин маъқул, лозим деб ҳисобланувчи нормалар; мубоҳ – бажарилиши ихтиёрий нормалар; макруҳ – амалга оширилиши номаъқул саналувчи нормалар; ҳаром – қатъий равишда тақиқланган хатти-ҳаракатлар.

Ислом жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланувчи оилага катта эътибор беради. Аёллар тақводорлиги – ислом эътиқодининг юзага келиши ва мустаҳкамлашнинг асосий омилларидан бири. Диндор аёл, биринчи галда она, яъни оилада ислом анъаналари сақланишининг посбонидир. Онанинг болалар билан узвий алоқаси исломий анъаналарнинг авлодлар ўртасида ворислигини таъминлайди, ислом қадриятларининг тарихан сақланиб қолиши ва мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Ислом динида оила-никоҳ муносабатлари ҳам алоҳида ўрин тутади. Исломда уч хил никоҳ: доимий, вақтинчалик ва канизаклар билан бўладиган никоҳлар тан олинади. Ҳозирги замонда доимий

никоҳ удуми сақланиб қолган. Вақтинчалик никоҳ деярли учрамайди, фақат ҳозирги Эрон Ислом Республикасининг шиа мазҳабига мансуб мусулмонлар яшайдиган айрим ҳудудларидагина сақланиб қолган. Ислом никоҳсизликка ва эътиқодига кўра уйланмасликка қарор қилган руҳонийларга салбий муносабат билдиради.

Исломда ажралиш, яъни эр-хотиннинг никоҳдан чиқиши соддалаштирилган ва расмийликларга эътибор берилмаган. Масалан, эр хотинига талоқ эълон қилиши мумкин.

Исломда, бундан ташқари, бир қатор бошқа чеклашлар ҳам мавжуд. Масалан, савдо-молия муносабатларида зўрлаб тортиб олинган нарсалар билан савдо-сотик қилиш, сотувчининг ўз мулки бўлмаган товарлар билан савдо қилиши, қарз бериш эвазига даромад олиш (судхўрлик) кабилар ҳаром ҳисобланади.

Ислом дини озиқ-овқат масаласида ҳам ўзига хос чеклашларни тарғиб қилади. Жумладан, чўчка гўшти, спиртли ичимликлар ва ўлимтик нарсаларни истеъмол қилиш ман этилади.

Бундай чеклашларнинг илдизи жуда қадимга бориб тақалади. Масалан, чўчка гўштини истеъмол қилишни ман этиш Ҳадимги Мисрда ва яҳудийлар орасида кенг тарқалган.

Ислом динида ортиқча зеб-зийнатга берилиш, масалан, тилла ва кумуш тақинчоқларни ҳаддан зиёд кўп тақиш қораланади. Бундай тақинчоқлар жамоа ночор қатламларининг ҳасад қилиши ва ғазабланишига олиб келади, деб ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, ислом эътиқоди асослари мустаҳкам ва серқирра ҳаётий воқеаларга таянади. Ислом динининг деярли бир ярим минг йил мобайнида яшаб келаётганлиги ва барҳаётлигининг сабаби ҳам шунда.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Исломнинг вужудга келиши сабабларини таҳлил қилинг.
2. Арабистон ярим оролининг аҳолиси исломгача қайси динга эътиқод қилган?
3. Ҳанафийлар ҳаракати қандай ғояга асосланган?
4. Муҳаммад алайҳиссаломнинг Макка шаҳридаги даъватларининг муваффақиятсизлик билан якунланиши сабабини кўрсатинг.
5. Нима учун Ясриб шаҳри аҳолиси Муҳаммад алайҳиссаломнинг даъватларини қабул қилган?
6. Ҳуръони карим илмий аҳамияти ҳақида фикр юритинг.
7. Ҳуръони карим сураларига хос хусусиятлар нималардан иборат?

8. Ислом иймони ақидалари деганда нимани тушунаси?
9. Ислом арконларига нималар киради?
10. Исломнинг асосий байрамларини изоҳланг.

8-мавзу

ИСЛОМ ДИНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ, ОҚИМЛАРИ ВА ДИНИЙ ҲУҲУҲИЙ МАКТАБЛАРИ

Исломдаги йўналиш ва оқимларнинг моҳияти ва хусусиятлари

Дин кишиларнинг маънавияти, қадриятлари, яшаш мазмуни, руҳияти билан боғлиқ масалалар ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни ифодалайди. Ижтимоий ҳаёт мақсад ва манфаатлари хилма-хил гуруҳлардан ташкил топади. Дин мазкур жараёнларга тортилар экан, ундан ушбу гуруҳларнинг манфаатларини муайян даражада акс эттириш талаб қилинади. Бундан ташқари, ижтимоий ҳаёт доимо ўзгариб туради. Унинг таркибий қисми бўлмиш дин ҳам унда юз бераётган жараёнларни ҳисобга олиши лозим. Акс ҳолда у ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи воқеликка айланиб қолади.

Ислом вужудга келган илк даврларда йўналиш, оқим ва мазҳабларга бўлинмаган. Ундаги дастлабки бўлиниш VII асрнинг ўрталарида турли гуруҳларнинг сиёсий ҳокимият учун ўзаро курашлари натижасида пайдо бўлган. Сиёсатдаги ихтилофлар кейинчалик диний таълимот соҳасига ҳам кўчирилган.

Исломда, умуман, ҳар қандай динда бўлиниш сабаблари ўзаро боғлиқ бўлган турли жараёнлар таъсиридан пайдо бўлади. Бундай жараёнлар сабаблари қуйидагилардан иборат:

1) диний ақидаларнинг барқарорлиги ёки кам ўзгарувчанлиги сабабли ижтимоий тараққиётдан ортда қолиш натижасида юзага келувчи зиддиятлар таъсири;

2) дин ва руҳонийларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда иштирок этишлари зарурати;

3) диний таълимотнинг турли миллатлар ва элатларнинг маданияти, урф-одатлари ва анъаналарига мослашиши;

4) диний таълимотга муносабат ва унинг талқинидаги тафовутлар.

Юқоридаги каби таъсирлар оқибатида ҳар қандай динда бўлиниш (йўналиш, оқим ва мазҳаблар) вужудга келади. Лекин динларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва аҳамиятини ундаги бўлинишнинг қанчалик хилма-хил эканлигидан келиб чиқиб баҳолаш хатодир.

Диндаги қарашлар хилма-хиллиги унинг жамиятдаги илдизини мустаҳкамлайди, мавжуд муаммоларнинг ҳал этилишида тўғри йўлни танлаш имкониятини кучайтиради.

Исломда дастлаб хорижийлар (арабчада – чиқиш, қарши туриш деган маъноларни англатади) йўналиши вужудга келган. Унинг аъзолари халифа Алининг Сурия ноиби Муовиянинг ҳокимият учун очиқ курашига қарши мурасачилиги ва қатъиятсизлигидан норози гуруҳлардан иборат бўлган. Улар Алининг сиёсатига норозилик билдириб Куфа шаҳридан Харура қишлоғига кетиб қолган. Шунинг учун баъзи илк манбаларда йўналишни харурийлар деб ҳам юритилади.

Хорижийлар дастлаб сиёсий талаблар билан чиққанлар. Айниқса, мусулмонларнинг ирқи ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар тенглигини эътироф этилган. Халифа лавозимига ижтимоий мавқеидан қатъи назар, масъулиятни англаган ва давлатни бошқариш иқтидорига эга номзод сайланган. Агар халифа жамоа манфаатини ҳимоя қилмаса, эгаллаб турган лавозимидан бўшатишга ёки қатл қилинган.

Вақт ўтиши билан илоҳиётга эътиқод ва амал ақидаларини киритиш таклиф этилган. Унга биноан, худога эътиқод амалий фаолият билан мустаҳкамланиши, мусулмон киши виждон амри билан иш тутиши, диний тартибга нафақат сўзда, балки амалда ҳам риоя этиши лозим. Диний тартибни бажармаган кишилар шафқатсиз жазоланганлар. Ислом мусулмонларни камтарона яшашга даъват этади ва унда ўйин-кулгу, мусиқа, майхўрлик ва бойликка ҳирс қўйиш кабилар қораланади.

Хорижийлар йўналишида қуйидаги асосий гуруҳлар мавжуд:

1) *ибодийлар гуруҳи* VII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган. Унга Абдуллоҳ ибн Ибод (VII асрнинг иккинчи ярмида яшаган) асос солган. У йўналишнинг мўътадил гуруҳи ҳисобланади ва диний таълимотда ижтимоий шарт-шароитларни ҳисобга олиш ва ҳукмрон сиёсий кучлар билан мураса қилиш, ҳатто уларга ён босишга йўл қўяди;

2) *суфритлар гуруҳи* VII асрнинг иккинчи ярмида Арабистонда вужудга келган. Мазкур гуруҳ мақсадни яшириш, вазиятга қараб кураш усуллариини ўзгартириш тарафдори саналади;

3) *азракийлар гуруҳи* VII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган. Унга Нафи ибн Азрак (685 йилда вафот этган) асос солган. Бу гуруҳ эътиқод масаласида ҳар қандай муросаларни инкор қилади.

Азракийлар гуруҳи мақсадга эришишда қатъий ҳаракат тарафдори ҳисобланади.

Хорижийлар халифа Али ва бошқа сулолалар вакилларига қарши муросасиз кураш олиб борганлар. Уларнинг ижтимоий-сиёсий тизимга нисбатан муросасизлиги, кишилар ҳаётини нормативлаштириш даражасининг жуда юқорилиги ва уни қатъий назорат қилишга интилиши йўналиш тарафдорлари сонининг камайишига сабаб бўлган. Айни вақтда хорижийлар жуда кам сонли бўлиб, Шимолий Африкада ва айрим араб давлатларида сақланиб қолган. Ислом йўналишлари қаторида аввалги таъсири ва мавқеини йўқотган.

Ислом динидаги йирик йўналишлардан бири шиаликдир (арабчада *шиа* – гуруҳ, партия, тарафдорлар деган маъноларни англатади). У VII асрнинг ўрталарида халифа Али ва унинг тарафдорларини бирлаштирган диний-сиёсий оқим сифатида Ироқда вужудга келган.

Шиалар дастлаб сиёсий ҳокимиятни Муҳаммад пайғамбарнинг авлодлари бошқариши ва ҳокимият отадан фарзандга мерос сифатида ўтиши керак деган талаблари билан чиққанлар. Шунинг учун шиалар Али ва унинг авлодларидан бошқа барча сунний халифаларни зўравонлик билан ҳокимиятни босиб олганликда айблайдилар. Сунний халифаларга Али ва унинг авлоди бўлган ўн икки имомни қарши қўядилар. Охирги (ўн иккинчи) имом Муҳаммад Маҳдий (Оллоҳ йўлига етаклайдиган киши) 873 йилда туғилган. У ёшлик чоғида бедарак йўқолган.

Диний таълимотда шиалар Хуръони карим Оллоҳнинг каломи эканлигини тан оладилар, лекин халифа Усмон уни ўз манфаатига мослаштириб, халифа Алининг ҳокимиятни эгаллашига оид битта сурани чиқариб ташлаган, деб ҳисоблайдилар. Шу билан бирга қуръоннинг ҳақиқий нусхасини қиёмат куни ўн иккинчи имом Ерга олиб келиши ҳақидаги ақида қабул қилинган.

Шиалар, суннийлардан фарқли ўлароқ, Муҳаммад пайғамбар билан боғлиқ ҳадисларни тан олмайдилар. Улар халифа Али ва унинг авлодлари билан боғлиқ махсус ҳадислар тўпламини тузганлар ва у «Ахбор» деб номланади.

Шу билан бирга, шиалар иймонда бешта ақида (Оллоҳнинг ягоналиги, адолат, охират ва ўлгандан кейин қайта тирилиш, пайғамбарлик, имомат)ни тан оладилар.

Шиаликда диний таълимот билан бирга урф-одат ва маросимларда ҳам фарқлар мавжуд. Масалан, улар Макка ва Мадинадан

ташқари Карбало ва Нажаф шаҳарларини зиёрат қиладилар. Халифа Алининг авлоди бўлган ўн икки имомнинг жабрдийда ва дин йўлида шаҳид бўлганлар сифатида қабрлари муқаддаслаштирилган. Имом Ҳусайнга мотам тутадилар. Бу «шахсей-вахсей» маросими деб аталади.

Шиаликнинг асосий мазҳаблари қуйидагилардан иборат:

1) *алавийлар мазҳабига* IX асрда Ибн Нусайр асос солган. Шу боис мазҳаб асосчисининг номи билан *нусайрийлар* деб ҳам аталади. Мазҳаб аъзолари халифа Алининг шахсини илоҳийлаштирадилар ва уни худо каби улуғлайдилар. Алавийлар таълимотида христианлик ақидалари, ой ва ёритқичларга сиғиниш, рухнинг кўчиб юришига ишониш каби қарашлар мужассамлашган. Одамларнинг руҳлари дастлаб юлдузлар бўлган. Али уларни одамларнинг жисмига жойлаган. Тақводор одамларнинг руҳлари вафот этганларидан кейин яна қайта юлдузларга айланади. Гуноҳга ботган одамларнинг руҳлари ҳайвонлар жисмига кўчади. Алавийлар мазҳабига мансуб кишилар намоз, рўза ва бошқа ислом маросимларини бажармайдилар ва расмий диний оқимлар томонидан таъқиб қилинганлиги сабабли ўз эътиқодларини сир тутадилар;

2) *зайдийлар мазҳаби* VIII асрнинг ўрталарида, уммавийлар сулоласининг инқироzi даврида вужудга келган ва Шиаларнинг бешинчи имоми – Муҳаммад ал-Бокирнинг укаси Зайд ибн Алининг номи билан аталган. Ушбу мазҳаб вакиллари Зайдни бешинчи имом деб ҳисоблаб, ундан кейинги имомларни тан олмайдилар. Ақидалари ва маросимлари жиҳатидан шиалар ва суннийларнинг ўртасида туриб, ҳар иккала оқимга нисбатан муроса йўлини тутадилар. Зайдийлар халифа Алидан илгариги халифалар ҳокимиятини тан оладилар ва ўн иккинчи имом – Муҳаммад Маҳдийнинг қиёмат кунида қайтиб келишига ишонмайдилар авлиёлар ва мозорларга сиғинишни, зоҳидликни инкор қиладилар;

3) *исмоилийлар мазҳаби* VIII асрнинг ўрталаридан шакллана бошлаган ва IX асрнинг охирларига келиб мустақил диний мазҳабга айланган. Бунга шиаларнинг олтинчи имоми – Жафар ас-Содиқнинг катта ўғли Исмоил (ичкилик ва маишатга берилганлиги учун тахт ворислигидан маҳрум қилинган) асос солган. Диний-фалсафий таълимот тизими неоплатонизм, неопифагоризм, христиан гностицизми кабилар таъсирида шаклланган. Таълимот зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) қисмларга бўлинади. Зоҳирий қисми шиаларнинг умумий қарашларидан деярли фарқланмайди. У махфий таълимотдан

беҳабар бўлган исмоилийлар оммасига мўлжалланган. Ботиний таълимотда худодан кейинги еттита қуйи поғона ажратилади. Еттинчи поғонани камолотга эришган инсон, яъни пайғамбар ташкил этади. Камолотга эришган инсон ўзида «олакий ақл»ни акс эттирган нотик бўлиб, худо таълимотини кишиларга етказди. Исмоилийлар мазҳабидан кейинчалик турли йўналишлар ажралиб чиққан.

4) *жаъфарий мазҳаби* шиаликнинг диний-ҳуқуқий тизими бўлиб, ўн иккинчи имомга эътиқод қилувчи имомийларнинг асосий оқимини ташкил этади. Мазҳабнинг асосчиси сифатида олтинчи имом – Жаъфар ас-Содиқ (700–765) қабул қилинган бўлса-да, аслида унинг шаклланишида имом иштирок этмаган. IX–X асрларда бир қатор мужтаҳид ва илоҳиётчилар томонидан мазҳаб таълимоти ишлаб чиқилган.

Шиалик ҳозир Эрон Ислом Республикаси, Ироқ ва Яманда кенг тарқалган. Шиа йўналишига мансуб айрим гуруҳлар Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Сурия, Ливан, Миср каби давлатларда ҳам учрайди. Маълум миқдорда шиа йўналишидаги мусулмонлар Озарбайжон, Тожикистон ва Марказий Осиёнинг айрим ҳудудларида учрайди.

Исломдаги энг йирик йўналиш суннийликдир. Суннийлар ўзларини асл ислом анъаналари тарафдорлари деб ҳисоблайдилар. Суннийлик ортодоксал (грекчада – диндор, эътиқодли, яъни, бирон-бир таълимотга, йўналишга, динга оғишмай амал қилувчи деган маъноларни англатади) ислом йўналишидир. Йўналиш исломнинг Муҳаммад пайғамбар даврида вужудга келган таълимотини тан олади. Суннат исломнинг иккинчи манбаи сифатида қабул қилинган ва унда анъанавий диний маросимлар, маиший турмуш ҳамда ижтимоий ҳаёт қоидаларига амал қилинади.

Суннийликда исломнинг муқаддас манбаларини ижтимоий ҳаётда қўллашга муносабат масаласида қуйидаги мазҳаблар мавжуд:

1) *ҳанафий мазҳабига* Имом Абу Ҳанифа (Имом Аъзам) асос солган. Мазҳабнинг мафкуриси ислом ақидаларини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда ижодий ёндашувга асосланади ва бунда қиёс (арабчада – солиштириш, таққослаш, ўхшатиш деган маъноларни англатади) қоидаларини қўллаш билан мусулмон жамоаси ёки давлат манфаатларига кўпроқ мос келувчи ечимни танлашга интилади. Ҳанафий мазҳабига суннийларнинг 1/3 эътиқод қиладилар;

2) *моликий мазҳабига* Малик ибн Анас (713–795) асос солган ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳаётлиги даврида вужудга келтирилган диний-ҳуқуқий тартиботга асосланади. Моликий мазҳаби Ҳуръон ва

суннатни ақлга асосланиб (рационал) талқин қилишга қаршилиқ қилса ҳам, қиёсни ижтимоий ҳаётда қўллашни тўлиқ инкор этмайди. Ҳозирда ушбу мазҳабнинг Тунис, Жазоир, Марокаш сингари давлатларда тарафдорлари бор;

3) *шофиъий мазҳабига* Имом аш-Шофиъий (767–820) асос солган. Шафиъий мазҳаби ҳанафия ва моликия мазҳабларини ўзаро муросага келтириш тарафдори. У диний мафкурасига кўра, қиёс ва ижмо (бирдамлик, якдиллик билан қабул қилинган қарор)ларни ижтимоий ҳаётда қўллашда чеклашга йўл қўйганлиги учун моликия мактабига яқин туради. Шофиъий мазҳаби ҳозирда Сурия, Миср, Шарқий Африка мамлакатларининг баъзиларида ва жанубий Арабистон давлатларида сақланиб қолган;

4) *ҳанбалия мазҳабига* Имом Ибн Ҳанбал (780–755) асос солган. Ушбу мазҳаб ижтимоий ҳаёт масалаларини ҳал этишда фақат Ҳуръон ва суннат қоидаларига асосланиб қарор чиқариш тарафдори ҳамда қиёс ва ижмоларни қўллашда фақат саҳобаларнинг биргаликдаги маслаҳати билан қабул қилинган ҳукмларни тан олади. Мазҳаб диний масалаларда эркин фикрни инкор қилади ва таълимоти ижтимоий ҳаётдаги замонавий талаблардан ортда қолганлиги, эркин фикрни рад этиши сабабли, ислом мамлакатларида унинг тарафдорлари кўп эмас.

Суннийликдаги мавжуд диний ҳуқуқий мазҳаблар эътиқод қилувчиларининг миқдори жиҳатидан бир-биридан фарқ қилса ҳам, ҳуқуқда тенглиги эътироф этилади ва дин асосларига зид деб ҳисобланмайди.

Х асрга келиб, ислом динида ортодоксал мавқега эга ҳисобланувчи калом (арабчада – сўз, нутқ деган маъноларни англатади) таълимоти пайдо бўлган. Унинг тарафдорлари мутакаллимлар деб аталади ва илк намояндалари – ал-Ашъарий (873–935), Матуридий (944 йилда вафот этган) ислом ақидаларини ижодий тафсир этишга қарши чиққанлар. Мутакаллимлар мусулмон руҳонийларининг анъанавий давомчилари томонидан танқидга учраганлар. Мутакаллимлар барча нарса ва ҳодисалар асосида Оллоҳ иродаси ётганлигини таъкидлайдилар. Улар, жумладан, Ҳуръони каримнинг яратилишига оид айрим фикрларни ҳам олға сурадилар. Ҳуръони каримнинг илоҳий келиб чиқиши тўғрисидаги ғояни ҳимоя қилиб, муқаддас китобни эмас, балки уни ифода этувчи ҳарфларни, сиёҳ ва қоғознигина инсон томонидан яратилган деб ҳисоблайдилар.

Мутакаллимларга қарама-қарши муътазилийлар (арабчада – ажралиб чиққанлар, узоқлашганлар деган маъноларни англатади)

оқими VIII асрда юзага келган. Оқимга Восил ибн Ато (699–748) асос солган. Унинг аъзолари фалсафа ва мантикнинг метод ва тушунчаларини илоҳиётга татбиқ этиб, мистикага қарши чиққанлар, қуръон ва суннатни ақл-идрокка мос талқин этиш ҳамда исломга рационалистик элементларни киритиш тарафдорлари бўлганлар. Муътазиллийлар таълимоти VIII асрнинг биринчи ярмида расмий эътиқод сифатида қабул қилинган. VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб ортодоксал эътиқод тарафдорларининг ҳокимиятда устунликни қўлга киритганликлари сабабли, бу оқим тақиқланган ва таъқиб қилинган. У ҳукумат томонидан тўхтовсиз тақиб қилинганлиги сабабли Ўрта Шарқда XI–XII асрларда, Марказий Осиёда XIII–XIV асрларга келиб йўқ бўлиб кетган. Мазкур оқимнинг минтақадаги сўнгги вакилларида бири – Замахшарийдир.

Ислом динида мистик ва таркидунёчилик ғоясига асосланган сўфизм оқими ҳам мавжуд бўлиб, у тахминан VIII асрда араб мамлакатларида вужудга келган. Унинг кенг ёйилиши XI асрга тўғри келади. Сўфизмнинг (арабчада – жун, қўпол жун кийим, жун кийим кийиб юрувчи деган маъноларни англатади) асосий ғояси барча мусулмонларнинг Оллоҳ олдида тенглиги тўғрисидаги ақидага асосланади. Сўфийлар одамларни ҳалол пок бўлишга, касб ҳунар эгаллаб ўз меҳнати билан яшашга, бошқаларнинг меҳнатидан фойдаланмасликка, тенглик ва ижтимоий адолат қоидаларига амал қилишга даъват этадилар.

Сўфизм таълимотида буддизм ва неоплатонизм элементлари ҳам мавжуд бўлиб, улар сўфизмнинг пантеистик таълимотида яққол кўринади. Пантеизмнинг моҳияти шундаки, унда барча нарсa ва ҳодисалар жонли ҳисобланиб, Оллоҳ иродасининг ифодаси деб таъкидланади. Сўфийларнинг асосий ғоясига кўра, киши бу дунёдаги фаолиятини фақат бир мақсадга – Оллоҳ билан уйғунлашишга, бирлашишга сафарбар этмоғи лозим. Илоҳий ҳақиқатга киши аста-секин, босқичма-босқич эришади.

Сўфийлар таълимотининг айрим элементлари кейинчалик ортодоксал ислом таркибига ҳам киритилган. Бу ишда ислом руҳонийларидан ал-Ғаззолийнинг ҳиссаси салмоқли бўлган. У сўфизмнинг мистик мувоқабa (интуиция), яъни Оллоҳни ҳиссий идрок этиш ғоясини қабул қилган ва сўфизмдан фарқли ўларoқ, барча мусулмон удумларини бажаришни фарз деб ҳисоблаган. Бироқ у сўфизмнинг пантеистик ғояларини қабул қилмаган. Ғаззолийнинг ташқи воқеликни пассив идрок этиш ҳақидаги ғояси мусулмонларда ташқи олам

наrsa ва ҳодисаларига нисбатан юзаки қараш одатини шакллантирган. Бу кейинги асрларда ўз натижасини бера бошлаган. Ал-Ғаззолийнинг мазкур таълимоти ўрта асрларда илм-фан, жумладан табиатшунослик илмининг ривожланиши ва Марказий Осиёда илмий тараққиётга бекиёс ҳисса қўшган мутафаккирларнинг етишиб чиқишига тўсқинлик қила олмаган.

Ислом динининг асосий йўналишлари ва оқимлари хусусида тўхталганда ундаги икки асосий тамойил ёки йўналиш ҳақида гапирмаслик мумкин эмас. У ислом дини пайдо бўлганидан буён ўтган 1400 йиллик ижтимоий тараққиёт давомида шаклланган. Шу ўтган давр мобайнида инсоният феодализмдан капитализмгача, бозор муносабатлари шаклланган даврларгача теократик давлатдан республика, президентлик бошқарувига асосланган давлат тузилишигача бўлган тарихий босқичларни босиб ўтган. Исломдаги бу икки йўналиш фанда традиционализм ва модернизм номи билан машҳур.

Традиционализм «ортодоксал ислом» номи билан ҳам юритилади. У ўзбек тилида илк ислом таълимоти, Хуръон ва сунналарда қайд этилган ғояларнинг асл моҳиятини сақлаб қолиш, замон, давр ўзгариши билан айрим ислом ақидаларининг ҳам ўзгариши мумкинлиги ҳақидаги фикрларни инкор этувчи руҳонийлар фаолияти билан боғлиқдир. Традиционалистлар нуктаи назарича, ислом динининг ақидалари, олам ҳақидаги Оллоҳ таълимоти абадий ва мутлақдир. Замонда ва тарихда бўладиган ҳар қандай ўзгариш Оллоҳ томонидан олдиндин белгиланган ва ҳукм қилинган бўлиб, барча наrsa ва ҳодисалар унинг иродаси билан содир бўлади ва мавжуддир. Традиционализм ислом динида хурфифкрлилик ва эркинлик бўлишига тиш-тирноғи билан қарши чиқади, исломдаги ўзгаришларни танқид қилади. Бунинг ёрқин кўриниши XVIII аср охирларида пайдо бўлган ва ҳозирги кунда жаҳоннинг қатор минтақаларида ортодоксал исломни тарғиб қилувчи ўта жангари оқимлардан бири ваҳҳобийлик ҳисобланади.

Ваҳҳобийлар ислом динидаги модернистик тамойилга қарши чиқадилар, фундаментализм даъвоси билан диндаги ҳар қандай ўзгаришларга қарши курашадилар, экстремистик даъватлар билан дин аҳлини бир-бирларига қарши қўймоқчи, ҳаттоки давлат ишларига ҳам аралашмоқчи бўладилар ва ўз ғояларини қарор топтириш мақсадида диний давлат тузишга ҳам даъво қиладилар.

Модернизм, яъни ислом динини ижтимоий тараққиёт, фан ва техника ютуқлари билан уйғунлаштиришга уриниш муайян даражада

мафкуравий йўналиш ёки таълимот мавқеига эгадир. Ислом модернизми асосан XIX асрларда пайдо бўлган. У ислом дунёсининг илғор фикрли зиёлилари томонидан яратилган. Улар Ғарбда буржуа муносабатларининг ривожланиши ижобий самара берганлиги ва фан-техниканинг гуркураб ривожланишига олиб келганлигини кўриб, Шарқ жамиятларини ҳам ислоҳ қилиш, шариат қонунлари ўрнига буржуа ҳуқуқини тиклашни таклиф қилдилар. Туркия XX асрнинг 20-йилларида Шарқ мамлакатлари орасида биринчи бўлиб капиталистик муносабатлар ўрнатган. Туркистонда бундай уринишлар жаидлар ҳаракатида кўзга ташланади. Жаидлар ислом мистик қарашлар ўрнига илм-фанни ривожлантириш миллий тараққиёт учун қанчалик зарур эканлигини биринчилар қаторида англаб етганлар.

Марказий Осиё мутафаккирларининг ислом тараққиётига қўшган ҳиссалари

Ислом динининг Марказий Осиё минтақасида, умуман, жаҳон миқёсида тараққий қилишига ватандошларимиз бекиёс ҳисса қўшганлар. Гарчи ислом дини Арабистон яриморолида пайдо бўлган бўлса-да, маданий жиҳатдан араб бадавий қабилаларидан ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши даражаси бўйича анча устун бўлган Марказий Осиё халқлари ислом динининг назарий жиҳатдан ривожланиши ва ҳаёт эҳтиёжлари асосида такомиллашувига салмоқли таъсир кўрсатганлар. Буни тасдиқлаш учун Имом ал-Бухорий, Абу Мансур ал-Мотуридий, Бурҳониддин ал-Марғиновий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва Баҳовуддин Нақшбанд каби мутафаккирларни эслаш kifоядир. Уларнинг номлари бутун ислом дунёсида чуқур ҳурмат билан тилга олинади. Мустақилликка эришилгач, Ўзбекистон ҳукумати ўз ички сиёсатида мустамлакачилик даврида унутилган, бироқ халқимиз тарихида чуқур из қолдирган буюк зотларнинг номларини тиклаш ва халқ хотирасида абадийлаштиришга қаратилган бениҳоя хайрли сиёсат олиб бормоқда.

Юқорида тилга олинган алломалар ислом динининг тараққиётига салмоқли ҳисса қўшганлар. Чунончи, бизнинг Ватанимизда бутун ислом дунёсида энг нуфузли манбалар деб тан олинган олти та ишончли ҳадислар тўпламининг (ас-саҳиҳ ас-ситта) муаллифлари яшаб ижод қилганлар. Улар: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810–870), Имом Муслим ибн ал-Ҳажжоги (819–874), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824–892), Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний (817–880), Имом Аҳмад ан-Насоий (830–915),

Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язиб ибн Можжа (824–886) каби сиймолардир. Бу олти аллома ичида ҳадис илмида амир ал-мўминийн деган шарафли номга сазовор бўлган *Имом ал-Бухорий* алоҳида эътиборга молик буюк исломшунос олимдир.

Имом ал-Бухорийнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғйра ибн Ардазбх ал-Жуафий ал-Бухорийдир. У 810 йил 20 июлда Бухоро шаҳрида туғилиб, Самарқанд шаҳри яқинидаги Хартанг қишлоғида 870 йил 1 сентябрда (60 ёшида) вафот этган.

Имом ал-Бухорийдан ислом оламида жуда қадрланадиган «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», «Ат-тарих» номли асарлар мерос бўлиб қолган. Имом ал-Бухорий бутун умрини ҳадислар тўплашга ва ишончлиларини ажратишга сарфлаган. Илмий манбаларда таъкидланишича, ал-Бухорий 600 мингга яқин ҳадисни тўплаган олим ва унинг шоҳ асарлари «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад» кабилар ҳисобланади. Имом ал-Бухорийнинг халқимиз маданий ҳаёти тарихидаги хизматлари шундан иборатки, у фақат ҳадислар тўплаш билан чекланиб қолмаган, балки ўз даврида одамлар орасида меҳр-муҳаббат, саҳийлик, очиққўллик, ота-она, аёллар ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга мурувват, фақир-бечораларга ҳиммат, Ватанга муҳаббат, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик каби фазилатларни қарор топтиришга оид йўл-йўриқлар ва ўғитлар ҳам ишлаб чиққан.

1998 йил 1 сентябрда буюк аллома таваллудининг 1225 йиллиги кенг нишонланиши ва унга бағишланган мажмуанинг яратилиши бежиз эмас. Имом ал-Бухорий мероси ислом ниқобида юрувчи ғараз ниятли кимсалардан халқимиз маънавиятини қалқон мисоли ҳимоялайди, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга, ёш авлодни аждодларимизнинг ибратли ҳаёти руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

Ислом дини тараққиётига катта ҳисса қўшган яна бир улуғ аждодимиз, самарқандлик аллома, калом илмининг асосчиларидан бири, мусулмон оламидаги энг йирик суннийлик калом мактаби – мотуридийлик асосчиси *Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳанафий ал-Мотуридийдир* (870–944). Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан 2000 йилда Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги кенг нишонланди. Мотуридийнинг ислом дини тараққиётига қўшган ҳиссаси шундаки, ҳанафий оқимини ал-Мотуридий мактабининг издошлари ташкил этган. Ҳолган қисмини эса яна бир машҳур мутакаллим аллома ал-Ашъарий (874–935 ёки 941) мактабининг издошлари ташкил этганлар.

Жаҳоннинг энг машҳур олимлари ал-Мотуридийни бир овоздан калом илмининг улуғ намояндаларидан бири сифатида тан олганлар. Ал-Мотуридийнинг шоҳ асарларидан бири «Китоб ат-тавҳид» (ёки «Яккахудолилик ҳақидаги китоб») мусулмон илоҳиётшунослигида билиш назарияси баён қилинган биринчи асар ҳисобланади. Унинг калом илмига таъриф берилган муқаддимасида билимнинг уч манбаи, яъни ҳиссий қабул қилиш, ахлоқий тафаккур ва инсон ишончли манбалардан олиши мумкин бўлган анъанавий ахборот мавжудлиги ҳақида сўз юритилади.

Ал-Мотуридий концепциясининг аҳамияти шундаки, у соф дин доирасидан чиқиб, ақл-идрокни улуғлайди ва мантиқан асосланган билимнинг аҳамиятини таъкидлайди.

Афсуски, Абу Мансур ал-Мотуридийнинг кўп асарлари бизгача етиб келмаган ёки етиб келганлари ҳам асосан хорижий мамлакатларнинг кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланади. Юқорида тилга олинган, ислом оламида жуда муҳим ҳисобланган «Китоб ат-тавҳид» асари бизгача тўлиқ етиб келган. Уни 1970 йилда Фатхуллоҳ Хулиф Байрут шаҳрида нашр эттирган.

Абу Мансур ал-Мотуридий ўз даврида исломий илмлар соҳасидаги энг етук аллома ҳисобланган, ислом дунёси олимлари томонидан тан олинган ва ҳозир турли диний асарларда зўр эҳтиром билан тилга олинади. Уни улуғлаб, «имом ал-худа» ва «имом ал-мутакаллимин» (ёки «ҳидоят йўли имоми» ва «мутакаллимлар имоми») каби номлар билан ҳам атаганлар.

Ал-Мотуридийнинг нафақат фикр ва калом илмига, балки бошқа фанларга оид асарлар ёзганлиги ҳам маълум. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида ал-Мотуридийнинг овчиликка оид «Рисолаи жонвор дорий» («Жониворларга оид рисола») асарининг қўлёзмаси сақланади. Бу асарда овчи қушларни боқиш ҳақида фикр юритилади. Ҳозирги кунда хорижий ислом оламида ал-Мотуридийнинг номи ва таълимоти яхши маълум. Деярли барча ислом мамлакатларида ал-Мотуридийнинг диний-маънавий меросига бағишланган тадқиқотлар олиб борилади.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Ғарб олимларида ҳам ал-Мотуридий меросига кучли қизиқиш пайдо бўлган. Ал-Мотуридийнинг шоҳ асарлари – «Китоб ат-тавҳид» ҳамда «Таъвилот аҳл ас-сунна» («Суннийлик анъаналари тарихи»)дан сақланиб қолган қўлёзма матнлари нашр қилинган ва қисман тадқиқ этилган.

1997 йилда аллома ҳақидаги биринчи йирик тадқиқот – Геттингем университетининг профессори Ульрих Рудольфнинг «Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиётшунослиги» асари немис тилида нашр этилган. Бу каби тадқиқотлар ислом дини ҳақидаги билимларимизни кенгайтирибгина қолмай, халқимизнинг бой маънавий мероси ва унинг жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган улкан ҳиссасини кўрсатишга ҳам хизмат қилади.

Марказий Осиёнинг ислом дини тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган алломаларидан яна бири – *Бурҳониддин ал-Марғиновий* (1123–1197). Ислом оламида фикҳ (ҳуқуқ) илмининг илмий асосларини яратган ватандошимиз Али ибн Абу Бакр ибн Абд ул-Жалил ал-Фарғоний ал-Риштоний ал-Марғиновий 1123 йилнинг 23 сентябрида таваллуд топган. У Ҳуръон ва ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ, яъни ислом ҳуқуқшунослиги бобида бениҳоя чуқур илмга эга бўлганлиги ва фундаментал асарлар яратганлиги учун Бурҳон уд-дин ва-л-милла¹ ва Бурҳониддин ал-Марғиновий номлари билан машҳурдир.

Ал-Марғиновийнинг ислом тараққиётига қўшган ҳиссаси ислом ҳуқуқшунослигида айниқса салмоқлидир. Бу унинг 1178 йил Самарқанд шаҳрида ёзилган «Ҳидоя» асари билан боғлиқдир.

«Ҳидоя»да ҳуқуқий масалаларнинг ечими дастлаб таниқли фикҳ олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифларнинг эътирозлари ёки қўшилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Ана шу обрўли муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалада энг маъқул ечимни танлаш йўлига амал қилинган. Шу тариқа унда қонуннинг айнан ифодасигина эмас, балки мукаммал шарҳи ҳам асослаб келтирилган.

«Ҳидоя» тўрт жуздан иборат бўлиб, биринчи жузга ибодат масалалари, яъни таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳаж киритилган. Иккинчи жузга никоҳ, эмизиш, талоқ, қулларни озод қилиш, топиб олинган боланинг насабини аниқлаш, топиб олинган нарса, қочиб кетган қул, бедарак йўқолган шахс, шерикчилик ва вақф мулкига оид масалалар киритилган.

Учинчи жузда эса олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, пулни бировга ўтказиш, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда

¹ «Милла» деганда халқ, яъни мусулмонлар тушунилади. Бу билан олимни улуғлаб, уни ислом оламидаги халқлар ҳамда ислом динининг далили, исботи дейилади.

пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, васийлик, мажбур қилиш, ҳомийлик, қисман озод бўлган қуллар ва босқинчилик хусусидаги масалалар ўрин олган.

Тўртинчи жузда эса, мерос тақсимоти, деҳқончилик ҳамда боғдорчилик хусусидаги шартнома, қурбонликка сўйиладиган жонзод, умуман, қурбонлик қилиш, шариатга зид (ёмон) нарсалар, ташландиқ ерларни ўзлаштириш, тақиқланган ичимликлар, овчилик, гаров, жинойтлар, юк ҳақи тўлаш, васият каби масалалар киритилган.

Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари бир неча аср давомида ислом давлатларида ҳуқуқшунослик бўйича асосий манба бўлиб хизмат қилган. Марказий Осиёда 1917 йилги шўролар инқилоби натижасида шариат қонунлари бекор қилиниб, совет суд тизими ўрнатилгунига қадар буюк алломанинг «Ҳидоя» асари суд-ҳуқуқ амалиётида асосий қўлланма вазифасини ўтаб келган.

1991 йилда халқимиз мустақилликка эришгач, бу улуғ ватандошимизнинг ўлмас меросига эътибор яна тикланди. «Ҳидоя» асари ўзбек ҳуқуқшунослиги учун яна шоҳ асарлардан бирига айланди. 1994 йилда «Ҳидоя» қайта нашр этилди. Марказий Осиёда ислом динининг кейинги тараққиёти X–XI асрларда тасаввуф таълимотини шакллантирди. Шарқшунос олим О. О. Усмоновнинг таъкидлашича, тасаввуф Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг маънавий ҳаёти тарихидаги энг мураккаб, ўзаро зиддиятларга тўлиб-тошган ва муҳим ҳодисалардан бири бўлиб, таркидунёчилик, бу дунё бойликлари ва нозу неъматларидан воз кечиш, Оллоҳ васлига етмоқ учун пок, ҳалол, ўз меҳнати ила яшаш, ихтиёрий равишдаги фақирлик унга хос хусусиятлардан ҳисобланади.

Тасаввуф таълимоти XI–XII асрларда яшаб ижод этган ислом алломаси *Юсуф Ҳамадоний (1048–1140)* номи билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик яссавия, нақшбандия, кубравия, бектошия каби тариқатларни юзага келтирди¹.

Аҳмад Яссавий (1005–1166) тариқати туркийзабон халқлар маданияти тарихида катта ўрин тутди. Тасаввуфдаги барча йирик тариқатларда бўлганидек, яссавия таълимоти қуйидаги қоидаларга амал қилишга асосланган:

¹ Қаранг: Маънавият юлдузлари / Масъул муҳаррир М. М. Хайруллаев. – 1999. – Б. 134.

1) мурид ҳеч кимсани ўз пиридан афзал кўрмаслиги, унга доимо таслимиёт изҳор қилмоғи лозим;

2) мурид шунчалик зукко ва идрокли бўлиши керакки, то ўз шайхининг румуз ва ишораларини мукаммал англай олсин;

3) шайхнинг барча акволи (сўзлари) ва афъоли (ишлари)га мурид содиқ бўлиб, унга мутлақо муте ва муътақид бўлмоғи лозим;

4) ўз муршиди (пири)нинг барча топшириқларини чусту чо-локлик (чаққонлик) ила сидқидилдан бажариб, уни ҳамиша рози қилиб юрмоғи зарур. Чунки ризои Оллоҳ унинг (яъни шайхнинг) измидадир;

5) мурид ўз сўзига содиқ, ваъдасига вафоли бўлиб, муршиди кўнглида ҳеч қандай шак-шубҳа туғдирмаслиги зарур;

6) мурид ўз ваъдасига вафодор, сўзида устувор турмоғи лозим;

7) мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкани, бутун бор-йўғини ўз шайхига нисор этмоқ учун доимо тайёр турмоғи лозим;

8) мурид ўз муршидининг барча сир-асрорларидан огоҳ бўлиб, унинг ифшосини ҳеч вақт ҳаёлига келтирмаслиги керак;

9) мурид ўз шайхининг барча таклифларини назарда тутиб, унинг мушкулотини осон қилмоғи, панду насиҳатларини бажо келтирмоғи шарт;

10) мурид худо висоли учун ўз шайхи йўлида бутун молу жонини нисор этмоққа тайёр туриши, унинг дўстига дўст, душманига душман бўлиб яшамоғи шарт¹.

Аҳмад Яссавий ўз тариқатини шеърӣ услубда «Ҳикмат» номли асарида баён этган. Яссавий таълимоти кишилар ўртасида поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз кўлининг кучи ва пешона тери билан ҳаёт кечириш орқали Оллоҳ висолига етиш мумкин, деган ғояни олға сурган. Яссавия таълимоти баъзи кишиларнинг мол-дунёга ҳирс қўйишини қоралайди, камтарликка, ғарибпарварликка даъват қилади. Шундай қилиб, Аҳмад Яссавий Марказий Осиёда илк тасаввуф илмига асос солган, ислом динининг тараққиётига ҳисса қўшган.

Ислом дини тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган яна бир ватандошимиз Хоразмнинг Хивақ шаҳрида дунёга келган *Нажмиддин Кубро (1145–1221)* ҳисобланади. Исломшунослик илмида унинг таълимоти кубравия тариқати номи билан машҳурдир. Ёшлигидан илмга чанқоқ Нажмиддин Миср, Эрон ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида таҳсил олган. Унинг ислом динига қўшган ҳиссаси шундаки,

¹ Ўша асар. – Б. 136.

зикрни овоз чиқармасдан (хуфия) ижро этиш усулини киритган. Кубравия тариқати ҳадис ва шариатга асосланади. Бу таълимотга кўра, инсон ўз моҳият-эътибори билан кичик оламни ташкил этади ва катта дунё бўлмиш коинотдаги барча нарсаларни ўзида мужассамлаштиради. Илоҳий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлаштирилгани сабабли, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай юксакларга кўтарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиш, яъни камолотга эришиш учун, маълум риёзатли йўللарни босиб ўтишлари зарур. Бунинг учун қуйидаги ўнта асосга таянмоқ лозим: тавба, зуҳд фи-дунё, таваккал, қаноат, узлат, мулозамат аз-зикр, таважжух, сабр, мувоқабба ва ризо.

Ушбу ўнта талабнинг қисқача моҳияти шундаки, киши бу дунё лаззатлари ва мол-дунёга ҳирс қўйишдан ўзини тийиши, сабр-қаноатли бўлиши, ўзлигидан кечиб, худога муҳаббат қўйиши, унга чексиз ишониши лозим. Нажмиддин Кубродан қатор асарлар мерос қолган. Масалан, «Фавоъих ал-жамол ва фавотих ал-жалол», «Ал-усул ал-ашара», «Рисолат ал-хоъиф ал-хаъим мин лаумон ал-лаъим» кабилар шулар жумласидан. Унинг яна бир асари – «Рисолатун одоб ул-зокирин» («Зикр айтувчилар одоби ҳақида рисола») форс тилида бизгача етиб келган бўлиб, ҳозир Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда.

Нажмиддин Кубро тариқати Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон ва бошқа мусулмон халқлари орасида кенг тарқалган. Унинг таълимоти асосида кубравия мактаби вужудга келган ва деярли XV асргача тасаввуф таълимотини ифодаловчи асосий йўналишлардан бири бўлган.

Нажмиддин Кубро Урганч шаҳрини мўғул босқинчларидан ҳимоя қилишда шиддатли жангда шаҳид бўлган. Ўшанда у 70 ёшда бўлган.

Узоқ вақт мобайнида мўғул мустамлакачилигига қарши олиб борилган курашлар XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб Марказий Осиёда соҳибқирон Амир Темур бошчилигидаги мустақиллик учун урушлар ғалабаси ва Мовароуннаҳрда ягона давлат барпо этилиши билан якунланган. Ислом дини бу даврда Амир Темур ва темурийлар сиёсатида, мамлакатдаги маънавий бирлик, маданий юксалиш, адолат ўрнатиш ва сақлаш ишига қаратилган. Ислом дини асосида шаклланган тасаввуф, айниқса, нақшбандия ўша давр маънавиятининг ғоявий асоси бўлиб хизмат қилган. Нақшбандия исломга таянган ҳолда инсоннинг ахлоқий поклик, меҳнат ва билим эгаллашига кенг

йўл очиб берувчи ғояларни тарғиб қилиб, маънавий-ижтимоий ҳаётда катта ижобий аҳамиятга эга бўлган. Баҳовуддин Нақшбанд, Ёқуб Чархий, Хўжа Муҳаммад Порсо, Хўжа Ақром каби нақшбандия назариётчилари шу даврда яшаб ижод этганлар.

Марказий Осиёда XIV асрда тасаввуф илми соҳасида вужудга келган тариқат *Хожа Муҳаммад Баҳовуддин Нақшбанд (1318–1389)* номи билан боғлиқдир. Баҳовуддин Нақшбанд 1318 йилда Бухоро ёнидаги Ҳасри Ҳиндувон қишлоғида туғилган (кейинчалик Нақшбанд шарофати билан Ҳасри Орифон деб атала бошланган).

Нақшбанд таълимоти асосида ихтиёрий фақирлик ётади. Атоқли шарқшунос олим Е. Э. Бертельснинг ёзишича, у умр бўйи деҳқончилик билан кун кечирган ва ўз қишлоғидаги унча катта бўлмаган ерига буғдой ва мош экса-да, уйида ҳеч қандай мол-дунё ва бойлик сақламаган. Нақшбанд бўйра устида ётиб кун кечирган ва бутун умрини ўз ихтиёри билан фақирликда, йўқчиликда ўтказган. Нақшбанд тариқатининг асл ақидаси – «дил ба ёру, даст ба кор», яъни «доимо кўнглинг Оллоҳда, кўлинг эса ишда бўлсин», деган ғояни олға суради. Нақшбандия таълимоти XV асрда Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон сингари мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган. Бу таълимот тарафдорлари аскетизм (таркидунёчилик)га, бой-зодагонларнинг зулми ва истибдодига қарши бўлганлар, фақат ўз қўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга кишиларни чақирганлар. Улар шу билан бирга савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунарамандчилик, бадий адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, миниатюрачилик, қурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар.

Хожа Баҳовуддин Нақшбандни Марказий Осиё халқлари жуда юксак қадрлайдилар. 1993 йилда мамлакатимизда Баҳовуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги кенг нишонланганлиги бежиз эмас. Нақшбанднинг нафақат диний, балки дунёвий ҳунарларни ҳам эгаллашга даъват этганлиги мустақиллигимиз тақозо этган халқ бунёдкорлигига ғоявий мадад бўлади. Шу боис халқимиз тасаввуф илмининг дарғаларидан бири бўлмиш Хожа Баҳовуддин Нақшбанд таълимотига асрлар оша яна мурожаат қилиши табиийдир. Зеро, тарихий хотирасиз келажак бўлмайди.

Исломнинг ҳозирги замондаги ўрни ва мавқеи

Ислом дини XX аср охирларига келиб, ўз нуфузи ва мавқеига кўра, ер куррасида христианликдан сўнг иккинчи ўринни эгаллади.

Ҳозир ислом динига деярли 1,5 млрд. киши эътиқод қилмоқда. Агар ислом дини пайдо бўлган даврларда асосан Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган бўлса, XX асрнинг охирларига келиб Осиё, Африка, Европа ва Шимолий Американинг қатор мамлакатларига ёйилган. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари мавжуд.

Объектив сабаби шундаки, ислом дини яҳудийлик, христианлик динларининг ижобий жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган, диний эътиқод ва сиғинишларни инсон ҳаётининг турли ҳолат ва вазиятларига мослаштира олган ҳамда диний эътиқод қулайлигини таъминлайди. Шу боис у Европа ва Шимолий Американинг муқаддам христианлик ёки яҳудийлик эътиқодида бўлган ёхуд диний эътиқоди умуман бўлмаган фуқароларининг аксариятини ўзига жалб эта олган. Айни вақтда ҳам ислом динига кириш Европа ва Шимолий Америкада муайян удумга айланиб бормоқда. Бу ҳол, табиийки, бошқа диний конфессиялар раҳбариятини ташвишлантирмоқда. Улар ислом эътиқодини қабул қилувчилар нуфузининг ортиб бориши, жаҳон ижтимоий-сиёсий жараёнларида ислом қадриятларининг устуворлигига олиб келиши бошқа диний конфессияларнинг мавқеини заифлаштиради деб хавотир олмоқдалар. Аслида бундай ташвишлар ўринсиздир. Ҳақиқий ислом кишилар ўртасида меҳр-оқибат, поклик, ҳалоллик, шафқат, раҳмдиллик, хайр-саховат, адолат ва инсоф каби қадриятларни эъзозлайди, инсонни эзгуликка ундайди.

Ислом дини ниқоби остида иш кўрувчилар, ғараз мақсадли сиёсий кучлар, турли экстремистик элементлар бундан мустаснодир. Дин ниқобида иш кўрувчи манфур, террорчи кучлар ислом эътиқодининг миллионлаб кишилар қалбига кириб бориши жараёнини асло тўхтата олмайди, аксинча, иймонли, диёнатли диндорлар уларни улоқтириб ташлайдилар ва ислом оламининг ифлосланишига йўл қўймайдилар. Ислом дини XXI асрга келиб жаҳон ижтимоий-сиёсий сахнасида йирик сиёсий-ғоявий омил мавқеига эга бўла бошлади. Агар собиқ Иттифок тузуми даврида жамиятда секуляризм (лотинчада – дунёвий деган маънони англатади) ва даҳрийлик (атеизм) сиёсати ҳукмрон бўлган бўлса, Марказий Осиёнинг мустақилликка эришган ёш давлатлари сиёсатида секуляризм бирмунча юмшатилди, диний эътиқодга эркиник берилди. Натижада ислом дини сиёсий ҳаётга аралашшиш имконига эга бўлди. Мустақилликка эришган ёш давлатлар ўз сиёсий йўлларини танлашда Ғарб демократияси анъаналарига мурожаат қилдилар.

Ҳокимиятлар тақсимланиши, демократия принципларининг сиёсий ислохотлар учун асос қилиб олиниши жамиятда ислом ҳаракат-

ларининг кучайиши ва ҳокимиятга даъвогар куч сифатида майдонга чиқишига олиб келди. Мамлакатда диний эътиқодга эркинлик берилишининг айрим кишилар томонидан нотўғри талқин этилиши натижасида, 1991–1992 йилларда Фарғона водийсида экстремистик кучлар расмий ҳокимиятнинг ўрнига ислом тартибларини ўрнатиш учун очикдан-очик ҳаракат қилишга киришдилар. Ҳукумат томонидан республикадаги фаолияти тугатилган «Акромийлар», «Адолат», «Тавба», «Ўзбекистон ислом уйғониш партияси» сингари экстремистик ташкилотлар ислом динининг сиёсийлашиб бораётганлигини кўрсатмоқда.

Бу ҳаракатлар эндиликда мустақилликка эришган Ўзбекистонда юзага келган объектив қийинчиликлар (ишсизлар сонининг кўпайиши, турмуш даражасининг пасайиши, ўзгарувчан шароитларда эскича бошқарув услубларининг давлат ҳокимияти идораларида инерция шаклида сақланиб қолганлиги кабилар)дан устомонлик билан фойдаланиш ва мамлакат ҳаётини ислом қонунларига асосланган ўзанга буриб юборишга уриниб кўрдилар. Буни айрим чет эл диний экстремистик ташкилотларининг маҳаллий гумашталари (Жума Намангоний, Тоҳир Йўлдошев сингари ёт унсурлар) амалга оширмоқчи бўлдилар. Бироқ расмий сиёсий ҳокимият ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи хизмат ходимларининг ҳушёрлиги ва собитлиги натижасида диний экстремистик мафкуранинг пайи қирқилди.

Ўзбекистондаги воқеалар диннинг сиёсийлашуви муаммосининг фақат бир кўринишидир. XX асрнинг охирига келиб, ислом дини жаҳон миқёсида етакчи ижтимоий-сиёсий мавқени даъво қилди.

Эрон ислом инқилобининг етакчи раҳбарларидан Оятулло Ҳумайний бундан деярли 20 йил муқаддам таниқли итальян журналисти Ориана Фаллагига берган интервьюсида шундай деган: Ислом адолатдир. Ислом эътиқодига мувофиқ, ҳар қандай диктатура – катта гуноҳдир. Ислом деярли ҳамма нарса: эркинлик, демократия ва бошқалардир. Ислом сиёсий-диний таълимотдир. Унда, бир томондан руҳонийлик сиёсатни, иккинчи томондан эса сиёсат руҳонийликни тўлдиради. Исломда диний фатволардан кўра кўпроқ сиёсий даъватлар устувордир. Оллоҳ номи билан қасамёд қиламанки, ислом сиёсатдир¹.

Оятулло Ҳумайнийнинг бу сўзлари диққатга сазовордир. Дарҳақиқат, XX аср охирига келиб, исломнинг нафақат диний-ахлоқий,

¹ Каранг: Центральная Азия и Кавказ. – Стокгольм, 2000. – С. 16.

балки ижтимоий-сиёсий таълимот ҳам эканлиги исботланди. У жаҳоннинг иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатларига таъсир этиб турувчи воситага айланди.

Айни кунда ислом динининг шунчаки бир таълимот эмас, балки ғоят катта қудрат ва салоҳиятга эга мафкура эканлигини Яқин ва Ўрта Шарқ, Болқон яримороли, Кавказ, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг Кашмир ўлкаларида кечаётган диний мазмундаги ижтимоий жараёнлар янада яққол тасдиқламоқда. Ислом жаҳон миқёсида жиддий сиёсий кучга айланмоқда. Бироқ унинг ҳақиқий моҳиятини бузиш, ундан ғаразли сиёсий мақсадларда фойдаланиш исломнинг халқаро обрўйига путур етказмоқда, айрим калтабин сиёсатчиларнинг ислом динига қолган барча динларни қарама-қарши қўйишларига сабаб бўлмоқда. Бу билан ҳақиқий исломнинг инсонпарварлик, эзгулик ва адолатлилик каби моҳияти хавф остида қолмоқда. Бир гуруҳ экстремистлар, террорчилар ўз ғаразли мақсадлари билан ислом моҳиятини қориштириб юбормоқда. Бундай шароитда ислом динининг азалий инсонпарварлик, поклик, ҳалоллик, раҳм-шафқатлилик, имонлилик тамойилларининг устуворлигига эришиш, жаҳон аҳлини бу қадриятларга ишонтириш, унинг умуминсоний табиатини илмий изоҳлаб бериш давр талабидир.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Исломда йўналишлар ва оқимларнинг юзага келиш сабаблари нималардан иборат?
2. Суннийлик ва шиалик ўртасидаги тафовутларни аниқланг.
3. Шиаларнинг исломнинг муқаддас манбаларига муносабатларини изоҳланг.
4. Нима сабабдан хорижийларнинг тарафдорлари жуда кам сонли бўлиб қолган?
5. Нима сабабдан суннийликка эътиқод қилувчилар «ортодоксал» ислом тарафдорлари деб аталади?
6. Суннийликда диний экстремизмнинг манбаи бўлган диний-ҳуқуқий мактабни аниқланг.
7. Сўфизм оқимининг асосий ғоялари ва мақсади нималардан иборат?
8. Ислом илоҳиётининг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшган Марказий Осиё мутафаккири ким?
9. Маркази Осиёда тасаввуфнинг қайси тариқатлари юзага келган?

10. Исломдаги анъанавийлик ва замонавийлик жараёнларининг ўзига хослиги нималардан иборат?

**ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ФУНДАМЕНТАЛИЗМГА ҲАРШИ
КУРАШНИНГ МОҲИЯТИ, МАҲСАДЛАРИ
ВА ҲУҲУҲИЙ ЖИҲАТЛАРИ**

**Диний экстремизм ва фундаментализмнинг моҳияти,
мақсадлари ва хавфи**

XX асрнинг охирларида халқаро хавфсизликка таҳдид солувчи глобал муаммолар қаторига диний экстремизм ва фундаментализм офати қўшилди. Ядровий уруш хавфи, экологик фожа каби глобал муаммолар инсоният тақдирига қанчалик вайронкор таҳдид қилаётган бўлса, диний экстремизм ва терроризмнинг бузғунчилик таъсири қўлами улардан кам эмас. 2001 йил 11 сентябрда АҚШда юз берган фожа шуни кўрсатадики, бу офат нафақат иқтисодий қолоқ ёки ривожланаётган, балки ривожланган давлатларга ҳам бирдай хавфлидир.

Жаҳон миқёсида диний экстремизм ва фундаментализмга қарши кураш халқаро даражада кучларнинг бирлаштирилишини тақозо этади. Бу курашда энг аввало диний экстремизмнинг юзага келиши сабаблари, моҳияти ва хусусиятларини ўрганиш лозим.

Диний экстремизм (лотинчада – *extremum* энг кейинги, охири деган маъноларни англатади) ижтимоий ҳаётда юз бераётган жараёнлар таъсирида пайдо бўлади ва унинг илдизлари узоқ ўтмишимизга бориб такалади. Зеро, диний экстремизм диний дунёқараш пайдо бўлиши билан юзага келган ижтимоий воқеликдир. Фақат у турли тарихий даврларда хилма-хил кўриниш, шакл ва мазмунда намоён бўлади.

Ғарбий Европа мамлакатларининг мустамлакачилик сиёсати (салиб юришлари, буюк географик кашфиётлардан кейин жаҳонни бўлиб олиш учун кураш), Усманий турк давлатининг Ғарбий Европага таҳдиди (XIV–XVI асрлар) диний шиорлар асосида олиб борилган. Усманий туркларнинг Ғарбий Европага таҳдиди ривожланиши даражаси тахминан тенг цивилизацияларнинг тўқнашуви бўлган. Буюк географик кашфиётлардан кейин Ғарбий Европа жаҳон миқёсида иқтисодий, ҳарбий-техникавий устунликка эришган. Мазкур кўрсаткичлар бўйича ортда қолган халқлар Ғарбнинг тажовузига диний шиорлар асосида бирлашган. Мазкур шиорлар халқни анъанавийликни сақлаб қолиш, жамиятни Ғарбда ишлаб чиқилган «қолип»ларга асосан модернизациялашга қарши курашга даъват этган. XVIII асрнинг ик-

кинчи ярмида Саудия Арабистонида ижтимоий ҳаётни Ғарб модели асосида замонавийлаштиришга қарши кураш жараёнида диний фундаменталистик ва экстремистик ваҳҳобийлик мазҳаби юзага келган. Анъанавий тараққиёт йўлини сақлаб қолишни талаб қилган барча консерватив кучлар мазҳаб атрофида бирлашган. Ваҳҳобийлик Саудия Арабистонида расмий эътиқод сифатида мустаҳкамланган.

XX асрда дунёнинг икки тизимга бўлиниши туфайли юқоридаги муаммо вақтинчалик ортга сурилди. XX асрнинг охирида коммунистик тузум ва мафкуранинг мағлубияти сабабли олдинги муаммолар яна қалқиб чиқа бошлади. Шулардан бири индустриал давлатлар билан ривожланаётган ва қолоқ давлатлар ўртасидаги зиддиятлардир. Мазкур муаммо турли кўринишларда, хусусан дин соҳасида ҳам ўта кескин тус олди.

XX асрнинг охирларида диний экстремизм диний-сиёсий ҳаракат сифатида авж олди. Шунинг учун экстремистик руҳдаги диний оқимлар ўта жанггарилик, мурасизлик ғоялари билан қуролланган, дунёвий ғоялар ва диндаги модернистик йўналиш тарафдорларини таъқиб этувчи, ҳатто террорчилик воситасида жисмонан йўқ қилишгача боровчи ашаддий ақидапарастлар ҳаракати сифатида баҳоланади.

Экстремизмнинг илмий адабиётда ягона бир таърифи мавжуд эмас. Шунга қарамай, экстремизм деганда радикал қарашларга эга бўлган, ўз ғояси ёки фикрини бошқаларга ҳар қандай воситалар билан сингдиришга интиладиган кишиларнинг эътиқоди тушунилади.

Диний экстремизм деганда диннинг ижодий табиатини инкор этувчи, дунёвий хатти-ҳаракатларни диний мафкура мақсадларига бўйсундиришга уринувчи ҳаракат тарафдорлари назарда тутилади. Аслини олганда, диний экстремизм – фундаментализмнинг бир кўриниши. Диний экстремизм заминида фундаментализм ётади. Бироқ айрим тадқиқотчилар, диний экстремизмни бўрттириб кўрсатиш мақсадида, фундаментализмдан фарқлашга уринадилар. Аслида диний экстремизм ва фундаментализм бир-биридан узоқ ҳодисалар эмас. Диний экстремизм тўғрисида тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун унинг белгилари ҳақидаги тушунчаларга эга бўлиш лозим.

Диний экстремизм конфессия ичидаги турли оқимлар ва мазҳабларнинг ўзаро кураши ёки конфессияларaro қарама-қаршиликлар сабабли вужудга келади. Маълумки, муайян динда доимо йўналишлар, оқимлар ва мазҳаблар ўртасида тўхтовсиз кураш боради. Бу объектив ҳодиса. Зеро, диний ташкилотларга раҳбарлик уларнинг иқтисодий

ресурсларига эгалик қилиш, сиёсий ҳокимиятга таъсир ўтказиш имкониятини беради. Лекин диндаги бўлинишларни фақат манфаатлар курашининг натижаси сифатида қараш масалага ҳолисона ёндашувнинг бузилишига олиб келади. Ҳар бир дин ўзига хос тилсимотдир. Шу боис ҳам диннинг муқаддас манбалари тафсири турли тарихий даврларда унинг янги қирраларини очади. Инсоният илоҳий ҳақиқатни англаш сари боради. Бундай ҳақиқат эса кишининг ички дунёси ва руҳий моҳиятини тушунишига ёрдам беради.

Диний экстремизмнинг энг бирламчи хусусияти шундаки, у жамиятда қабул қилинган ижтимоий норма ва қадриятларни инкор қилади ёки уларга қарши курашади. У сиёсий сахнага чиқиш, ҳокимият тепасига келиш, давлат бошқарув услубини диний ўзанга буриш кабиларга ҳаракат қилади. Диний экстремизм ҳодисаларни фақат яхши ёки ёмон, қора ёки оқ деб баҳолашга одатлангани учун демократия ва плюрализмни инкор этади.

Диний экстремизмнинг манбаи мутаассиблик (фанатизм)дир. Мутаассиблик кишиларнинг муайян нарса, фикр ёхуд ғояга кўркўрона, унинг чуқур моҳиятига етмасдан, бутун вужуди билан қаттиқ ишониши, уни бошқа ҳамма нарса ва ғоялардан тўғрироқ деб билиши натижасида бошқаларга ҳам турли воситалар билан сингдиришга ҳаракат қилишидир.

Жамиятда мутаассиблик қуйидаги сабаблар натижасида вужудга келади:

а) аҳоли кенг қатламларининг иқтисодий турмуши даражасининг пастлиги ва ижтимоий муносабатларнинг етарли даражада ривожланмаганлиги;

б) фуқароларининг диний билими ва савиясининг етарли даражада ривожланмаганлиги, диний жаҳолатнинг устунлиги.

Собиқ Иттифок даврида Ўзбекистон иқтисодиётининг бир тарафлама, асосан, хомашё ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги, республикада замонавий техника ва технологиялар асосида ишловчи корхоналар ва саноат учун малакали мутахассис кадрларни етказиб берувчи билим даргоҳларининг камлиги сабабли, малакали маҳаллий ишчи кадрлар тайёрлаш муаммоси ҳал қилинмай қолган. Республика раҳбарияти бу муаммони четдан мутахассис кадрларни олиб келиш билан ҳал қилишни афзал кўрган. Маҳаллий аҳоли вакиллари, асосан, ёрдамчи ишчи бўлиб ёки юқори малака талаб қилмайдиган касбларда ишлаганлар. Зеро, бундай касбларда меҳнат қилувчиларнинг иш ҳақи жуда камлиги сабабли вилоятлардаги маҳаллий аҳоли вакилларида

ишчилик касбларини ўзлаштиришга нисбатан қизиқиш уйғонмаган. Бунда миллий менталитетимизнинг таъсирини ҳам қайд қилишимиз лозим. Маҳаллий аҳоли ўзи учун номаълум бўлган саноат корхоналарида мураккаб касбларни ўзлаштиришдан кўра асрлар давомида аجدодларидан мерос бўлиб келган қишлоқ хўжалигида ёки шаҳарлардаги савдо-молия тизимларида ишлашни афзал кўрган.

Юқорида таъкидланганидек, собиқ Иттифок даврида Ўзбекистонда қурилган саноат корхоналарининг асосий қисми хомашёга дастлабки ишлов беришга мўлжалланган бўлиб, улар бошқа республикаларга тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун олиб кетилган. Хомашё ёки ярим тайёр маҳсулотларнинг бозорларда арзон нархларда сотилиши аҳоли турмуш даражасининг бошқа минтақаларга нисбатан паст бўлиб қолишига сабаб бўлган.

Маҳаллий аҳоли вакиллари орасида юқори малакали ишчи кучининг камлиги ва иқтисодий турмуш даражасининг пастлиги турли экстремистик ва фундаменталистик руҳдаги диний оқимларнинг ёйилишига қулай шарт-шароит яратган.

Ўша даврда олиб борилган даҳрийлик сиёсати оқибатида мустамлака давригача ислом дунёсининг марказларидан бири бўлган Марказий Осиё ўзининг илгариги нуфузини йўқотган. Аҳолининг диний билимлари даражаси пасайиб борган ва асосан диний маросим ҳамда анъаналарни бажариш даражасига тушиб қолган. Бунинг сабаблари қуйидагилардан иборат:

а) динга қарши кураш давлат сиёсатининг таркибий қисмига айлантирилганлиги, диний таълимотни илмий ўрганиш учун етарли шарт-шароитларнинг мавжуд эмаслиги;

б) собиқ Иттифок даврида аҳолига диний таълим беришнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги;

в) диний ташкилотлар ва уламоларнинг куч ва имкониятларидан аҳолини тарбиялашда фойдаланилмаганлиги.

Диний экстремизм ва мутаассиблик диний фундаментализмнинг негизида (лотинча *fundmehtum* – асос деган маънони англатади) вужудга келади. XX асрнинг бошларида «фундаментализм» атамаси диндаги модернизация жараёнларига тўсқинликни акс эттирувчи тушунча сифатида илк бор қўллана бошланган. Шу даврда АХШда «Фундаментлар (асослар): ҳақиқатга шаҳодат келтириш» номли рисоалар тўплами нашр қилинган. Унда христианликнинг фундаментал назарияларини нималар ташкил этиши изоҳланган. Тўплам юзасидан бошланган мунозараларда диндаги фундаментал аҳамиятга

эга қадриятларни ҳимоя қилувчилар фундаменталистлар деб атала бошланган.

Юқорида қайд этилган мисоллардан хулоса қилганда, «диний фундаментализм» атамаси дастлаб христианликка нисбатан қўлланила бошлаган. Албатта, атаманинг дастлаб кимга ёки нимага нисбатан қўлланилганлиги муҳим эмас, лекин ҳозир диний фундаментализм, экстремизм ва терроризм деганда Ғарб ва ҳатто айрим Шарқ мамлакатларида исломни байроқ қилиб олувчи кимсалар ва гуруҳлар ўтмиш тарихни эсга олиб қўйсалар асло фойдадан холи бўлмайди.

Диний фундаментализм муайян диний эътиқод, тарихий давр ёки биргина минтақага хос ижтимоий ҳодиса эмас. Мазкур воқелик ҳар қандай динга хос хусусият бўлиб, турли тарихий даврларда диннинг ажралмас йўлдоши бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб ислом давлатларида диний тикланиш ва жонланиш ҳодисаларига нисбатан «фундаментализм» атамаси қўлланила бошлаган. Ҳозирги кунда кишиларда зиддиятли ҳис-туйғуни уйғотувчи «ислом фундаментализми» атамаси шу вақтдан бошлаб жаҳон миқёсига ёйилган.

Диний фундаментализм деб диний ақидаларни ижтимоий ҳаётга мослаштириш, илоҳий башорат ва мўъжизаларни жузъий тушунишни инкор қилувчи қарашлар тизимига айтилади.

Диний экстремизм ва фундаментализмнинг мақсади қуйидагилардан иборат:

а) диннинг софлигини сақлаб қолиш ниқоби остида ғараз мақсадли диний ташкилотлар ва гуруҳларнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга олиш ва диндорлар назоратида бўлган ҳукуматни тузишга интилишлари;

б) кўзланган ёвуз ниятга эришиш учун диннинг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини сақлаб қолиш ва янада мустаҳкамлаш мақсадида уни заифлаштирувчи ҳар қандай жараёнларга қарши курашиш.

Юқорида қайд этганимиздек, диний экстремизм ва фундаментализм барча динларга хос хусусиятдир. Ҳозир у ижтимоий ҳаётда турли кўринишларда намоён бўлмоқда. Масалан, Ғарб жамиятларида секуляризация жараёнлари кенг кўламда ижтимоий ҳаётга татбиқ этилганлиги сабабли Шарқ давлатларидагидек кескинлик касб этмади. Шарқда жамиятнинг секуляризация жараёнлари давом этмоқда ва ислом давлатларида бу ҳали бошланғич босқич даражасидадир. Шунинг учун Шарқда бу жараёнларнинг давлат хавфсизлигига таҳдидини

бартараф этиш мақсадида муайян қонуний чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Масалан, Шарқда дунёвий тараққиёт йўлини танлаган давлатлар (жумладан, Туркия, Ўзбекистон сингари мамлакатлар)да диний рухдаги сиёсий партиялар тузиш қонун билан тақиқланган.

Ўзбекистонда диний экстремизм ва фундаментализмнинг ижтимоий ҳаётда фаоллашувининг сабаблари қуйидагилардан иборат:

а) коммунистик мафкуранинг емирилиши сабабли маънавий ҳаётда юзага келган бўшлиқ ўрнини тўлдириш зарурати;

б) собиқ Иттифоқ давлатида дин ва диндорларнинг таъқиб қилинганлиги;

в) одамларда миллий ўзликни англаш туйғуси ва этник жиҳатдан ўзининг насл-насабини излашнинг кучайганлиги;

г) айрим ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар;

д) хорижий давлатларнинг диний экстремистик ва фундаменталистик рухдаги оқим ва мазҳабларни қўллаб-қувватлашлари.

XX асрнинг иккинчи ярмида Шарқ давлатларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатларининг ошиб бориши, фан ва техника тараққиёти ижтимоий ҳаётда Ғарб маданияти таъсирининг кучайишига сабаб бўлди. Таъкидлаш жоизки, бундай жараёнлар муқаррар равишда миллий урф-одатлар ва анъаналар, жумладан диний анъаналарнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини ўзгартиради, миллий маданиятда ва диний таълимотда модернизация жараёнларини вужудга келтиради. Ижтимоий ҳаётдаги бундай ўзгаришлар диний экстремизм ва фундаментализм тўсқинлигига дуч келади. Жаҳон миқёсида, хусусан Ўзбекистонда диний экстремизм ислом экстремизми шаклида ўта кескин кўринишда намоён бўлмоқда. Ислом экстремизми вакиллари қуйидаги гуруҳларга бўлинади: биринчидан, ислом экстремистлари (бузғунчилари, деса тўғрироқ бўлади) ҳозирги замон мусулмонлари яшайдиган давлатларнинг раҳбарларида мусулмончиликдан асар ҳам қолмаган, улар даҳрийлардир, деган даъво билан чиқадилар. Шунинг учун диний экстремистлар ислом ақидаларини ижтимоий ҳаётда қайта тиклаш учун қатъий ҳаракатга ундайдилар; иккинчидан, улар ислом, шариат қонунларини мамлакат миқёсида ўрнатишга, бинобарин, очикдан-очик, ислом давлатини барпо этиш учун курашга чақирадилар.

Ислом экстремизми ва фундаментализмининг Ўзбекистонда 80-йилларнинг охирлари ва 90-йилларнинг бошларидан ёйилиши ижтимоий-сиёсий барқарорлик ва фуқаролар тотувлигига жиддий хавф туғдирди. Мазкур хавфнинг қанчалик хатарли эканлиги Ўзбекистон

Республикаси Президенти И. А. Каримов асарларида атрофлича баён қилинган. Президент И. А. Каримов диний экстремизм ва фундаментализм биринчи навбатда фуқароларнинг ислохотчи давлатга ишончини йўққа чиқаришда кўринаётганлигини қайд этган. Бу бежиз эмас, чунки ўтиш даври сиёсий тизимида давлат бошқарув органлари янгидан шакллантирилган. Сиёсий ҳаётга раҳбарлик қилиш тажрибаси энди шаклланаётган бир вақтда ҳокимият органлари давлат бошқаруви жиловини мустаҳкам қўлда тутиб туриш имкониятига эга эмас. Диний экстремистлар бундай қулай имкониятдан «унумли» фойдаланишга интиладилар¹.

Ўзбекистонда ўтиш даврида демократик жамият куриш механизми аста-секин, босқичма-босқич ҳаётга татбиқ этиб борилмоқда. Фундаменталистлар бундай вазиятда ўзларини демократия учун курашувчи фидойилар сифатида кўрсатишга уринадилар. Уларнинг адолат ҳақидаги оммабоп, жозибадор, аммо бақироқ ва асоссиз даъватларига ҳаётий тажрибаси етарли бўлмаган айрим гуруҳлар, хусусан ёшларимизнинг кўр-кўрона эргашишлари, фундаменталистларга қарам бўлиб қолишлари кузатилади. Бундай хавф-хатарларнинг олдини олиш мақсадида яратилган миллий ғоя асослари, буюк давлат куриш кабилар мазкур аҳоли қатламлари кучини бунёдкорликка, вайронкор ғоялар таъсирига қарши иммунитет ҳосил қилишга йўналтирилган.

Ўзбекистон кўп конфессияли давлат. Ҳозир кунда Ўзбекистонда йигирмага яқин диний конфессиялар фаолият олиб бормоқда. Диний экстремистлар мамлакат минтақалари аҳолиси ва ижтимоий қатламлар ўртасида «ҳақиқий» ва «сохта» диндорлик белгилари бўйича қарама-қаршиликлар келтириб чиқаришга ҳаракат қиладилар. Диндорлик белгилари бўйича тафовутлар миллатлар ўртасидаги тотувлик, минтақадаги халқлар дўстлигига раҳна солиши мумкин.

Мамлакат ичкарасида диний конфессиялар ўртасида юзага келиши эҳтимоли бўлган адоват мусулмон ва номусулмон давлатлар ёки уларнинг жамоатчилиги орасида ҳам Ўзбекистон ҳақида ноҳуш тасаввурларни юзага келтириши ёки мамлакатимизни можаролар гирдобига тортиши мумкин.

Диний экстремизмнинг яна бир хусусиятларидан бири шундаки, у ижтимоий онгда динни барча иқтисодий, сиёсий ва халқаро муам-

¹ Қаранг: *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998. – Б. 51–62.

молар ҳамда зиддиятларни ҳал қилишнинг универсал воситасидир деган нотўғри тасаввурни қарор топтириши мумкин. Аслида, диний дунёқараш дунёвийлик ёки атеизм каби борлиқни акс эттирувчи ғоялар тизимининг таркибий қисмидир. Масалан, дунёвийлик динийлик ёки даҳрийликни инкор этмайди, яъни у динийлик ва даҳрийлик оралиғида жойлашган маънавий-маданий ҳолатдир. Дин ҳам ўз навбатида умуммиллий маданий юксалиш йўлида дунёвий давлат билан самарали ҳамкорлик қилиши мумкин. Фикримизнинг исботи сифатида Амир Темур даврида ислом динининг марказлашган давлат тузиш учун курашувчи кучларни жипслаштирувчи восита вазифасини бажарганлигини, сиёсий барқарорлик, ижтимоий то-тувлик ва тараққиётга хизмат қилганлигини мисол келтиришимиз мумкин.

Диннинг ижтимоий тараққиёт йўлидаги фаолиятига анъанавийлик ва ақидапарастлик тарафдорлари тўсқинлик қилади. Агар диндаги замонавийлик ва анъанавийлик тарафдорлари жамият ва давлат манфаатлари йўлида ўзаро муросага кела олмасалар мавжуд зиддиятлар конфессия доирасидан чиқади, ижтимоий тус олади. Шу вақтдан бошлаб мазкур зиддиятлар жамият ва давлат учун таҳдид солувчи кучга айланади.

Асрий мустамлакачилик чангали ва тутқунликдан қутулган ёки ўз мустақил йўлини тиклаш йўлида турган давлатлар учун диний экстремизм ўта хавфли кучга айланди. Диний экстремизмнинг му-таассибликни ўзига қурол қилиб олган фундаменталистик, террор-чилик ташкилотлари томонидан бундай мамлакатларга экспорт қи-линиши хавфи кучайди. 1998 йилда Наманган вилоятидаги Ота Валихон масжидида ин қурган айрим «ислом раҳнамолари»нинг кир-дикорлари ҳам фикримизнинг бир исботидир. Намангоний таҳал-лусини олган Жума Хўжаев покистонлик муҳожир Амжет Али таъ-сирида Фарғона водийсида ислом экстремизмининг ашаддий оқими – ваҳҳобийликни кенг тарғиб қилди.

Маълумки, ваҳҳобийлик XVIII асрнинг охирларида Марказий Арабистоннинг Нажд воҳасида юзага келган. Арабларнинг Туркия истибдодига қарши кураши, жамиятни модернизациялаштириш ва анъанавийликни сақлаб қолиш тарафдорлари ўртасидаги рақобат, диний таълимотда авлиёларга сиғиниш ақидасининг кенг ёйилишига тўсқинлик мазкур диний-сиёсий оқимни юзага келишининг асосий сабаблари эди.

Ваҳҳобийлар исломни Муҳаммад пайғамбар давридаги асл ҳолатига қайтариш, уни сохта авлиёлардан халос қилиш мақсадида Оллоҳ ва инсон ўртасидаги воситачи-руҳонийларга қарши чиққанлар, муқаддас мазорлар ва авлиёларга сиғинишни инкор қилганлар. Муслмонларнинг бойликка ҳаддан ортиқ ихлос қўйишлари, спиртли ичимликларни истеъмол қилишлари, наша ва сигарета чекишлари, мусиқа, театр ва рассомчилик билан шуғулланишлари, бадий завқшавқ олишлари кечирилмас гуноҳ деб эълон қилинган.

Ҳозирги даврда ваҳҳобийлик Саудия Арабистонида расмий тан олинган оқим бўлса-да, илгариги мурасизлик хусусияти бир қадар мўътадиллашуви билан алмашган. Зеро, Арабистондаги муқаддас қадимжолар қайта тикланган ва давлат томонидан муҳофаза қилинмоқда. Лекин улар исломнинг назоратида бўлган давлат тузиш, унинг ижтимоий ҳаётга таъсирини кучсизлантирувчи ҳар қандай янгиликларга қарши мамлакат ичкарисида ва халқаро миқёсда кураш мақсадидан воз кечмаганлар.

Ўзбекистонда ўрнашиб олган ваҳҳобийларнинг машъум режаси халқни мавжуд тузумга қарши қўзғатиб, жиҳод, яъни даҳрийларга қарши урушга даъват этиш ва келажакда ислом давлатини ёки собиқ Ҳўқон хонлигини қайта тиклаш эди. Ваҳҳобийлик экстремистик оқимидагилар бу мақсадларини амалга ошириш учун «Ислом лашкарлари» ва «Адолат» уюшмаларини ташкил этганлар. 1991–1992 йилларда Наманган вилоятида «Отавалихон» жоме масжидида Абдулла Ўтаев, Тохир Йўлдошев бошчилигида 100–200 кишидан иборат гуруҳ тузилган. «Адолат» ҳаракати фаоллари маҳаллаларда кўнгилли назоратчилар гуруҳларини ташкил этанлар. Гуруҳлар аъзолари кечки пайт маҳалласидан ташқарида юрган одамларни тўхтатиб сўроқ қилиш, маст кишиларни масжид олдидаги устунларга боғлаш усулларини қўллаган. 1992 йил март-апрель ойларида уларнинг ноқонуний фаолияти тугатилган.

Ваҳҳобийлик экстремистик мазҳабининг айнан Фарғона вилоятида фаоллашуви ҳарбий-сиёсий ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлиб, у муайян жуғрофий-сиёсий мақсадларга бўйсундирилган эди. Алоҳида таъкидлаш жоизки, Фарғона водийси уч қўшни давлатни бирлаштирувчи ҳудуд. Фарғона ва Наманган вилоятлари эса Тожикистон ва Ҳирғизистон билан чегарадош. Тожикистонда бўлиб ўтган биродаркушлик уруши оқибатларига ҳозирги даврда ҳам тўлиқ барҳам берилгани йўқ. Бундай вазиятларнинг барчаси улар учун ўзларининг жирканч мақсадларини амалга оширишда қўл келган.

Ўзбекистонга ноқонуний сукилиб кириб, филиалини ташкил этган диний экстремистик ва фундаменталистик ташкилотлардан яна бири – «Ҳизбут-таҳрир ал-исломий» (Ислом озодлик партияси). Партия 1953 йил Фаластинда пайдо бўлган. Унга шайх Тақийиддин Набаҳоний (1909-1979) асос солган. Ташкилот филиалларининг асосий қисми Ғарбий Европа давлатларида фаолият олиб боради. Шарқ мамлакатлари Миср, Иордания, Тунис, Ҳувайт ва Туркияда бундай ҳаракатлар айниқса кенг тарқалган. Ташкилот расмий давлат ҳукумати тўнтариш йўли билан ислом давлатини ўрнатишга ҳаракат қилади. Мавжуд ислом давлатларини эса халифаликни қайта тиклаш орқали бирлаштиришга даъват этади.

Ташкилот ваҳҳобийлардан фарқли ўлароқ, курашнинг экстремизм, терроризм усулларига нисбатан ғоявий, мафкуравий воситаларини афзал кўради. Лекин Ўзбекистонда унинг содир этган бомба террорчилиги амалиётлари, 2005 йил 12–13 май кунларидаги Андижондаги хунрезликлар кураш усуллари жиҳатидан ваҳҳобийларга жуда яқин туришини кўрсатди. Ҳайд этиш лозимки, ваҳҳобийлар ташкилотларига нисбатан ҳизбутчилар яширин иш олиб бориш усуллари жуда пухта эгаллаганлар ва улардан хавфлироқ. Ташкилот таркибий жиҳатдан пирамида шаклида тузилган бўлиб, унинг аъзолари 4–5 кишидан иборат «ҳалқа»ни ташкил этади ва «дорислар» деб аталадилар. Ҳалқанинг раҳбари «мушриф» ҳафтада камида бир марта таълим машғулотини ўтказади. Дорислар бир-бирларини фақат исми ёки таҳаллуси орқали биладилар. Ташкилотга аъзо бўлаётган номзод унинг фаолияти ҳақидаги маълумотларни сир сақлаши тўғрисида қасам ичади. Минтақавий раҳбарлар – мутамад ташкилотнинг умумий раҳнамоси, яъни амир томонидан белгиланади. Мутамад вилоят миқёсида ишлайдиган масъул ва туманда иш олиб борадиган мусоидга раҳбарлик қилади. Ташкилот аъзоси ўз даромадининг 5–20 % миқдорида солиқ тўлаб туриши лозим.

«Ҳизбут-таҳрир ал-исломий» ташкилоти ўзининг асл мақсадини ниқоблашга интилади. Шунинг учун Ғарбий Европа давлатларида фаолият кўрсатаётган унинг айрим ташкилотлари очик иш олиб борадилар. Лекин унинг мақсади қонун доирасида иш олиб борувчи жамоат ташкилотидан кескин фарқ қилишини кўрсатади. Ташкилотнинг мақсади қуйидагилардан ибрат:

- тинч, осойишта давлатда фуқаролар урушини бошлаш;
- мамлакатнинг иқтисодий фаолиятини издан чиқариш;
- миллатлар ва динлараро низоларни келтириб чиқариш;

– мамлакатга қурол-аслаҳа ва наркотик моддаларни олиб кириб, фуқароларнинг тинч ҳаётига раҳна солиш;

– мустақил давлатни қурол-аслаҳа ишлаб чиқарувчи хорижий мамлакатларга қарам қилиш¹.

Давлатимиз раҳбарининг зийраклиги ва ҳушёрлиги туфайли ваҳҳобийлар, ҳизбутчилар, акромийлар сингари диний экстремистик ва фундаменталистик ташкилотларнинг фаолияти узоқ давом этмади. 1992 йилда уларга зарба берилди. Бироқ бундай ташкилотларнинг айрим йўлбошчилари – Жума Хўжаев (Намангоний), Тоҳир Йўлдошев каби-лар Тожикистон ва Покистонга қараб қочганлар. ва хорижлик жангари ислом экстремистлари томонидан қўллаб-қувватланганлар. Жума Йўлдошевга «Намангон» ҳарбий батальонини тузиш ва 400 га яқин жангариларни тайёрлаш учун шароит яратиб берилган. Покистонга қочган жиноятчи Тоҳир Йўлдошевни эса «толибон» ҳаракатининг бошлиқлари ўз ҳимояларига олганлар. Улар Тоҳирни Покистоннинг Пешовар турмасидан катта пул эвазига қутқариб, унга покистонлик ҳарбий йўриқчи Абдулла ва тожикистонлик алоқачи Абдулазизни бириктириб қўйишган. Абдулла Тоҳирга портловчи ва захарли кимёвий моддалардан, Бирлашган Араб Амирлигининг йўриқчилари пиёдаларга ва танкларга қарши миналар ва зенит қуролларидан, Абдулазиз эса шифрланган маълумотлардан қандай фойдаланишни ўргатганлар.

Бу фактлар шундан далолат берадики, ислом экстремистлари дин ниқоби остида тўғридан-тўғри мустақил Ўзбекистон давлатини йўқ қилиш ва унинг ўрнига Покистон ёки Эрон каби ислом давлатини барпо этиш режасини амалга оширишга ҳаракат қилмоқдалар.

Ислом экстремизми мамлакатимиз ҳудудида кўп марта зарбага учради. Халқ ундан нафратланди, чунки экстремистлар ўта қон-хўрлик намуналарини кўрсатдилар. Улар айрим ҳокимият раҳ-барларига қарши суиқасдлар уюштириб, халқни зўрлик билан орқа-ларидан эргаштирмоқчи бўлдилар. Экстремистлар халқ орасида «қайтганлар» ёки «ҳақиқий динга» эргашмаганлар ҳақида қандайдир «қора рўйхат» борлиги ва бу рўйхатдагиларнинг бирин-кетин шарият йўли билан жазоланишлари ҳақида турли миш-мишларни тарқат-дилар, юртдошларимиз ўртасида қўрқув, саросима кайфиятларини юзага келтирмоқчи бўлдилар. Бироқ ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг қатъий ва муросасиз тадбирлари ёрдамида диний экстремизмнинг пайи қирқилди. Унинг ашаддий йўлбош-

¹ Қаранг: *Ғусниддинов З. М.* Ислом йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. – 2000. – Б. 46–60.

чилари қўлга олиндилар ва ошкора суд қилиниб, ҳақиқий башаралари фош этилди.

Бироқ ислом экстремизми ушбу ҳудуддан супуриб ташланган, дейиш тўғри эмас. Экстремизм очик курашдан қочиб, ўзининг хуфиёна ҳаракатини давом эттиради. Айниқса, экстремистлар ёшларни ўз таъсирига олмоқчи бўладилар, ҳукуматимиз томонидан дин аҳлига кўрсатилаётган ҳурмат, турли имтиёзлар ва яратиб берилаётган шарт-шароитлардан ғаразли мақсадларда фойдаланиб қолишга уринадилар.

Диний экстремизмнинг ашаддий кўриниши ҳисобланувчи ваҳ-ҳобийлик каби азалий эътиқодимизга ёт диний мазҳабларнинг фаолиятига ҳушёрлик билан қараш нафақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва маҳалла фаоллари, балки юртимизда дунёвий ва демократик давлат барпо этиш иштиёғи билан яшаётган ҳар бир фуқаро учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Диний экстремизм нима учун кучли ва таъсирчан, унга кимлар раҳнамолик қилмоқда, деган саволлар туғилади. Буларга жавоб бериш учун диний экстремизм ва фундаментализм орқасида турувчи, уни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватловчи диний ташкилотлар хусусида маълумотга эга бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Мусулмон олами XX асрда сони ва кўлами бўйича дунёда етакчи мавқега эга бўлиш учун иқтисодий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан фаоллашди. Халқаро Ислом конференцияси ташкилотига (1969 йилда асос солинган) янгидан-янги давлатлар аъзо бўлди. Натижада ислом давлатларига қизиқиш билан бирга, уларнинг тез ривожланиши ва бирлашишига хавф-хатар манбаи сифатида қарашлар ҳам юзага келди.

Таъкидлаш жоизки, ислом дини ўзидан илгари пайдо бўлган динлар: яҳудийлик, буддавийлик ва христианликнинг ижобий томонларини ҳам ўзида мужассамлантирганлиги ва кишилар ўртасида ҳамжиҳатлик, тинчлик, саховатлилик, инсонпарварлик, ҳалоллик ва одиллик тамойилларининг тикланишини тарғиб этганлиги учун жаҳоннинг бошқа динларига нисбатан ўз тарафига ҳар йили миллионлаб кишиларни жалб этмоқда. Ислом динига кириш кўлами бошқа динларга кириш кўламига нисбатан жаҳон миқёсида салмоқлидир.

Исломни қабул қилмаган давлатлар унинг мавқеини тобора ошиб боришидан ташвишга тушмоқдалар. Атоқли Ғарб сиёсатшунослари буни назарда тутиб, мусулмонларни бирлашуви бутун дунё учун офатга айланишини ташвиш билан қайд этмоқдалар. Ғарб мафку-

рачилари ислом дунёсини ичидан парчалаш учун узоқ муддатга мўлжалланган стратегияни ишлаб чиққанлар. Унга биноан, ислом дини ичида мавжуд бўлган турли мазҳаблар ва оқимлар ўртасида «асл ислом» учун бўладиган ўзаро даъво ва зиддиятлардан фойдаланиш, зиддиятларни рағбатлантириш, турли жангари ташкилотларни тузиш каби тактик режалар ишлаб чиқилган. Бундай ташкилотларга қуйидагилар киради: Ливанда «Ҳизбут-таҳрир» ва «Амаль», Фаластинда «Хамас», Мисрда «Ал-жиход-Ал исломия» ва «Ал-Жамаа Ал-Исломия» каби жангари исломий ташкилотлар киради. Айрим ташкилотлар эса ўз фаолиятларини тўхтатган ёки бошқа тактик йўлларга ўтган. Булар жумласига 1967 йилда тузилган ва Миср президенти Жамол Абдул Носирга суиқасд уюштирган «Такфир вал хитра», «Мусулмон биродарлар» каби диний террорчилик ташкилотлари киради. «Ал жиход ал-Ислом» ташкилоти 1981 йил 6 октябрда Миср Президенти Анвар Саодатга суиқасд уюштирган.

Марказий Осиёда диний экстремистик руҳда бўлган ташкилотлар таянч нуқтасини топишга, ғоявий жиҳатдан мустаҳкамланиб олишга ва бу ҳудудда ислом давлатини барпо этишга интиладилар. Бундай ҳаракатлар шўро тузуми даврида ҳам бўлган. Бироқ улар, айниқса, шўро тузуми парчалаганидан сўнг ёш мустақил давлатларнинг мафкуравий жиҳатдан заифлиги ва миллий мафкурасининг ҳали шаклланишга улгурмаганлигидан ғаразли мақсадларда фойдаланишга уринадилар. Ўта жангари ваҳҳобийлик оқимининг четдан экспорт қилиниши ҳам айнан шу зарарли мақсадларга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов диний экстремизм ва ислом фундаментализмининг барқарорлик, тинчлик ва миллатлараро тотувликка хавфи ҳақида қуйидаги фикрни баён этган: «Ақидапарастларнинг мақсади демократияни, дунёвий давлатни, кўп миллатли ва кўп динли жамиятни обрўсизлантиришдан иборат»¹.

Диний экстремизм ва фундаментализм даъватларига кўр-кўрона ишониш ва уларни рағбатлантириш эски замонни қўмсовчи, дунёвий қадриятлар устувор бўлган ҳаётни истамайдиган кимсалар дунёқарашидир.

Бу ҳақда, хусусан, мамлакатимиз халқларининг эҳтиёжи ва орзумидларига зид ғайриинсоний ақидаларга эргашишнинг оқибатлари хусусида Президент И. А. Каримов шундай дейди: «Фундаменталистларнинг адолат ҳақидаги оломонбоп, жозибадор, аммо бакироқ

¹ Қаранг: Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998. – Б 302.

ва асоссиз даъватларига кўр-кўрона эргашувчилар ўзгалар ирода-сининг қули бўлиб қолишини англашимиз лозим. Бу даъватлар охи-роқибатда бундай одамларнинг ақлигагина эмас, балки тақдирига ҳам ҳукмрон бўлиб олишини яққол англашимиз, айниқса, ёшларимиз буни аниқ тасаввур қилиши лозим. Бундай нуфузли одамларга бўй-сунмай қўйиш шахсий фожиага айланиб кетиши ҳам мумкин. Ҳул-ларча мутелик, шахснинг эрксизлик асоратига тушиб қолиши, фикр-лаш, саъй-ҳаракат ва ташаббус кўрсатиш эркинлигининг мутлақо чекланиши бунинг энг оғир оқибатларидир»¹.

Республикамизда диний экстремизм ва ислом фундамента-лизмининг қўли баланд келса, қуйидаги мудҳиш оқибатлар келиб чиқиши мумкин:

- фуқаролар урушининг бошланиши;
- иқтисодий ҳаёт ва ишлаб чиқаришнинг издан чиқиши;
- қочоқлар оқимининг пайдо бўлиши;
- миллатчилик, тараф-тарафчиликнинг кучайиши;
- жинойтчилик, ахлоқий бузуклик, зўравонлик кабиларнинг ом-мавийлашуви;
- диний қарама-қаршиликлар натижасида қурбонларнинг кўпайи-ши, бегуноҳ қон тўкилиши;
- мамлакатнинг қурол-аслаҳа ишлаб чиқарувчи давлатларга қа-рам бўлиб қолиши.

Бу оқибатларни кўз олдига келтириш, ҳозирги тинчлик ва осо-йишталик, миллатлар ва турли диний конфессиялар ўртасидаги ўзаро ҳурматнинг қадрига етиш, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган қоидаларни ҳурмат қилиш ва уларга оғишмай риоя этиш, ҳар бир гап ва хатти-ҳаракат учун чуқур масъулиятни ҳис этиш ҳар бир инсон учун муқаддас бурчдир.

Диний ва миллий низолар қандай оқибатларга олиб келишини қўшни мамлакатлар – Афғонистон ва Тожикистонда вужудга келган ҳолат яна бир қарра исботлаб турибди. Ваҳхобийлик, акромийлик ва шу каби бошқа диний ақидапарастликлар халққа фақат кулфат келтириши мумкин. Буни ваҳхобийларнинг Фарғона водийсидаги қилмишлари исботлади. Уларга эргашиш, ёвуз ниятчиларни қўллаб-қувватлаш мустақилликка нонкўрлик қилиш ва хоинлик билан баробардир.

¹ Ўша асар. – Б. 59–60.

Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши курашнинг асосий йўналишлари

Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши кураш онгли равишда олиб борилиши зарур. Бунинг учун, авваламбор, қуйидаги муҳим жиҳатларни англаш лозим:

- дин, уни сиёсийлаштириш ва фундаментализмнинг айнан бир нарса эмаслиги;
- фундаментализмнинг глобаллашув жараёнлар билан узвий боғлиқлиги;
- фундаментализм ва экстремизмнинг терроризм воситасида ижтимоий воқеликда қарор топиши;
- экстремизм ва фундаментализмнинг мақсад ва воситалари нуқтаи назаридан фарқланишини кабилар.

Диний экстремизм ва ислом фундаментализмига қарши курашнинг асосий йўналишлари айнан шу жиҳатларни аниқлаш орқали белгиланади. Бунинг сабаби диний экстремизм ва фундаментализмнинг ўта жиддий ва қалтис мафкуравий ҳодиса эканлигидадир. Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши кураш кўр-кўрона ва бир ёклама олиб борилмаслиги лозим, чунки диний экстремизм ва фундаментализмга қарши курашнинг самараси тўғри илмий методологияни танлашга боғлиқдир.

Мазкур мулоҳазалардан келиб чиқиб ёндашилганда, ислом дини, сиёсий ислом ва фундаментализм айнан бир нарса эмас. Ислом экстремизми ва ислом фундаментализми ислом дини билан эмас, балки сиёсий ислом ва турли экстремистик сиёсий кучлар билан боғлиқдир.

Сиёсий ислом ва унинг ашаддий жангари кўриниши бўлмиш ислом экстремизми терроризм ва фанатизм билан боғлиқдир. Ислом экстремизми ва фундаментализмига қарши курашнинг асосий йўналиши ислом динига эмас, балки сиёсий исломнинг манфур кўринишларидан бири – ислом экстремизми ва терроризмга қарши қаратилиши лозим.

Мамлакатимиз ва айрим жаҳон матбуот воситалари ёрдамида тарқатилган баъзи манбаларда ислом дини, сиёсий ислом, терроризм ва диний экстремизм қориштириб юборилмоқда. Натижада ҳатто айрим давлат арбоблари (масалан, АҚШ Президенти Ж. Буш) беихтиёр ислом динига сиёсий ислом билан бевосита боғлиқ бўлган терроризмни ҳам унинг таркибий элементи, деб киритмоқда. Ваҳо-

ланки, терроризм ва ислом экстремизми ислом дини билан фақат конфессионал жиҳатдан боғлиқ.

Мамлакатимизнинг ички ишлар органлари ходимлари диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш йўналишини аниқлашда бу хатога йўл қўймасликлари, ҳақиқий ислом билан ислом динини ниқоб қилиб олган, аслида маълум сиёсий мақсадларни кўзловчи экстремистик кучларни фарқлай олишлари, образли қилиб айтганда, «бургага аччиқ қилиб, кўрпани куйдирмаслик»лари керак. Бу, айниқса, аجدодлари ва тарихий ўтмиши ислом дини билан бевосита боғлиқ бўлган ватандошларимиз учун кечирарли эмасдир.

Экстремизмга қарши кураш давомида халқимизнинг энг муқаддас қадриятларидан бири – ислом динига зарар етказиш хунук оқибатларга олиб келади, халқни давлатга қарши қўяди, давлатимиз томонидан ислом динини ривожлантириш, ислом тараққиётига бекиёс ҳисса қўшган буюк аجدодларимизни улуғлашга қаратилган доно сиёсатга шак келтиради, уни обрўсизлантиради. Бунга эса асло йўл қўйиб бўлмайди. Ички ишлар органлари ходимларининг сиёсий онги ва сиёсий маданияти мазкур масалада етарли билимларни эгаллашни тақозо этади. Бу эса ислом динини ноўрин айблаш, унга жангари, агрессив диний таълимот, деган сиёсий тамға босилишининг олдини олади. Ислом динини агрессивликда, террорчиликда айблаш жаҳон миқёсида ислом дини нуфузи ва ислом мавқеининг ошиб боришидан талвасага тушиш, глобал иқтисодий, сиёсий, маданий ва демографик жараёнларда гегемонлигини тарихан йўқотаётган постиндустриал жамиятларнинг сиёсий кучлари учун хосдир.

Ислом фундаментализми жаҳонда содир бўлаётган глобаллашув ва интеграция жараёнларига нисбатан салбий таъсир шаклида майдонга чиққан. Бу нарсани англамаслик ислом фундаментализмига қарши курашнинг асосий йўналишини аниқлашга имкон бермайди.

Айтиш жоизки, исломда ҳам, христианлик ва бошқа динларда бўлганидек, фундаментал тушунчалар кишиларнинг эзгулик, раҳм-шафқат, меҳр-оқибат, адолат ва поклик каби тасаввурлари асосига қурилган. Шу боис том маънодаги диний фундаментализм экстремистик руҳдаги фундаментализмдан фарқ қилади. Фундаментализмга қарши курашнинг йўналиши шу маънода дин асосларига эмас, балки

унинг бегона, ёввойи тармоғи бўлган экстремистик руҳдаги фундаментализмга қаратилмоғи лозим.

Анъанавий ислом дини фундаментализм байроғи остида ривожланмоқда. Сиёсий ислом эса ислом динини муайян сиёсий мақсадларга эришиш йўлида ўзига шиор ёки ниқоб қилиб олишга уринмоқда.

Фундаментализм жаҳонда кечаётган глобаллашув (лотинчада *globus* – шар, бутун ер юзини қамраб олувчи воқеа ёки ҳодиса), стандартлашув (инглизчада *standart* – намуна, нусха, меъёр, умум эътироф этилган ёки тавсия қилинадиган намуна, нусха, меъёр), вестернизация (инглизчада *west* – ғарб, ғарб дунёсига хос турмуш тарзини ташвиқот қилиш, олиб киришга ҳаракат) ва консюмеризм (истеъмол эркинлигини тарғиб қилиш)га қарши реакция тарзида вужудга келди. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин. «Совуқ уруш» даври тугаганидан сўнг, жаҳонда умумий информация тармоғи (интернет), умумий бозор, умумий истеъмол, коллектив ҳамкорлик, коллектив хавфсизлик каби ҳодисаларга умумий эҳтиёж сезила бошланди. Ислом дунёси мамлакатлари учун ислом анъаналарига асосланган турмуш тарзи ва удумларига Ғарб стандартлари, нормалари ва қадриятларининг кириб келиши анъанавий тафаккурда қарши реакция ҳолатларини шакллантирди. Йўлдош орқали алоқалар, электрон почта ва шу кабилар Шарқ оламига Ғарб қадриятларининг тобора чуқурроқ сингиб боришини тезлаштирди.

Ислом мамлакатлари Ғарб давлатларида шаклланган секуляризм (яъни, динни давлатдан ажратиш) сиёсатини қабул қилмасликка ҳаракат қилади, ўз ҳукмини жаҳон ҳамжамиятига ўтказмоқчи бўлади. Бу нарса ислом фундаментализмининг христианликнинг диний қонунларидан бири бўлган православ фундаментализмидан фарқ қилишга олиб келади. Ғарб технологияси илми ва техникаси ютуқларидан тобора кўп баҳраманд бўлаётган Шарқ христианликдан эмас, балки кўпроқ Ғарб мафкурасидан чўчийди.

Бу кайфиятни Эрон Ислом Республикасининг собиқ раҳбари марҳум Оятулла Ҳумайний Италия газетаси «Коррьере делла Сера»нинг мухбири таниқли журналист Ориана Фаллагига 1979 йилда Эронда содир бўлган ислом инқилобидан сўнг берган интервьюсида яққол ифодалайди. Жумладан, у: «Биз сизларнинг фанларингиздан ҳам,

техникангиздан ҳам чўчимаймиз. Биз сизларнинг ғояларингиздан ва одатларингиздан чўчиймиз»¹, – дейди. Дарҳақиқат, Шарқ ислом дунёсининг раҳбарлари Ғарб техникаси билан бирга кириб келувчи Ғарб маънавияти, мафкураси, одат ва удумларидан чўчишади ва Шарқ мусулмон аҳолисини ислом талабларига зид қадриятлар таъсирига тушиб қолади деб ўйлайдилар. Бунинг олдини олиш учун айрим сиёсий ислом намояндалари исломдан ўзга динни тан олмайдилар, ислом динида бўлмаган барча кишиларни ўзларига душман деб ҳисоблайдилар.

Бу кайфиятлар турли жангари сиёсий кучларга мадад беради, ислом динини ҳимоя қилиш ниқоби остида ислом дунёсини қолган бутун жаҳон халқларига қарши қўяди. Айрим ислом мафкурачилари ислом дунёси мамлакатларини бирлаштирмоқчи, жаҳоннинг деярли 50 мамлакатини бирлаштирувчи ислом давлати – ислом халифалигини тикламоқчи бўладилар. Бу ишга ислом корчалонларидан Усома бин Лодин, Шомил Басаев, Ибн Хаттоб, Жума Намангоний ва бошқалар қаттиқ бел боғлаганлар. Улар ислом ақидаларига бутунлай зид усуллар – терроризм, гаровга олиш ва кишиларни даҳшатга солувчи миш-мишлар воситасида ўзларининг қабих ниятларига эришмоқчи бўладилар. Хулоса қилиб айтганда, жангари фундаментализм терроризм воситасида ижтимоий воқеликда қарор топтомоқчи, бунинг учун айрим ёш мустақил давлатларнинг ички зиддиятлари ва иқтисодий қийинчиликларидан устомонлик билан фойдаланмоқчи, расмий ҳокимиятга қарши турувчи кучларни шакллантирмоқчи, халқ бирлигини бузмоқчи бўладилар. Бу соҳада улар маблағ ва кучни аямайдилар, реал ҳокимиятга нисбатан ҳар қандай норозиликни қўллаб-қувватлайдилар. Бундай шароитларда сиёсий ҳокимиятнинг муҳим тармоғи бўлган ижроия ҳокимияти, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар, хусусан, ички ишлар органлари ходимларидан чуқур сиёсий билимдонлик, юксак малака ва ҳушёрлик талаб қилинади.

Фундаментализмга қарши кураш самарали олиб борилиши лозим. Бу ишдаги саводсизлик халқимиз эъзозловчи буюк қадрият – ислом динига путур етказди, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти олдида

¹ Каранг: Центральная Азия и Кавказ. – Стокгольм, 2000. – С. 16.

обрўйини тўкади, турли аксилинқилобчи кучларга эса бу нарса қўл келади. Улар мустақил Ўзбекистон халқини танланган дунёвий демократик тараққиёт йўлидан чиқиб, ўрта аср диний давлатчилик йўлига киришига жон-жаҳди билан ҳаракат қиладилар. Буни ички ишлар идораларининг ҳар бир ходими тўғри англашлари, ислом динига ёт унсурларга аниқ зарба бериш малакасига эга бўлишлари талаб этилади. Зеро, оқ-қорани фарқлаш ҳар бир виждонли ходимнинг касбий ва виждоний бурчидир.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Диний экстремизм нима?
2. «Диний фундаментализм» тушунчаси дастлаб қайси динга нисбатан қўлланилган?
3. Диний мутаассиблик нима?
4. «Ислом фундамендализми» ибораси қачон пайдо бўлган?
5. Диний экстремизм ва фундаментализмнинг мамлакатимизда юзага келиши сабаблари ва мақсадлари нималардан иборат?
6. Фундаментал қадриятларга эътиқод қилишнинг ижобий жиҳатлари нималарда намоён бўлади?
7. Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши курашнинг асосий йўллари ҳақида фикр юритинг?
8. Президентимиз И. А. Каримов диний экстремистик ва фундаменталистик руҳдаги секталар фаолиятининг миллий мустақиллигимизга таҳдидини нималардан иборат деб ҳисоблайди?

10-мавзу
**МУСТАҲИЛ ЎЗБЕКИСТОНДА ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ ВА
УНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ**

Жамиятда диннинг ўрни ва аҳамияти

Мустақиллик йилларида халқимизнинг азалий қадриятларини тиклаш борасида муҳим тадбирлар амалга оширилди. Жумладан, ўзлигимизни англадик, тарихимизга ҳолисона қараш, бебаҳо маънавий мулкимиз бўлган ислом динига эътибор кучайди. Халқимизнинг гўзал анъаналаридан бири – Наврўз байрамининг тикланиши, Рўза ва Ҳурбон ҳайитларининг расман умумхалқ байрами сифатида дам олиш куни деб белгиланиши маънавий покланиш йўлидаги жиддий ҳаракатларнинг амалий кўринишидир.

Мустақилликка эришганимизга қадар юртимизда фақат 87 та масжид фаолият кўрсатган. Бугун Ўзбекистонда 2000 дан зиёд масжид ишлаб турибди. Мустақиллик йилларида жамият аъзоларининг виждон эркинлигини таъминлаш, уларнинг ўз диний маросим ва урф-одатларини адо этишлари учун барча зарур шарт-шароитлар вужудга келтирилди.

Масалан, 1980 йилда собиқ Иттифок бўйича фақат 17 киши муқаддас ҳаж зиёратига борган бўлса, 2001 йилнинг ўзидаёқ 4 мингдан зиёд юртдошларимиз бу саодатга мушарраф бўлганлар. Мустақилликка эришганимиздан буён ўтган қисқа вақт ичида минглаб юртдошларимиз ҳаж ва умра зиёратини амалга ошириш бахтига муяссар бўлдилар.

Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг собиқ раиси муфтий Абдурашид қори Баҳромов бу ҳақда шундай дейдилар: «Илгарилари юртимизда истибдод мафкураси ҳукмронлик қилган даврлар, ҳаж сафарига бориш жуда қийин бўлиб, сафар ижозати ниҳоятда паст даражада чекланган эди. Таассуфки, узоқ йиллар давомида диёримиз мусулмонларининг бу борадаги орзу ниятларига етарли даражада эътибор берилмади. Натижада, кўплаб уламоларимиз ва бир қанча имон-эътиқодли кишиларимиз етмиш йиллар мобайнида тилак ва орзулар қилиб, ҳажга бора олмасдан, армон билан дунёдан кетдилар. Эндиликда минг-минглаб мўмин-мусулмонлар муборак ҳаж сафарига боришга мушарраф бўлмоқдалар ва бўладилар»¹.

¹ Абдурашид қори Баҳромов. Мустақиллик ва виждон эркинлиги // Демократия ва инсон ҳуқуқлари. – Т., 1999. – № 34. – Б. 47.

Лекин Совет Иттифоқи мафкураси барҳам топиб, конфессиялар тизими шаклланмаган даврда (ҳозир Ўзбекистонда 20 га яқин диний конфессия фаолият кўрсатмоқда) мамлакатимиз ҳудудига ҳар хил йўналишдаги дин тарғиботчилари ва мазҳаблар суқилиб кира бошладилар. Ҳуқуқий мақоми ва фаолияти тушунилмас даражада аралшиб кетган, рўйхатга олинмаган диний ташкилотлар, ҳар хил секталар сони ҳудудимизда билиб бўлмас даражада кўпайган эди.

1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинганлиги ва бу йўналишларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши тарихий аҳамиятга молик ҳодиса бўлди. Унинг 18-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи миллати, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар», – дейилган. Бироқ, динга эътиқод қилиш – ҳар бир фуқаронинг ўз ихтиёрига боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасига биноан ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди. Шунингдек, Конституциянинг 57-моддасида таъкидланишича, конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, Республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғига ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти, махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш тақиқланади.

1998 йил 1 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. Мазкур қонун Ўзбекистонда диннинг мавқеи ва ўрнини жуда аниқ ва равшан белгилаб беради, секуляризм принципининг ҳар қандай дунёвий давлат учун муҳим эканлигини кўрсатади.

Қонуннинг 5-моддаси Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаётининг деярли барча соҳаларида мамлакатнинг динга муносабатини ёритиб беради. Унга мувофиқ, Ўзбекистон Республикасида дин давлатдан ажратилган. Ҳеч бир динга ёки диний эътиқодга бошқаларига

нисбатан бирон-бир имтиёз ёки чеклашлар белгиланишига йўл қўйилмайди.

Давлат турли динларга эътиқод қилувчи ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмайдиган фуқаролар, ҳар-хил эътиқодларга мансуб диний ташкилотлар ўртасида ўзаро муроа ва ҳурмат ўрнатилишига қўмаклашади, диндорларнинг мутаассибликка ҳамда экстремизмга, муносабатларни қарама-қарши қўйиш ва кескинлаштиришга, турли конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга қаратилган хатти-ҳаракатларига йўл қўймайди.

Давлат диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни кўллаб-қувватлайди. Бир диний конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар (розелитизм), шунингдек ҳар қандай миссионерлик фаолияти ман этилади. Ушбу қондани бузган шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган жавобгарликка тортиладилар.

Давлат диний ташкилотлар зиммасига ўзининг ҳеч қандай вазифасини бажаришни юкламайди, уларнинг қонун ҳужжатларига зид бўлмаган фаолиятларига аралашмайди. Диний ташкилотлар давлатнинг вазифаларини бажармайди. Давлат диний ташкилотларнинг фаолиятларини ва даҳрийлик тарғиботига оид ҳаракатларини маблағ билан таъминламайди.

Ўзбекистон Республикасида диний моҳиятдаги сиёсий партия ва жамоат ҳаракати, шунингдек республикадан ташқарида тузилган диний партияларнинг филиаллари ва бўлимларини тузишга ва уларнинг фаолият юритишларига йўл қўйилмайди.

Диний ташкилотлар амалдаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этишлари шарт. Диндан давлатга ва конституциявий тузумга қарши тарғибот олиб бориш, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий негизлар ва фуқаровий тотувликни бузиш, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишда, аҳоли ўртасида низо чиқариш ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди. Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка қўмаклашадиган, шунингдек, ғаразли мақсадларни кўзловчи диний ташкилотлар, оқимлар, секталар ва бошқаларнинг фаолияти қатъиян ман этилади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига, мансабдор шахсларга тазйиқ ўтказишга қаратилган ҳар қандай уриниш, шунингдек яширин диний фаолият қонун билан тақиқланади.

Ўзбекистонда диннинг таълим тизимига муносабати ҳам умумжаҳон тараққиёти тақозо этган, ўзини тарихан оқлаган тамойилларга асосланган. Ўзбекистон Республикасида секуляризм принципига риоя қилинади, яъни таълим тизими диндан ажратилган. Таълим тизими ўқув дастурларига диний фанларнинг киритилишига йўл қўйилмайди. Республика фуқароларининг дунёвий таълим олиш ҳуқуқлари динга муносабатларидан қатъи назар таъминланади.

«Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида диний ташкилотлар тузишнинг ҳуқуқий мақомини белгилайди. Ушбу қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг динга эътиқод қилишдан иборат расм-русумлар ва маросимларни биргаликда адо этиш мақсадида тузилган кўнгилли бирлашмалари (диний жамиятлар ва ўқув юртлари, масжидлар, черковлар, синагогалар, монастирлар ва бошқалар) диний ташкилотлар деб эътироф этилади.

Диний ташкилот ўн саккиз ёшга тўлган ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаётган юз нафардан кам бўлмаган фуқароларнинг ташаббуслари билан тузилади.

Тегишли конфессияга қарашли диний ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш ва йўналтириб бориш учун уларнинг Ўзбекистон Республикаси бўйича ягона марказий бошқарув органлари тузилиши мумкин.

Диний ташкилотлар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ёки унинг жойлардаги органларида рўйхатдан ўтказилгандан кейин юридик шахс мақомига эга бўладилар ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ўз фаолиятларини амалга оширишлари мумкин.

Тегишли диний маълумотга эга Ўзбекистон фуқароси диний ташкилот раҳбари бўлиши мумкин. Диний ташкилот раҳбарлигига Ўзбекистон фуқароси бўлмаган шахсларнинг номзоди Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Дин ишлари бўйича қўмита билан келишиб олинади.

Ўзбекистонда диний ташкилотларнинг ҳуқуқий мақоми 1991 йил 14 июнда (мустақилликкача) қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги дастлабки қонунда жуда заиф белгиланган бўлиб, диний ташкилотлар тузиш осонлаштирилган эди. Натижада айрим вилоятларда диний ташкилотларнинг сони бениҳоят ортди, диний ташкилотларга ғаразли мақсадли шахслар ҳам суқилиб кира бошладилар ва турли сиёсий даволар билан ҳақиқий дин аҳлини

экстремистик йўлларга торта бошладилар. Жамиятнинг маънавий соҳасида содир бўлаётган ислохотлардан устомонлик билан фойдаланмоқчи бўлган турли диний экстремистик кучлар янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда белгиланган ҳуқуқий асослар билан чекландилар ва бизнинг ҳудудимизда диний давлат қуриш ҳақидаги хом ҳаёлларидан маҳрум бўлдилар ва халқимизнинг нафратига дучор бўлдилар, айрим жангарилар эса ўз қилмишларига яраша жазо ҳам олдилар.

Ўзбекистонда диний эътиқод эркинлиги деярли йигирмага яқин диний конфессиялар фаолияти учун шароит яратди. Ҳозир Ўзбекистонда турли мазҳаблар, секталар ҳам ўз маслакдошларига эга. Булар адвентистлар, кришначилар, баптистлар, евангелистлар, иеговачилар, шиалар, буддавийлар, католиклар, яҳудийлар, лютеранлар ва ҳатто бахаилар бўлиб, ўз диний урф-одатларини эркин амалга оширадилар. Ўзбекистонда диний мазҳаблар ва оқимлар кўп бўлишига қарамай, ўз нуфузи ва мавқеига кўра икки асосий конфессия мамлакат ижтимоий ҳаётида салмоқли ўрин тутди. Булар ислом диний бошқармаси ва рус православ черковидир.

1995 йил Тошкентда «Ягона осмон остида биргаликда яшайман» деб номланган халқаро христиан-мусулмон конференцияси бўлиб ўтди. Унга Марказий Осиёнинг мусулмон ва православ руҳонийлари, БМТ вакиллари ва умумжаҳон черковлар кенгаши делегатлари қатнашдилар. Хориждан келган меҳмонлар Ўзбекистонда ҳукм сураётган динлар ва конфессиялараро ўзаро ҳурмат ва тотувликни кўриб мамлакатда демократик давлат шаклланаётганига амин бўлишди. Дарҳақиқат, динлараро ҳамжиҳатлик юксак маърифат ва ахлоқни тақозо этади. Барча динларга хос бўлган эзгулик, меҳр-шафқат ва тинчликсеварлик ғоялари айрим дин ниқобида юрган экстремист унсурлар даъватларига тамомила зид эканлигини ҳаётнинг ўзи исбот этмоқда. Айрим дин арбоблари ҳам Ўзбекистондаги истиқомат қилувчи ғараз мақсадли шахсларни танқид қилишмоқда. Масалан, Тошкент ва Ўрта Осиё архиепископи Владимир (Иким): «Дин –самовий ишдир, сиёсат – дунёвий ишдир, дин пешволарининг сиёсатга аралашишлари керак эмас, улар таълим-тарбия беришлари лозим»¹, – деб таъкидлайди.

¹ Владимир (Иким). Маънавиятнинг гуллаши. Мустақиллик ва динлараро тотувлик // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 1999. – № 41. – Б. 45.

Шундай қилиб, мустақил Ўзбекистонда диннинг мавқеи собиқ шўро давридаги ҳолатдан бутунлай фарқ қилади. Дин тараққиёти учун давлат барча шароитларни яратмоқда ва диний эътиқод қонун йўли билан кафолатланган. Дин мамлакатимиз ҳаётида муҳим ўрин тутди. У халқимизнинг маънавий покланиши, аجدодларимиз меросининг вориси бўлишлиги, асрлар давомида орзу қилган мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ва фаровон ҳаёт қуришимиз учун хизмат қилади.

Ўзбекистонда диннинг мавқеи ва ўрни бундан буён ҳам мустаҳкамланиб боради. Ҳукуматимиз томонидан олиб борилаётган ижтимоий-маданий ва маърифий сиёсат бу борада муҳим қадам бўлмоқда.

Жамият маънавий ҳаётида диннинг ўрни ва аҳамияти

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, собиқ шўро тузумида ҳукмрон бўлган атеизм (дахрийлик) мафкураси ҳам барҳам топди. Ислом дини асрий тутқунликдан сўнг яна ўзининг мавқеини тиклаб, жамиятнинг маънавий ҳаётида аҳамиятга эга бўла бошлади.

Ўз навбатида ислом динига эркинлик бериш қатор ижтимоий ва маънавий муаммоларни ҳам келтириб чиқарди. Гарчи «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар ҳақида»ги қонун асосида дин давлатдан ажратилган бўлса-да, ижтимоий ҳаётда, айниқса жамиятнинг айрим табақалари орасида диний мафкуранинг салмоғи ортиб борди.

Ислом динининг жамият ҳаётидаги ўрни ва салмоғи хусусида ва диний эътиқоднинг қайта тикланиши билан боғлиқ тадбирлар илмий изланувчилар томонидан кенг ёритилган. Диннинг бугунги ва эртанги мавқеининг тақдири тўғрисида мулоҳазаларни баён этиш ички ишлар идоралари ходимлари учун муайян методологик ишланма ёки концепция вазифасини ҳам ўташи мумкин.

Умуман, дин ҳозирги шароитда муҳим ижтимоий-маданий ҳолисасидир. Диннинг жамият маънавий-маърифий ҳаётида тутган ўрнини билиш учун унинг жамият ва шахс ҳаётида қандай ўрин эгаллашини, диннинг давлатга ва шахснинг динга муносабатини тарихан қандай ўзгариб борганлигини илмий таҳлил қилиш лозим бўлади.

Илмий жиҳатдан Караганда, динининг жамият ҳаётига таъсир этиш жараёнини тарихан икки тенденция асосида таҳлил этиш мумкин. Булар – сакрализация ва секуляризация тенденциялари.

Сакрализация (лотинчада *sacer* – муқаддас деган маънони англатади) деганда ижтимоий ҳаётни, ижтимоий институтларни, кишилар ҳаёти ва онгини муайян диний эътиқод доирасида талқин қилиш ва изоҳлаш тушунилади.

Сакрализация Шарқ ва Ғарб маданиятида турлича қиёфада ва мазмунда ривожланган. Ўзбекистонда сакрализация ислом дини анъаналарини жамият ва инсон ҳаётининг барча соҳаларини мутлақ забт этиш, ҳар қандай урф-одат, анъана, удум ва одатларга диний қиёфа бериш ва жамиятни бошқариш ишларини ҳам илоҳийлаштиришда кузатиш мумкин. Масалан, ўзбек маданий меросини диний ва дунёвий томонларга бўлиш қийин. Ҳатто илмий тараққиёт ҳам диний қобикда ривожланиб келган. Диний элемент жамият ва киши ҳаётига шунчалик чуқур ўрнаша олганки, ундаги ҳар бир хатти-ҳаракат удум ва маросимда дунёвий элемент билан уйғунлашиб кетган. Шунинг учун ҳозирги ўзбек кишининг менталитети диний элементни ядро сифатида ўз ҳаёти доирасида ушлайди.

Дин тараққиёти тарихан дунёвий тараққиёт билан тенг кечган, унга доимо мослашиб келган. Ҳозирги кезларда дин ҳатто дунёвий тараққиётга таъсир этиш ёки етакчи бўлишга ҳам даъво қилмоқда.

Ғарб маданий анъаналарида сакрализация ҳодисаси Шарқ маданий тараққиётидан тубдан фарқ қилади. Ғарбда сакрализация жараёни тарихан клерикализация (лотинчада *clericalis* – черковда оид деган маънони англатади) ҳодисасини юзага келтирган. Клерикализация нафақат шахсий ва ижтимоий ҳаётни ташкиллаштиришни бошқарган, балки бу ҳолатни ғоявий асосларини ҳам яратган. Ўрта асрларда бу жараён ўзининг юқори нуқтасига етган Ғарб ижтимоий ҳаётида черков ҳуқуқий ва сиёсий институт мавқеини эгаллаган. Диний қоидалардан четлашиш ёки чекиниш черков томонидан салбий баҳоланган. Бу ҳодисани яхшироқ тасаввур қилиш учун хурфиқрлилик ва дунёвий тафаккур тарафдорларини жисмонан йўқ қилишга қаратилган машъум инквизиция ҳукмларини эслаш kifоя. Клерикализация ўрта асрларда Марказий Осиёда ҳам кузатилган. Инсоният меросига бекиёс ҳисса қўшган, табиатшунослик илмини антик даврдан сўнг сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқишга уринган Ғарб табиатшунос олимларидан Жордано Бруно, Николай Коперник, Галилео Галилей ва бошқалар сингари Шарқда илмий

тафаккур заҳматкашлари Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино ва айниқса Мирзо Улуғбек дунёвий илмларни ривожлантиришга уринганликлари учун дин пешволари томонидан таъқиб қилинганлар, кўплаб Ғарб олимлари эса ўрта асрларда қатл этилганлар, Жордано Бруно, Ариэл Акосто каби сиймолар эса диний эътиқодга шак келтирганликлари учун Рим католик черковининг ҳукми билан тириклайин ўтда куйдирилганлар. Бу даврларда фан динга бўйсундирилган, фалсафа ва этика фанлари эса диний эътиқод нормаларини ижтимоий воқеликда мустаҳкамланишига хизмат қилар эди. Инсоннинг оилавий ҳаёти, болалар тарбияси, оила-никоҳ муносабатлари Ғарбда черков томонидан назорат этилса, Шарқда эса ислом дини мисолида шариат қонунлари (мусулмон ҳукуқи) асосида тартибга солиб турилар, жамият ва инсонинг ҳар бир хатти-ҳаракатига илоҳий тус берилар ва ягона Оллоҳ амрига боғланар эди.

Сакрализация Шарқ мамлакатлари (мусулмончилик тарқалган давлатлар)да харизматик ҳокимият мавқеига эга эди. Подшоҳ, султон, амир ёки хон бир вақтнинг ўзида ҳам дунёвий ишлар, ҳам диний ишлар бўйича масъул эди. Ҳози, ҳоким каби бошқа амалдорлар одатда дин номидан иш кўрар эдилар. Подшоҳ Оллоҳнинг ердаги ноиби, яъни вакили деган ақида халқ орасида кенг тарқалган эди. Подшоҳнинг амри вожиб, яъни Оллоҳнинг амри каби сўзсиз бажарилиши лозим, деган фикр омма онгига сингдирилар ва дин пешволари томонидан ташвиқ қилинар эди.

Сакрализация Шарқ тасаввур фалсафасида, айниқса сўфизмда яққол кўзга ташланади. Хусусан, сўфизм фалсафасининг йирик намояндаларидан бири Аҳмад Яссавий таълимоти тўла-тўқис дунёвий ҳаётни илоҳий ҳаётга бўйсундиришга қаратилган бўлиб, инсон ҳаётининг мазмунини Оллоҳ муҳаббатига эришиш, у билан уйғунлашиш деб билади. Сакрализация диний фанатизм ва догматизмнинг йўлдоши ҳамда дунёвий тафаккурга зид тенденциядир.

Сакрализацияга қарама-қарши тамойил (тенденция) секуляризациядир. Секуляризация (лотинчада – дунёвий деган маънони англатади) диний эътиқоднинг жамият ва киши ҳаётининг барча соҳаларидаги мутлақ ҳукмронлигига барҳам бериш, ҳокимиятни дин таъсиридан халос қилиш, дунёвий тараққиёт йўлига ўтиш кабиларни англатади.

Секуляризация жараёни дин ва диний ташкилотларнинг жамият ҳаётидаги ўрнининг ўзгариши, диннинг давлатдан ажралишига олиб келади.

«Секуляризация» атамаси илк бор 1646 йилда Весфаль сулҳини тузиш учун юборилган француз вакили Лонгвил томонидан ўзаро музокараларда ҳамда черков мулкани давлат ва шахс ҳисобига мусодара қилиш, миллийлаштириш жараёнини ифода этиш учун ишлатилган.

Маълумки, ўрта асрларда черков ва руҳонийлар йирик ер эгаси эдилар. Уларга жамият мулканинг жуда катта қисми тегишли бўлган. Ижтимоий тараққиёт секуляризация жараёнини тезлаштирган. Ғарбда Реформация даврида (тахминан XIV аср ўрталари ва XVII асрнинг бошларини ўз ичига олади) давлатнинг черковдан қарамлиги заифлашган. Секуляризация бу даврда кўпроқ юридик атама сифатида ижтимоий мулкни черков тасарруфидан давлат ва хусусий шахслар тасарруфига ўтиш жараёнини ифодалаш учун ишлатилган.

Секуляризация жамиятнинг сиёсий соҳасига ҳам ижобий таъсир кўрсатган. XVIII асрлардан бошлаб давлат черковга қарам бўлмай, ўзининг ички ва ташқи сиёсатини мустақил юргизиш имкониятига эга бўлган. Бу айниқса таълим-тарбия соҳасига ижобий таъсир кўрсатган. Диний ўқув даргоҳлари билан бирга дунёвий мактаблар, гимназия ва университетлар пайдо бўлган. Дунёвий билимлар ва табиатшунослик илми гуркираб ривожланган, фан-техника тараққиётига кенг йўл очилган.

Айниқса Ғарб мамлакатлари томонидан янги ерларнинг очилиши, бир неча географик кашфиётлар жамиятда секуляризация жараёнини янада мустаҳкамлаган ва XVIII асрнинг охирларига келиб қатор Европа мамлакатларида капиталистик муносабатларнинг ривожланишига олиб келган.

Ғарчи қатор табиий фанларга ўрта аср Шарқ мутафаккирлари асос солган ва ривожлантиришга ҳисса қўшган бўлсалар-да, жамиятнинг секуляризация қилиниши, диннинг дунёвий ишларидан четлаштирилиши Ғарб мамлакатларида ижобий натижа берган. Р. Декарт, И. Ньютон, Э. Майер, Ч. Дарвин, Гумбольд каби Ғарб олимлари табиатшунослик соҳасида салмоқли натижаларга эришганлар. Бу эса

Ғарбда фан ва техниканинг мислсиз тез ривожланиши учун асос бўлган.

Секуляризация давлатни диндан, мактабни эса черковдан ажратган, уларнинг бир-биридан мустақил тарзда ривожланишига олиб келган.

Ғарбдан фарқли ўлароқ, Шарқда жамият ҳаётида ислом динининг чексиз ҳукмронлиги ва давлат ишларига аралашуви ўрта асрдаги илмий тараққиётни янги тарихий даврларда давом этишига тўсқинлик қилган.

Фожиа шундаки, дунёвий илм Шарқда турғун ҳолатда қолди. Бу эса ижтимоий тузумни ҳам ўрта асрларга хос монархистик бўлишлигига, авторитаризм билан боғлиқ харизматик ҳокимият бошқарувига кенг йўл очди. Ҳозирги Ғарб билан айрим Шарқ мамлакатлари, аниқроғи, христиан ва ислом субмаданиятлари ўртасидаги нотекис ижтимоий ва илмий-техникавий тараққиёт секуляризация жараёнини Шарқда кечикканлиги натижасида содир бўлган деб изоҳлаш мумкин.

Секуляризация принципи мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни билан ҳуқуқий қафолатланган.

Таъкидлаш жоизки, айрим Ғарб олимлари секуляризацияни атеизм, яъни даҳрийлик билан аралаштириб юборишади. Аслида эса секуляризация ва атеизм бошқа-бошқа тушунчалардир.

Атеизм тўғридан-тўғри, яъни қатъий равишда диний эътиқодни инкор этади, илмий материалистик дунёқарашни ёқлаб чиқади. Атеизм тарафдорларига Ғарбда Л. Фейербах, К. Маркс, Ф. Энгельс, Э. Фромм, Ф. Ницше, Жан Пол Сартр, А. Камю сингари олимлар киради.

Секуляризм эса динга нисбатан бирмунча юмшоқ муносабатда бўлади, фан ва диннинг ҳур ривожланиши, ўзаро толерант (ҳам-жиҳат)лик мавжудлигининг тарафдори бўлиб чиқади. Секуляризация, бир сўз билан айтганда, жамият ҳаётида ижобий аҳамиятга эга саналади.

Узил-кесил айтиш мумкинки, ҳозир Ўзбекистонда секуляризация принципига риоя қилинмоқда. Бу расмий, давлат сиёсати даражасида намоён бўлмоқда. Давлат сиёсати секуляризация принципини маф-

куравий воситалар ёрдамида шахс ва жамият онгига сингдирмоқчи бўлади ҳамда турли тадбирларни амалга оширади.

Лекин аҳолининг аксарият қисми секуляризм принципини қабул қилмайди. Бунинг сабаби секуляризмни атеизм билан алмаштириб юбориши, секуляризмнинг ҳаётбахш салоҳияти, дунёвий демократик жамият қуриш ҳамда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолати учун қанчалик муҳим эканлигини барча ҳам бирдай англай олмаслигидадир.

Ўзбекистон танлаган тараққиёт йўли – дунёвий демократик йўл. Секуляризм бу тараққиёт учун муайян даражада методологик аҳамиятга эга. Лекин секуляризм оммавий онгга бирданига ўрнаша олмайди. Бунинг сабаблари турлича. Масалан, ислом дини тарихан дунёвий ҳаётга нафақат мослаша олади, балки диний ва дунёвий тафаккур бирлигида устувор мавқега ҳам эга бўлди. Шўро тузуми атеистик мафкура билан гўёки секуляризмни ижтимоий воқеликда қарор топтирмоқчи бўлган ва динни қувғин қилган. Бироқ атеизм мафкураси ислом динини инсонларнинг турмуш тарзи ва тафаккур воситасига тарихан айланиб қолганлигини ҳисобга олмаган. Шунинг учун ҳам дахрийлик мафкураси расман тан олинган бўлса-да, ҳаётда қарор топа олмаган. Хўш, кейинги ижтимоий тараққиётда, жамият ҳаётида дин қандай ўрин тутди ва қандай аҳамиятга эга ҳамда секуляризмнинг тарихий тақдири нималарга боғлиқ, деган саволлар туғилади.

Диннинг ҳозирги замон ижтимоий ҳаётда, халқаро муносабатларда, маданий ҳаётдаги мавқеидан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш жоизки, дин бундан кейин ҳам кишиларни ўзаро ҳамжиҳатликка, тинчликка, эзгуликка ундовчи омил бўлиб қолаверади.

XX аср ва XXI аср бошларининг кўзга кўринган руҳонийларидан бири, халқлар учун курашга катта ҳисса қўшган арбоб, халқаро Нобель мукофоти совриндори, ламаизм динининг етакчиси Далай-лама XIV диннинг зарурлиги ҳақида қуйидаги фикрларни баён этган: «техника ҳеч қачон инсонларга олий бахт келтирмайди. Техникавий воситалар фақат жисмоний қониқиш беради, агар у туфайли баъзи ҳолларда маънавий қониқишга эришиш имкони пайдо бўлса-да, у давомийлик касб этмайди. Бошқа томондан қаралса, агар инсон фақат маънавий соҳадан бахт изласа, у жисмоний йўқотишларда унчалик

кучли изтироб чекмайди. Жаҳоннинг барча динлари ақл бебошлигини тизгинлашга бирдек даъват этади, чунки барча бахтсизликларнинг илдизи шундадир. Ҳар бир дин мўминлик, итоаткорлик ва до-нишмандлик хос бўлган шундай руҳий ҳолатга даъват этади ва унга эришиш йўлини кўрсатади»¹.

Дин ахлоқий тарбия соҳасида муҳим аҳамиятга эга вазифани бажаради. Бироқ динни сиёсий мақсадлар учун ниқоб қилиб олиш, диний давлат барпо этиш воситасида яна ўрта аср сакрализация тен-денциясини ижтимоий ҳаётда тиклашга уриниш дунёвий қадрият-ларга асосланган конституциямиз ва амалдаги қонунларимизга зид-дир. Энг асосийси, дунёвий тараққиёт йўлини танлаган халқимиз ди-ний эътиқодни чуқур ҳурмат қилган ҳолда дунёвий яратувчанглик фаолиятини афзал кўрди. Чунки жаҳон ҳамжамиятининг энг илғор мамлакатлари фақат дунёвий тафаккур орқали фан-техника ва ижтимоий соҳаларда улкан муваффақиятларга эришмоқдалар. Ёш мустақил Ўзбекистон давлати ҳам шу йўлни маъқул кўрди ва дунёвий тараққиёт йўлидан бормоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикасида демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш вазифасининг муваффақиятли ҳал этилиши кўп жиҳатдан динга ва диндорларга нисбатан олиб борилаётган сиёсатга ҳам бевосита боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида виждон эркинлигининг мустақамланиши, ижти-моий муносабатлар секуляризм принципи асосида ривожланишининг қайд этилиши, фуқароларнинг диний ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланиши фикримизнинг яққол исботидир. Ўзбекистон Респуб-ликаси Олий Мажлиси томонидан 1998 йилда қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги» қонун Конс-титутцияда белгиланган ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасидаги умумий вазифаларни аниқлаштирди, диний ташкилотлар ва диндорлар фаолияти билан боғлиқ масалаларнинг ижодий ҳал этилиши намунаси вазифасини ўтади. Аммо бу соҳада муаммолар тўлиқ ҳал қилинди, деган фикр масалага юзаки муносабатда бўлишни ва оқибати жамият учун хавфли бўлган ҳодисаларни вужудга келтириши мумкин.

Республикамызда диний ташкилотлар ва фуқароларнинг диний эътиқоди билан боғлиқ муаммолар фақатгина дин соҳасидаги мавжуд

¹ *Далай-Лама XIV*. Тақийкий душманимиз — ўз ичимизда // Демократлаш-тириш ва инсон ҳуқуқлари. — Т., 1999. — № 3—4. — Б. 42.

муаммолар билан чекланмайди, балки масалага комплекс ёндашувни талаб қилади. Бу муаммоларни бир неча қисимларга ажратиб ўрганиш мумкин:

1) демократияни ривожлантириш. Жамиятни демократлаштириш фуқароларни давлатга бўлган ишончини мустаҳкамлайди. Уларни мавжуд сиёсий тузумни сақлаб қолиш, сиёсий барқарорлик учун курашга сафарбар этади;

2) бозор иқтисодини ривожлантириш асосида аҳолининг моддий турмуш даражасини яхшилашга алоҳида эътибор бериш зарурлиги. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, диний экстремизм ва терроризм иқтисодий қолоқ давлатларда айниқса кескин тус олмоқда. Иқтисодий муаммоларнинг ҳал этилиши динни ниқоб қилиб олган сиёсий унсурларни таг-томири билан қўпориб ташлашнинг муҳим шартларидан биридир;

3) аҳолининг маданий савиясини ошириш. Диний ақидапарастликнинг муҳим манбаларидан бири жаҳолатдир.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Виждон эркинлиги деганда нимани тушунасиш?
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида диний муаммоларнинг акс эттирилиши ҳақида фикр юритинг.
3. «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг дунёвий давлат қуришдаги аҳамияти тўғрисида мулоҳаза билдиринг.
4. Диний ташкилотларни тузишнинг ҳуқуқий жиҳатлари нималардан иборат?
5. Ўзбекистонда фуқароларнинг диний кийимларни кийишлари қонун билан қандай тартибга солинади?
6. Секуляризм нима?
7. Жамият тараққиётига секуляризм ва клерикализм жараёнлари қандай таъсир этади?
8. Ўзбекистонда секуляризм принципларининг жорий қилинишида юзага келган муаммолар нималардан иборат? Ўзбекистон Республикасида диний ташкилотлар тузишнинг ҳуқуқий мақомини тушунтиринг.

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТ

АСОСИЙ АДАБИЁТ

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2003.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августдаги «Таълим тўғрисида»ги қонуни – Т., 1997.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., 1997.

Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги 1991 йил 14 июнь қонуни (янги таҳрирда) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1998. – № 5–6.

Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Т., 1996.

Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин Т. 2. – Т., 1996.

Каримов И. А. Ватан саждагоҳ қаби муқаддасдир. Т. 3. – Т., 1996.

Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т., 1996.

Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш замон талаби. Т. 5. – Т., 1997.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998.

Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. – Т., 1999.

Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т., 2000.

Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т., 2001.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т. 10. – Т., 2002.

Каримов И. А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. – Т., 2003.

Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т., 2004.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. – Т., 2005.

Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. Т. 14. – Т., 2006.

Каримов И. А. Илму маърифат зиёси ҳеч қачон сўнмайди (Президент Ислам Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг

1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи) // Халқ сўзи. – 2006. – 3 нояб.

Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш устувор вазифамиздир (Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 14 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси) // Халқ сўзи. – 2006. – 7 дек.

Каримов И. А. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир. – Т., 2007.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги қарори // Халқ сўзи. – 2006. – 26 авг.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идоралари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2004 йил 19 июнь фармони.

Абдусамедов А. Э. Динлар тарихи. – Т., 2004.

Диншунослик асослари: Ўқув қўлланма // Масъул муҳаррир А. Э. Абдусамедов. – Т., 1995.

Жўраев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. – Т., 1998.

Мунавваров З. ва бошқ. Дунёвий давлат ва дин. Кўнгилдаги бузилиш. – Т., 1998.

Мўминов А. ва бошқ. Диншунослик: Маърузалар матни. – Т., 2000.

Основы религоведения: Учебное пособие / Под общ ред. М. Н. Яблокова. – М., 1995.

Религиоведение / Под ред. М. М. Шахнович. – СПб., 2006.

Ҳодиров А. Ҳ., Нарбеков А. В. Диншунослик: Маърузалар матни. – Т., 2003.

ҲЎШИМЧА АДАБИЁТ

Хуръони Карим (Таржима ва изоҳлар муаллифи Аловуддин Мансур). – Т., 1992.

Абдулазиз М., Бахманёр Ш. Мусулмончиликдан илк сабоқлар. – Т., 1992.

Авесто: Яшт китоби / М. Исҳоқов таржимаси. – Т., 2001.

Альмеев Р. В. В плену иллюзий: религиозный экстремизм – угроза миру и стабильности. – Т., 2005.

Андропова Л. П. Католицизм: Словарь. – М., 1991.

Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. – Т., 2001.

Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Т., 1992.

Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М., 1998.

Васильев Л. С. История религий Востока. – М., 1997.

Василюк Ф. Переживание и молитва. – М., 2005.

Попов Е. В. Введение в культурологию: Учебное пособие – М., 1996.

Гуазари Айдын. Хизбут-тахрир аль-ислами: мифы и реальность. – Т., 2005.

Жузжоний А. Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фикҳлари. – Т., 2002.

Жузжоний А. Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳаби тараққиётида Ўрта Осиё фикҳларининг ўрни. – Т., 2005.

Закруллаев А. К. Ўзбекистонда ғайриқонуний фаолият кўрса-таётган диний экстремистик ташкилотлар ва улар ҳақида қисқача тушунча. – Т., 2004.

Инжил. – Алмати, 1993.

Имом ал-Бухорий. Илму маърифат нури: Сайланма ҳадислар. Илм; Ватан; инсон; маърифат; матонат. – Т., 1998.

Исханов С. А. «Ҳидоя»нинг мусулмон ҳуқуқи манбаи тизимида тутган ўрни // Ҳуқуқ–Право–Law. – 2003. – № 2. – Б. 56–61.

Кошифий В. Футувватномаи Султоний. – Т., 1994.

Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Т., 1995.

Кривелев И. Библия: историко-критический анализ. Т. 1 – М., 1999.

Кунрапа З. Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара. 1-китоб. – Т., 1995.

Кунрапа З. Ҳазрати пайғамбаримиз ва ислом дини. 2-китоб. – Т., 1996.

Леви Стросс К. Структурная антропология. – М., 1983.

Махмудов Т. «Авесто» ҳақида. – Т., 2000.

Мень А. История религии. Кн. 1. – М., 1994.

Мизун Ю. В., Мизун Ю. Г. Тайны богов и религий – М., 1999.

Мунавваров З. Просветительская деятельность – основа государственной политики в области религии // *Ҳуқуқ–Право–Law.* – 2004. – № 4. – С. 62–66.

Мухтасар. – Т., 1994.

Назаров Т. «Ислом ходири» концепцияси. – Т., 2005.

Нарбеков А. В. Зардуштийлик ахлоқ нормаларининг моҳияти ва хусусиятлари: Илмий-амалий конференция материаллари. – Т., 2005.

Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б. Жизнь Мухаммеда. – М., 1991.

Померанц Г., Миркина З. Великие религии мира. – М., 2006.

Радугин А. А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии: Курс лекций. – М., 2000.

Рак И. Мифы Древнего Ирана. – Екатеринбург, 2006.

Саидкасимов С. Ислам не приемлет насилие // *Ҳуқуқ–Право–Law.* – 2004. – № 4. – С. 68–78.

Саидкасимов С. Ислам отвергает террор // *Ҳуқуқ–Право–Law.* – 2005. – № 2. – С. 8–22.

Солижонова Г. Имом Исмоил ал-Бухорий ҳадисларида оила ҳуқуқи // *Ҳуқуқ–Право–Law.* – 2002. – № 1. – Б. 91–94.

Тейлор Э. Первобытная культура. – М., 1992.

Тимоти Уинтер. ХХІ асрда ислом (Постмодерн дунёда қиблани топиш). – Т., 2005.

Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. – Т., 1999.

Хожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда ислом маданияти: Ҳисқача маълумотнома. – Т., 2005.

Худойбердиев О. Шариат ва фикҳ // *Ҳуқуқ–Право–Law.* – 2004. – № 4. – Б. 67.

Шаринов Б. Х. Экстремистские и террористические организации Ближнего Востока и опыт борьбы с ними // *Экстремизм, терроризм,*

гуруҳий ва уюшган жиноятчиликка қарши кураш муаммолари: Илмий-амалий конференция материаллари. – Т., 1999. – С. 176–177.

Юнусова А. Т. Религия и общество // Ҳуқуқ–Право–Law. – 2002. – № 1. – Б. 10–14.

Ҳодиров А., Исмоилов М. «Ҳурбонлик» ёки «шаҳидлик» кўри-нишидаги терроризм // Ҳуқуқ–Право–Law. – 2004. – № 2. – Б. 16–19.

Ҳасанов А. А. Макка ва Мадина тарихи. – Т., 1992.

Ҳусниддинов З. М. Ислом – йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. – Т., 2000.

М У Н Д А Р И Ж А

СЎЗ БОШИ.....	1
1-мавзу ДИНШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВАЗИФАЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ.....	3
Диншунослик фанининг моҳияти, предмети ва вазифалари.....	5
Диннинг тузилиши ва функциялари	13
2-мавзу ДИННИНГ ИЛК ШАКЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИНСОН ДУНЁҲАРАШИГА ТАЪСИРИ.....	24
Диннинг вужудга келиш сабабларини ўрганишга асосий ёндашувлар ...	24
Диннинг илк шакллари ва уларнинг хусусиятлари.....	32
3-мавзу МИЛЛИЙ ДИНЛАР.....	40
Месопотамия диний тизимининг вужудга келиши ва ривожланиши	40
Ҳадимги Миср диний тизими	46
Ҳадимги Греция диний тизими	50
Ҳадимги Ҳиндистон дини	55
Ҳадимги Хитой дини	57
Иудаизм дини	61
4-мавзу ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИ.....	67
Зардуштийликнинг келиб чиқиши сабаблари ва муқаддас битиги	67
Зардуштийлик таълимоти ва маросимлари	71
5-мавзу БУДДАВИЙЛИК ВА ҲИНДУИЗМ: ДУНЁҲАРАШ, ИЖТИМОИЙ АСОСЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ.....	80
Буддавийликнинг моҳияти ва хусусиятлари.....	80
Ҳиндуийликнинг таълимоти ва маросимлари	91
6-мавзу ХРИСТИАНЛИК: МОҲИАТИ, МАНБАЛАРИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ	103
Христианлик таълимоти ва маросимлари	103
Католиклар ва православларнинг ўзига хос жиҳатлари	112
Протестантларнинг ўзига хос жиҳатлари.....	131
7-мавзу ИСЛОМ ДИНИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ТАРҲАЛИШИ.....	138
Ислом динининг вужудга келиши. Муҳаммад пайғамбар ва унинг янги динни шаклланишидаги хизматлари.....	138
Ҳуръон, унинг мазмуни ва тузилиши. Суннат ва ҳадислар	144
Ислом таълимоти	148
8-мавзу ИСЛОМ ДИНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ, ОҲИМЛАРИ ВА ДИНИЙ ҲУҚУҚИЙ МАКТАБЛАРИ.....	155
Исломдаги йўналиш ва оқимларнинг моҳияти ва хусусиятлари.....	155
Марказий Осиё мутафаккирларининг ислом тараққиётига қўшган ҳиссалари	163
Исломнинг ҳозирги замондаги ўрни ва мавқеи	170
9-мавзу ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ФУНДАМЕНТАЛИЗМГА ҲАРАШИ	

КУРАШНИНГ МОҲИАТИ, МАҲСАДЛАРИ ВА ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ.....	175
Диний экстремизм ва фундаментализмнинг моҳияти, мақсадлари ва хавфи	175
Диний экстремизм ва фундаментализмга қарши курашнинг асосий йўналишлари	189
10-мавзу МУСТАҲИЛ ЎЗБЕКИСТОНДА ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.....	194
Жамиятда диннинг ўрни ва аҳамияти.....	194
Жамият маънавий ҳаётида диннинг ўрни ва аҳамияти.....	199
ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТ.....	207

ДИНШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланмаси

Мухаррир

Сарварбек Ҳосимов

Техник муҳаррир

Ахмадхўжа Юлдашев

Босишга рухсат этилди 12.2007 й. Нашр-ҳисоб табоғи 14,0

Адади 500 нусха. Буюртма № Келишилган нархда.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
7000197, Тошкент ш., Интизор кўчаси, 68.